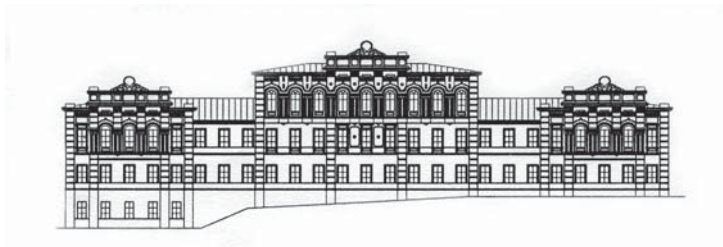

Міністерство культури України
Харківська державна академія культури

Вісник

Харківської державної
академії культури
Збірник наукових праць

За загальною редакцією В. М. Шейка
Засновано в 1999 р.

Випуск 43

Харків, ХДАК,
2014

УДК [316.45/6:65.012.32](075.8)
ББК 71я54 + 85я54
В 36

Засновник і видавець —
Харківська державна академія культури

Друкується за рішенням ученої ради
Харківської державної академії культури
(протокол № 8 від 28.02.2014 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
16.12.2009 р. як фахове видання з історичних наук (№1-05/6);
10.02.2010 р. як фахове видання з педагогічних наук (№1-05/1)
10.02.2010 р. як фахове видання із соціальних комунікацій (№1-05/1)

Редакційна колегія:

В. М. Шейко, доктор історичних наук (відповідальний редактор);
Н. М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук (заступник відповідального редактора);
Г. Г. Асєєв, доктор технічних наук;
І. О. Давидова, доктор соціальних комунікацій;
Т. О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В. О. Ільганаєва, доктор історичних наук;
В. В. Калініченко, доктор історичних наук;
С. Г. Кулєшов, доктор історичних наук;
М. І. Лазарєв, доктор педагогічних наук;
І. Я. Лосієвський, доктор філологічних наук;
С. В. Потрашков, доктор історичних наук;
А. О. Рижанова, доктор педагогічних наук;
М. С. Слободяник, доктор історичних наук;
А. А. Соляник, доктор педагогічних наук;
О. О. Тортіка, доктор історичних наук;
Л. Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
Т. Д. Булах, кандидат педагогічних наук (відповідальний секретар).

В 36 Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.
Вип. 43 / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В. М. Шейко. — Х. :
ХДАК, 2014. — 296 с.

У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні й організаційні проблеми інформаційної, бібліотечної діяльності; сучасні тенденції розвитку педагогіки, інформатики та наук соціально-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер педагогічної, інформаційної та соціально-комунікаційної діяльності.

УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

Перший розділ

Теорія та історія культури

РЕФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

Розглядаються питання трансформацій у галузях освіти та науки, їх роль у суспільному житті, розвитку економіки, державної культурної політики, еволюції їх взаємин із природою.

Ключові слова: культура, наука, освіта, знання, цивілізація, глобалізація, інформатизація, інформаційне суспільство, людина, фундаменталізація освіти та наука.

Рассматриваются вопросы трансформаций в области образования и науки, их роль в общественной жизни, развитии экономики, государственной культурной политики, эволюции их взаимоотношений с природой.

Ключевые слова: культура, наука, образование, знания, цивилизация, глобализация, информатизация, информационное общество, человек, фундаментализация образования и наука.

The issues of self-organization transformations in the area of education and science, their role in the social life, in the development of economics, the state culture policy and in the evolution of their interrelation with nature are examined.

Key words: culture, science, education, knowledge, civilization, globalization, informatization, information society, human being, fundamentalization of education and science.

Нині актуальними є проблеми гуманітарно-культурологічного реформування у сфері науки й освіти, адже саме вони багато в чому визначають процеси формування духовного життя суспільства в цілому.

Спробуємо визначити основні ознаки освіти й науки [12; 14; 15; 24; 25; 27] в добу глобалізаційної цивілізації. Настання нового тисячоліття спонукає до осмислення минулого, нового розуміння сенсу життя, визначення культуротворчих тенденцій сучасності, а також, що особливо важливо, до об'єднання дій, спрямованих на поліпшення майбутнього для людей, котрі живуть на планеті Земля. При цьому означені процеси мають відбуватися на самоорганізаційних глобальних засадах [3].

Перші кроки людини на шляху знань змусили її вирішувати ті самі проблеми, які й нині привертають увагу: проблеми нагромадження, добору, систематизації та передавання інформації. Кам'яні поверхні печер, глиняні таблички ассирійців, папірус єгиптян, пергамент греків — це ті перші носії інформації, на яких наші предки малюнками, клинописом, ієрогліфами, буквами прагнули відобразити і передати

наступним поколінням здобути ними знання про навколишній світ. Однак знадобилося ще не одне століття для того, щоб людина вперше замислилася над необхідністю їх добору і подальшої систематизації, започаткувавши таким чином майбутню науку [4; 5].

Відомо, що наука як свідоме дослідження закономірностей явищ природи і суспільства виникла в древніх греків. Характер їх мислення і діяльності, на думку англійського вченого Джона Бернала, полягає саме в тому аспекті життя, який нині має назву «науковий спосіб мислення». Він мав на увазі не просте знання чи практику науки, а здатність відокремити все фактичне від емоційних і традиційних тверджень. У цьому характерному способі мислення, на думку вченого, можна виокремити два аспекти: раціональний і реалістичний, тобто здатність доводити за допомогою аргументів, користуючись загальноприйнятим досвідом.

З тих часів наука пройшла надто складний шлях. Досвід давніх народів підказує, чого не слід забувати з їх великої спадщини. Насамперед, це постійний зв'язок із природою, віра в єдиний початок життя, прагнення ґрунтуватись у своїй мисленнєвій діяльності на органічній єдності навколишнього світу. Наука й освіта є в такому разі партнерами в єдиному процесі творчості й творення.

Накопичення знань, формування і становлення духовного й інтелектуального життя помітно змінює вдачі й порядки. Очевидно, що той, хто досягає таємниці знань, має величезну силу, за допомогою якої «керує всім через усе». Питання освіти починають цікавити не тільки філософів і літераторів, але й політиків. Освіта стає масовою, виникають школи, академії, університети, що свідчить: древні, як і наші сучасники розуміли значимість високого рівня виховання й освіти громадян для долі держави, оскільки це створює відповідні характери людей: демократична освіта забезпечує демократію і відтворює її структурні порядки; олігархічна — неблаганно розвиває олігархічну лінію. Час довів правоту Арістотеля, котрий стверджував, що краще виховання забезпечує і кращий вигляд устрою [1].

Каркас давніх культур створений видатними архітекторами і будівельниками: усі найважливіші елементи освіти та науки прийшли до нас зі стародавності і мають культуротворче значення донині.

Свій внесок, безперечно, здійснила і наступна епоха — Відродження. Пріоритет належить Італії — батьківщині Ренесансу. Російський філософ А. Лосев зазначає, що італійці самі стали називати себе «відродженими», нічого не знаючи про подібні епохи в інших країнах. Якщо розуміти під «відродженням» пробудження нової суспільної верстви й осмислення нею у зв'язку із цим усіх тих колосальних можливостей, які мають освіта, наука й інформація, то, напевно, вчений мав рацію, відзначаючи, що Ренесанс існував у різних країнах, різних епохах із різним змістом, хоча і не перевершував своєю культурою рівня культури ренесансної Італії.

Минуло ХХ ст., що виявило особливості нової інформаційної цивілізації. Людина вийшла в космос, опустила в морські глибини, створила надзвичайно складні машини, підкорила термоядерну енергію і стала її заручником, навчилася використовувати в небувалих масштабах багатства природи, але набагато меншого досягла в лікуванні завданих їй ран.

Що ж відбувається в сучасний період розвитку людства? Згідно з твердженнями палеонтологів, за весь час еволюції життя на Землі змінилися приблизно 500 млн видів тварин і рослинних організмів. Нині їх налічується близько 2 млн. Тільки в результаті вирубки лісів сумарні втрати становлять 4–6 тисяч видів на рік, що приблизно в 10 тисяч разів більше за природну фонову швидкість їх вимирання до виникнення людини. Водночас планета «колонізується» неживими «представниками» техногенної цивілізації. Щорічно близько 15–20 млн різних машин, технічних приладів, пристроїв, будівель збільшують чисельність цих «представників» [11].

Людина виявилася непристосованою до цього нового темпу розвитку цивілізації. Іспанський філософ Ортега-і-Гасет відзначив цю обставину в 1930 р.: «Нині краху зазнає сама людина, яка вже не здатна встигати за своєю цивілізацією. Зростаюча цивілізація — не що інше, як «пекуча» проблема. Чим більше досягнень, тим більше в ній небезпеки» [6].

Нові способи землеробства викликали «зелені революції», які нині не можуть існувати без величезного потоку хімікалій. Збільшення потреб сучасної людини спричинило гігантську індустрію побуту. Ресурси вирубуються, виловлюються, знищуються з дивовижною швидкістю. Енергетика стала обов'язковою супутницею кожної розвиненої країни, проте вона є причиною численних катастроф, які можуть закінчитися і всесвітньою катастрофою. Виявилось, що безупинна робота провідних учених не в змозі забезпечити світ від СНІДу, масових хвороб, алкоголізму й наркоманії.

Усе це свідчить про конче незадовільний стан суспільної моралі, освітньої філософії та індустріально-технологічної й культуротворчої практики. Суспільство фактично примирилося з існуванням «одномірної людини», професійного навчання, обмеженого світорозуміння. Диференціація й спеціалізація, які начебто диктує логіка наукового прогресу, насправді наближають світ до катастрофи.

У зв'язку із цим очевидно, що всю систему знань про світ, людину й суспільство слід переглянути. Доведеться повернутися, хоча і на вищому етапі розвитку, до цілісного знання, філософії, єдиного світоустрою. Іншими словами, до фундаменталізації освіти на основі органічної єдності її природничо-наукової і гуманітарно-культурологічної складових. Людина повинна науково, наочно, матеріально відчутися свій взаємозв'язок із навколишнім світом. Культура народів, екологія, інформатика, країнознавство, релігієзнавство, математика,

фізика, біологія та інші предмети мають складати програму знань універсальної людини, метою й смислом діянь якої будуть «цілісне знання» і «цілісний світ», про що зазначав В. І. Вернадський.

Самостійно вирішити проблеми, які є загальними для всього людства, не здатна жодна країна, які б сучасні й розвинені економіку та культуру вона не мала. Необхідне об'єднання економічних, інтелектуальних і духовних можливостей усього світового співтовариства.

На нашу думку, ці проблеми можна поділити на дві основні групи. До першої належать інтросоціальні проблеми розвитку людської цивілізації, яка на сучасному етапі характеризується певними серйозними кризами: економічною, екологічною, енергетичною, інформаційною, а також різким загостренням національних і соціально-культурних конфліктів у багатьох регіонах Землі. Згідно із загальним переконанням, можливість успішного подолання цих криз і конфліктів значною мірою визначається нині та в майбутньому, насамперед, рівнем освіченості й науки [12; 14; 24; 27] та духовної культури суспільства [9; 16–19; 21–23]. Наприкінці ХХ ст. повною мірою проявилася фундаментальна залежність нашої цивілізації від тих особливостей особистості, які закладаються в освіті. Це переважно зумовлене тим, що інструментальні можливості мислення сучасної людини набули дійсно планетарних масштабів. Вони містять і надзвичайні можливості, й небачену загрозу. Що переважить у реальних історичних умовах, багато в чому залежить від освіти (шкіл, університетів).

Існує і друга група причин, яка свідчить про необхідність фундаменталізації освіти. У розвитку світового співтовариства в останні десятиліття дедалі більшого пріоритету надається людській особистості. Формування широко освіченої особистості потребує вирішення певних взаємозалежних завдань. По-перше, необхідно гармонізувати відносини людини з природою за допомогою ознайомлення із сучасною природничо-науковою картиною світу і проблемами біосфери та Всесвіту загалом, усвідомлення місця людини в природі й на цій основі вирішення проблем екології й ширше — ноосфери. По-друге, слід зважати на те, що людина живе в суспільстві і для її гармонійної соціалізації необхідно зануритися в існуюче культурне середовище, опановуючи історію, право, культурологію, економіку, філософію. По-третє, сучасна людина живе в умовах насиченого інформаційного середовища, завдання системи освіти — навчити жити в потоці інформації, створити передумови й умови для безперервної самоосвіти. Нарешті, особистість повинна перебувати в згоді сама із собою, а це потребує певних знань психології, фізіології й ознайомлення зі сферою літератури й мистецтва.

Таким чином, необхідність вирішення інтросоціальних проблем людства і забезпечення нагальних, передусім, культуротворчих потреб особистості актуалізують ідею фундаменталізації освіти та науки.

Розглянемо, як означені проблеми позначаються на досвіді соціалістичних, а, відтак, й постсоціалістичних країн. Як відомо, одне зі значних досягнень соціалізму, особливо у відсталих колись країнах Східної Європи й Азії, безперечно, полягало в тому, що вдалося підвищити освітній рівень населення, причому на всіх щаблях. У перші десятиріччя це відображалося в успіхах науки і техніки. Однак в останні 20 років на існуванні соціалістичного планового господарства чітко позначилася інша несприятлива тенденція: незважаючи на високі досягнення в такій галузі, як військова техніка, технічний прогрес дедалі більше вповільнювався, особливо в економічно значимих сферах. Зростаючий розрив між потенціалом і реальністю у сфері науково-технічного прогресу — одна з причин кризи соціалізму, якщо абстрагуватися від внутрішньополітичних і суспільно-політичних чинників розвитку, наприклад, дефіциту демократії. Адже саме тут неспроможність реального соціалізму в умовах конкуренції систем стала найвідчутнішою: достатньо було порівняти автомобіль марки «Трабант», вироблений у НДР наприкінці 80-х рр., і «Фольксваген», що випускається у ФРН. Дуже дивно у зв'язку з цим, що з початком ринкових перетворень сфера науки й освіти виявилася на периферії, а не в центрі реформаторських зусиль. Свою роль, безперечно, в цьому відіграли уявлення, що подібні перетворення — завдання держави, а такі основні концепції трансформації, як приватизація і лібералізація, безпосередньо не стосуються освіти і науки. Тому в перші роки після «ринкової революції» освіта і наука стали жертвою забуття завдань з реформування самої держави. Можливо, причиною цього є й те, що в багатьох західних країнах із ринковою економікою в цій сфері потужний державний вплив, і тільки останнім часом виявляється прагнення до «трансформації» цього сектора. Подібна синхронізація реформаторських процесів на Заході і Сході позитивно позначається на сучасній політиці: знайдено сюжети для двостороннього обговорення питань (наприклад, знищення ядерної зброї в Україні або вивезення ядерної зброї США з Європи).

Однак для постсоціалістичних країн дедалі більше негативною виявилася недооцінка освіти і науки в процесі їх трансформації. Дотримуючи простої життєвої і господарської мудрості, постсоціалістичні країни мали спеціалізуватися на експорті товарів і послуг з інтенсивним використанням такого надлишкового чинника, як людський капітал, щоб створити, серед іншого, передумови для імпорту відсутнього чинника — реального капіталу. Але це, звичайно, передбачає створення внутрішніх економічних інститутів і структур, що забезпечують швидко й гнучку переорієнтацію виробництва. Утім, якщо не реформувати сферу освіти і науки, вирішення цього завдання є сумнівним. Водночас виникає дилема: установи науки втрачають кадри, тому що кваліфікований персонал надає переваги економіці,

де прибутки набагато вищі, ніж у науковій сфері, і водночас така тенденція передбачає втручання держави для запобігання виснаженню наукового потенціалу.

Можна відзначити дію двох чинників: по-перше, згубну прихильність до старих структур у сфері освіти і науки; по-друге, «розмивання» цієї сфери через прагнення до задоволення короткострокових інтересів, пов'язаних з отриманням прибутків і проникненням ринкових критеріїв у повсякденне життя освіти і науки. Усе це парадоксально тільки на перший погляд. Насправді відсутність реформ змушує вчених «іти» на ринок, де їхня діяльність зовсім не відповідає рівневі кваліфікації. Яскравий приклад — спрощене використання фахівців з іноземних мов, незалежно від їхнього професійного рівня [12; 13; 20; 26].

Але тут головного значення набуває проблема розподілу. Людський капітал надає можливості отримувати прибуток, у зв'язку із чим рівний розподіл можливостей під час формування індивідуального людського капіталу слугує найважливішим інструментом досягнення більшої рівності прибутків, які не передбачають жодного втручання в ринковий процес або великомасштабний перерозподіл прибутків, що стримує стимули діяльності. Отже, ринкова розподільна і майнова політика значною мірою є й освітньою. Саме тому колишні соціалістичні країни завдяки зусиллям у сфері освіти мали чудові передумови для пом'якшення наслідків трансформації, що негативно впливають на розподіл прибутків. І хоча не всі можливості втрачені, спостерігається довгострокова тенденція: у деяких країнах, що трансформуються, збільшення нерівності в розподілі прибутків призводить до посилення нерівності можливостей у використанні системи освіти; в результаті знову, хоча і по-іншому, закріплюється соціальна диференціація. Означені проблеми свідчать про те, що питання відносин ринку і держави у сфері освіти й науки є дуже складним і не може бути вирішене за допомогою простих рецептів у дусі політики порядку. Це стосується не тільки сфери освіти й науки, але і відносин науки й економіки, що найчастіше позначається поняттям «дослідницька і технологічна політика». У цій сфері наявні важливі форми ринкових збоїв:

— у сфері фундаментальних досліджень занадто слабкі економічні стимули, щоб ринок забезпечував результати цих досліджень;

— кардинальний конфлікт між суспільною метою і приватнопідприємницькою метою;

— негативні зовнішні впливи і побічні ефекти, що дозволяють припускати: сприяння держави недостатньо підвищує економічну ефективність підприємств, особливо дрібних і середніх;

— за допомогою такого інструменту, як змагання в НДЕКР, ринок не здатний забезпечити достатньої координації, що призводить до невиправданих витрат ресурсів; кооперація в галузі досліджень тільки

на приватнопідприємницькій основі містить небезпеку для монополізації.

Безперечно, що в цій сфері необхідне державне втручання. Питання полягає в тому, яким чином, де і коли. Водночас занепокоєність викликають збої в діяльності держави, адже і вона може здійснювати помилкові інвестиції. Крім того, є небезпека зловживання владою і придушення приватної ініціативи, та й сама держава може стати «здобиччю» зацікавлених угруповань. Як знайти правильний шлях розвитку освіти, науки і технологій? Як пропливти між Сциллою (ринкових збоїв) і Харибдою (збоїв у функціонуванні держави)? Навряд чи можна однозначно відповісти, оскільки умови і результати різні, залежно від сфери і рівня досліджень [9; 10; 15; 18; 24].

Вирішити протиріччя можна хоча б у термінологічному сенсі, розширивши поле аналізу від протиставлення «держава — ринок» до основного принципу «конкуренція як засіб пізнання». Конкуренція як принцип політики порядку є дещо загальнішою, ніж ринок, тому що не передбачає використання критерію ефективності в грошовому вираженні або прибутку. М. Вебер в «Основних соціологічних поняттях» визначає розбіжності між поняттями «боротьба», «конкуренція» і «добір». Передумовами конкуренції є лише достатній ступінь свободи для творчої самоорганізації учасників конкурентного процесу й обмеженість ресурсів (Вебер говорить про «шанси»), а оволодіння ними і їх реалізацією — мета конкуренції. Наприклад, невеликий запас їжі для диких тварин узимку або ж чітко визнання кількості олімпійських нагород для спортсменів-учасників. Конкуренція може настати спонтанно як вияв інтересів конкурентів або бути цілеспрямовано «організованою» — це показав Ф. Бем у праці «Конкуренція як культурна рослина». Зміст ринкової конкуренції навіть на перший погляд не визначається тільки принципом прибутковості. Адже, наприклад, рентабельність підприємств переважно зумовлена спрямованістю на результат його працівників, котрі, мабуть, не керуються принципом прибутковості, а конкурують між собою за місце у внутрішній ієрархії фірми. Якщо така конкуренція «організована» не належним чином, тобто працівники не задоволені, а на підприємстві панує атмосфера недовіри і недоброзичливості, воно може зазнати невдачі в конкурентній боротьбі за прибуток; однак усе ж таки неправомірно організовувати внутрішню конкуренцію працівників між собою на основі принципу прибутковості.

У зв'язку з узагальненим розумінням конкуренції стає очевидно, що альтернативою державній плановій системі освіти і науки не може бути лише ринкова система, орієнтована на критерій прибутковості. Радше, існує безліч її проміжних етапів. Наприклад, навіть цілком фінансована державою система вищої освіти передбачає, що студенти можуть вибирати університет — виникає конкуренція між університетами за бюджетні кошти, що перераховуються залежно від

чисельності студентів певного університету. З позиції ВНЗ конкуренція є керованою завдяки показникові кількості студентів. Виникає запитання: чи можна вважати розумною таку конкуренцію, якщо керуватися інтересами всього суспільства й усієї економіки? Означений приклад свідчить, що важливим завданням для держави може бути визначення параметрів і цільової орієнтації конкуренції як організованого змагання. Слід виявити критерії для вибору форм конкуренції, які відповідають ціннісним уявленням суспільства. Наприклад, якщо ґрунтуватися на критерії підвищення ефективності, можна вважати корисним існування елітних університетів, хоча соціальна диференціація еліт, із позиції суспільної політики, є небажаною. Жодна наука не може позбавити політичну сферу права на подібні ціннісні рішення: важливо лише, щоб обговорення їх було прозорим, дискусія велася в критичному дусі, а рішення, по можливості, приймалися на базі консенсусу. Економічна наука надає можливості аналізувати такі конструкції щодо їх впливу на ефективність або, ще більше звужуючи поле зору, робити об'єктом аналізу взаємодію конкуренції у сфері науки й освіти з ринковою конкуренцією. І все ж таки, очевидно, існує загальний критерій конкурентної конструкції, пов'язаний з теорією політики порядку: це питання про владу, з котрим тісно пов'язані інші питання, наприклад, — про чесність конкуренції. Сюди ж належить і питання про суспільно-політичні переваги: чи дотримано в суспільстві як вищого пріоритету цінності індивідуальної свободи й автономії? І коли ті, хто планує розвиток певної країни, претендують, наприклад, на право визначати перелік дисциплін, які вивчає студент, це зумовлюється приматом національного розвитку країни, а не правом на індивідуальну свободу (і претензією на гідну поінформованість у деяких майбутніх суспільних потребах). Якщо ж індивідуальна свобода визначається вищим пріоритетом, таке регулювання однозначно неможливе [2; 8; 12; 21].

Є безліч функціональних аргументів на користь того, що свобода раціонально проголошується однією з вищих цінностей. Країни, що трансформуються, все-таки переважно наслідують традиції європейсько-американських конституцій, де свобода є безсумнівним «природною» цінністю і не потребує обґрунтування спеціальними «функціями». Тому критерій свободи (або його зворотної сторони — критерію обмеження влади) має відігравати головну роль під час оцінювання конкурентних конструкцій. Будь-яка форма конкуренції у сфері науки й освіти має передбачати максимум індивідуальної свободи і мінімум влади. Це винятково важливий критерій — він поширюється на владу університетських викладачів стосовно студентів, а також на відносини між державними організаціями й університетськими кафедрами. Вимога «свобода досліджень і навчання» достатня, щоб піддати великим сумнівам наявну практику державного управління навчальним процесом. Широка свобода університетських

викладачів, наприклад, в упорядкуванні навчального розкладу і визначенні предметів навчання, не викликала б сумнівів, якби не означала посилення їх влади над студентами. Таким чином, конкуренція за студентів між університетами й університетськими кафедрами має стати вирішальним засобом для усунення загрози зловживання свободою. Конкуренція створює свободу, оскільки пропонує вибір альтернатив.

Принцип свободи має допомогти відповісти на запитання про те, хто ж, власне, визначає форму конкурентної конструкції як таку. Класичне уявлення про те, що конкуренція — організоване державою змагання, природно, викликає підозру щодо владних позицій держави, адже індивідуальна свобода обов'язково передбачає право вибору окремим індивідом конкретної форми конкуренції. Обмеження свободи вибору саме по собі є інструментом влади в руках тих, хто ним користується. Тому варто замислитись над тим, хто ж повинен стверджувати форми міжуніверситетської конкуренції. Держава? Самі університети? Університетські викладачі? Або «споживачі», тобто студенти? Орган, що складається з представників зацікавлених сторін? Є безліч варіантів і настільки ж багато критеріїв. Остаточне рішення залежить від того, які завдання *a priori* ставляться як головні для такої установи, як університет. Очевидним є лише один факт: немає беззаперечних аргументів на користь того, щоб форму конкуренції визначала держава. У сфері науки й освіти набагато прийнятніша самоорганізація з урахуванням інтересів сторін і в разі представництва відповідних об'єднань; причому така самоорганізація підлягала б, мабуть, державному контролю заради припинення зловживань владою. Якщо вважати основною умовою поділ влади, під поняттям «держава» матимемо на увазі власне судова, а не виконавчу владу, що здійснює відомче регулювання і нагляд.

Як можна оцінити наведене твердження, що саме у сфері культури, освіти і науки необхідне втручання держави? Воно є лише «рефлекторною реакцією» на ринково орієнтований аналіз і під час дослідження в контексті узагальненого розуміння конкуренції стає менш однозначним, оскільки наявні численні проміжні форми, які перебувають між ринком і державою. Крім того, постає запитання, як саме держава має, власне, виявляти активність? Таким чином, актуальною є проблема ідентифікації конкретних державних і спеціалізованих регіональних організацій, що мають відповідати за акти інтервенціонізму. Якщо за основу приймати такий погляд, з'ясовується, що принцип конкуренції втрачає значимість перед системою, коли все організовує держава. Однак саме тому, що складно знайти загальноприйнятні критерії для впорядкування системи освіти і науки, доцільно не тільки дозволити в цій сфері конкуренцію державних систем регулювання, але й організувати її [7; 10; 14; 15; 27].

На глобальному рівні така конкуренція вже існує. Про це свідчить, зокрема, привабливість для студентів американської університетської системи. Водночас, зважаючи на проблему глобальної конкуренції, окремі країни мають оптимізувати власну конкурентну стратегію, допускаючи для внутрішньої конкуренції альтернативні стратегічні концепції. Це зрештою, в разі посилення відкритості кордонів і усунення перешкод до мобільності людей, означає, що в глобальному масштабі починають конкурувати саме субнаціональні стратегії. Якщо ж розглянути предмет під іншим кутом зору, освіта й наука не можуть і не повинні перетворюватися на «глобальні» феномени. Відповідь на запитання про сполучення досліджень і практики має пропонувати конкретні рішення для конкретних регіональних умов. Саме ця думка становить основу нового погляду на дослідницьку і технологічну політику як політику, що сприяє інноваціям на рівні регіонів. Тобто державні збої можна елімінувати послідовним розширенням прав і можливостей самоорганізації на рівні регіонів, саме в такому разі можлива конкуренція. Неприємних наслідків конкуренції регіонів можна уникнути завдяки встановленню федерального конкурентного порядку. В іншому разі має діяти загальноприйнятий принцип, відповідно до якого достаток і різноманіття необхідні: вони є проявами процесу змін і зародження нового.

Наприкінці зауважимо, що лише культура, освіта і наука можуть вирішити проблеми реформування. По-перше, наука здатна активно «самоорганізуватися», щоб зменшилася необхідність регулювання й управління зі сторони занадто слабкої держави (цього, наприклад, легко досягти в разі контролю над стандартами вищої освіти). По-друге, саме науковці покликані під час суспільно-політичних дискусій виробляти ідеї, що й уможливають відновлення культури, освіти і науки.

Таким чином, аналіз проблем самоорганізаційних культурологічних трансформацій у галузях науки та освіти свідчить про посилення їх ролі в розвитку людини, економіки, духовного життя суспільства, формуванні державної політики у сферах культури, освіти, науки, взаємин людини з природою. Водночас з'ясувалося, що на процеси реформування освітньої системи, наукової галузі, формування державної культурної політики суттєво впливають сучасні глобалізаційно-цивілізаційні виклики.

Нарешті, на реформування освітньо-наукової галузі впливають закони функціонування ринкової економіки, які, зазвичай, негативно позначаються на соціально-культурних програмах допомоги в процесах навчання та виховання людини в інформаційному суспільстві.

Список літератури

1. Аристотель. Метафізика / Аристотель // Соч. : в 4 т. — М., 1975. — Т. 1. — 550 с.

2. Богданов В. С. Проблемы инноватизации современной освіти в системе философско-социологических аргументаций / В. С. Богданов // Проблемы освіти : наук.-метод. зб. — К., 1995. — Вип. 3. — С. 22–28.
3. Богуцький Ю. П. Самоорганізація культури: онтологія, динаміка, перспективи : монографія / Ю. П. Богуцький // Ін-т культурології АМУ. — К. : Веселка, 2008. — 199 с. : іл. — Бібліогр. : С. 185–197.
4. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1981. — 356 с.
5. Коршунов А. М. Творчество и отражение в историческом познании / А. М. Коршунов, В. Ф. Шаполов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 192 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопр. философии. — 1989. — № 3. — С. 119–154 ; № 4. — С. 114–169.
7. Соловов А. В. Дистанционное обучение как новая форма образовательных услуг. (Аналитический обзор состояния ДО в мире) [Электронный ресурс] / А. В. Соловов. — Режим доступа: <http://cnit.ssau.ru/do/index.htm#Content>. — Заглавие с экрана.
8. Удод О. Дійний зміст підручників з історії у власній інтерпретації авторів / О. Удод // Бористен. — Д., 1999. — № 11. — С. 4–6.
9. Удод О. Ціннісні орієнтації як системоутворюючий фактор формування нового типу історичної освіти в школах України / О. Удод // Історія України. — 1998. — № 35 ; Джерело. — 1998. — 16 квіт.
10. Частник С. В. Міжнародна діяльність ХДІК у сфері бібліотечно-інформаційної освіти / С. В. Частник, В. М. Шейко // Культура України : зб. ст. / Харк. держ. ін-т культури. — Х., 1996. — Вип. 3. — С. 4–9.
11. Чубаров В. В. Ближневосточный локомотив: темпы развития техники и технологии в древнем мире / В. В. Чубаров // Архаическое общество: узловые вопросы социального развития. — М., 1991. — С. 92–135.
12. Шейко В. М. Вища освіта в країнах Заходу: соціальні та етичні аспекти / В. М. Шейко ; Харк. держ. акад. культури. — Х. : ХДАК, 1999. — 152 с.
13. Шейко В. М. Гуманізація освіти і культури / В. М. Шейко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2000. — Вип. 2. — С. 99–109. — Бібліогр.: 7 назв.
14. Шейко В. М. Дистанційна освіта в США / В. М. Шейко // Новий колегіум. — 2000. — № 5. — С. 31–35. — Бібліогр.: 7 назв.
15. Шейко В. М. Значення міжнародного співробітництва у підготовці бібліотечно-інформаційних фахівців / В. М. Шейко // Вісн. Кн. палати. — 1997. — № 4. — С. 28–29.
16. Шейко В. М. Історико-філософські аспекти становлення культурології як науки (школа функціоналізму) / В. М. Шейко // Вісн. Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. — К., 2001. — № 1. — С. 47–53. — Бібліогр.: 24 назви.
17. Шейко В. М. Історія культури та цивілізації в синергетичній парадигмі / В. М. Шейко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2001. — Вип. 8. — С. 4–20. — Бібліогр.: 70 назв.
18. Шейко В. М. Історія української художньої культури : навч. посіб. / В. М. Шейко ; під ред. автора ; Харк. держ. ін-т культури. — Х. : ХДІК, 1991. — 92 с.

19. Шейко В. М. Культурологія : навч. посіб. / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий, Е. В. Германова де Діас. — К. : Знання, 2012. — 494 с.
20. Шейко В. М. Освіта в інформаційній цивілізації / В. М. Шейко // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 9. — С. 17–19. — Бібліогр.: 14 назв.
21. Шейко В. М. Проблеми становлення та розвитку соціальних функцій масової культури / В. М. Шейко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2001. — Вип. 5. — С. 4–19. — Бібліогр.: 33 назви.
22. Шейко В. Н. Сеять разумное, доброе, вечное : інтерв'ю с ректором ХГИК В. Н. Шейко / В. Н. Шейко ; інтерв'ю взяв Й. Кишкин // Встреча : Культ.-просвет. работа. — 1990. — № 9. — С. 14–17.
23. Шейко В. М. Становлення та розвиток культурології як науки: історіографічний аспект / В. М. Шейко // Бібл. планета. — 2001. — № 2. — С. 32–35. — Бібліогр.: 53 назви.
24. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX — початок XXI ст.) : монографія / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий. — К. : Генеза, 2005. — 592 с.
25. Шейко В. М. ХДІК на порозі XXI століття / В. М. Шейко // Вісн. Кн. палати. — 1997. — № 2. — С. 12–13.
26. Hallac J. Education and globalization. Contributions / J. Hallac. — Paris : UNESCO International Institute for Educational Planning, 1998. — 162 p.
27. Sheiko V. N. International Seminar on Problems of Transformation of Higher Education in the Field of Library and Information Science / W. Scheiko, S. Tschastnik, G. Aseyew // EUCLID. Newsletter. Copenhagen. — 1995. — № 8. — P. 7–9.

Надійшла до редколегії 15.01.2014 р.

УДК [373:069](477.54–25)"19/20"

Л. М. ВОРОНОВА,
Н. С. МАРТЕМ'ЯНОВА

ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ ПРИ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ НА ХАРКІВЩИНІ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТ.

Розглядається роль шкільних музеїв у навчальному процесі на Харківщині за період незалежності України.

Ключові слова: музейна педагогіка, навчальний процес, музейна мережа, фонди музею, експонат, краєзнавство.

Рассматривается роль школьных музеев в учебном процессе на Харьковщине в период независимости.

Ключевые слова: музейная педагогика, учебный процесс, музейная сеть, фонды музея, экспонат, краеведение.

The role of school museums in the educational process in Kharkivshina during the period of independence is considered.

Key words: museum pedagogics, educational process, museum funds, exhibit, local history.

Сучасна стратегія шкільної освіти в Україні передбачає формування інтелектуально розвиненої, культурної особистості, яка має систему ціннісних орієнтацій, може добре адаптуватися в соціумі,

здатна до творчої самореалізації в різних сферах діяльності. Нині процес оновлення та модернізації освіти набуває особливого значення, коли відбуваються усвідомлення і переосмислення власної історії, національних особливостей, успадкування духовних надбань українського народу.

Перебудова системи освіти потребує творчого оновлення всіх її ланок, зокрема музейної справи. Одним із завдань педагогічного колективу школи, в якій є музей, ефективніше використовувати його зібрання в навчально-виховній роботі з учнями. Музей при навчальному закладі гармонійно поєднує ознаки і функції навчальної та дослідної установи. Це дозволяє змістити акцент з активного дидактичного впливу на особистість учня, формування середовища, в якому відбуваються його самоосвіта й саморозвиток і починають діяти механізми внутрішньої активності.

Шкільні музеї України стають інститутом, який дозволяє транслювати й утілювати в життя базові цінності суспільства. У їх діяльності поєднуються культурно-освітні, виховні, науково-дослідницькі функції. Крім того, за кількістю музеїв при навчальних закладах переважають інші групи музеїв, що складають музейну мережу України. Тому вельми актуальним є виявлення особливостей їхнього функціонування в окремих регіонах та ефективності впливу на навчально-виховний процес на сучасному етапі.

Потенціал впливу шкільного музею на освіту, розвиток можливостей виховання молодого покоління ще не достатньо досліджені, хоча сама ідея створення шкільного музею і його використання в процесі освіти та виховання не є новою. Невипадково, що цей феномен привертає увагу багатьох дослідників. Теорія і методи діяльності шкільних музеїв та організація краєзнавчої роботи в школах стали предметом дослідження таких українських і російських учених: Є. Г. Ванслова, Л. А. Гайда Н. І., Ганнусенко, Г. Ю. Елькін, І. М. Медведєва, Н. В. Нагорський, З. А. Огризко, Ю. А. Омельченко, Т. Соломонова, В. Є. Туманов, М. Ю. Юхневич та ін. У працях Л. С. Виготського, Д. Б. Давидова, Л. В. Занкова аналізуються головні педагогічні принципи, які використовуються в діяльності шкільних музеїв. Особливий інтерес викликає досвід роботи окремих музеїв Харківщини, який висвітлений у журнальних статтях [8, с. 127–134]. Водночас, деякі проблеми, пов'язані з організацією освітянської діяльності шкільних музеїв у контексті сучасної педагогіки на регіональному рівні, залишаються недостатньо дослідженими.

Зважаючи на наукове і практичне значення теми, мета статті — проаналізувати функціонування інституту шкільних музеїв на Харківщині в сучасному освітянському просторі.

Використання музеїв з метою освіти і виховання зумовило виникнення музейної педагогіки, яка поєднує елементи музеєзнавства та педагогіки і доповнюється соціологічними та психологічними

дослідженнями. Теоретична база музейної педагогіки у світі як науки ще перебуває в стадії формування та розвитку. У Нюрнберзі та Мюнхені створені спеціальні відомство та центр з музейної педагогіки. У США прийнято Державну програму «Музей та освіта», яка розвиває освітні і виховні аспекти музейної комунікації. Існує англійська школа музейної педагогіки, основою якої є виховання дітей завдяки використанню можливостей музею [5, с. 50].

Нині музейна педагогіка розглядає шкільний музей як динамічний, інтерактивний освітній простір, який має певні переваги в порівнянні з державними музеями. Серед них можна визначити такі: існування постійної аудиторії, можливість використання колекції музею для організації та здійснення навчально-виховних заходів, участь школярів у збереженні музейних колекцій, можливість перевірити себе в майбутній професії, комфортна атмосфера для діалогу учителя з учнем, відвідувача з музейним експонатом, особисті норми соціальної поведінки та ін. Усе це сприяє тому, що шкільний музей є ідеальним місцем для творчої самореалізації молоді, коли учень не тільки споживає продукт музейної діяльності, але є його активним творцем.

Історія розвитку шкільних музеїв свідчить, що вони розвивались як «одна із форм активізації навчально-виховного процесу, підвищення його ефективності. На різних історичних етапах ця мета досягалась своїми специфічними музейними і педагогічними засобами» [3, с. 25]. Аналіз досліджень дозволяє дійти висновку, що термін «шкільний музей» був спочатку достатньо умовним і використовувався для означення наочного матеріалу, який демонструвався на уроках і зазвичай збирався школярами. Зібрані предмети розподілялись по групах гуманітарного та природничо-наукового знань. Перевага в таких музеях надавалася краєзнавчій тематиці. Шкільний музей був своєрідною сферою дитячої творчості, сприяв формуванню трудових і комунікативних навичок, що помітно позначалося на здобутті нових знань, сприяло творчій взаємодії вчителя і школяра [1, с. 13].

До процесу створення шкільних музеїв достатньо активно долучалися вчені та дітяч народної освіти: готували посібники по організації музеїв, визначали необхідність створення методичних центрів на базі кращих музеїв. Таким чином, шкільний музей практично з початку виникнення безпосередньо долучався до навчального процесу.

Згодом шкільні музеї стали втрачати переважно навчальні функції і набували значення однієї із форм позашкільної роботи. У другій половині ХХ ст. за радянських часів певного розвитку набуває історичне краєзнавство, як результат — створювалася широка мережа музеїв на громадських засадах. З 1977 р. громадські музеї почали створюватися в усіх райцентрах і на території селищних рад. На середину 80-х рр. тільки в 29 районних центрах республіки не було громадських музеїв. Якщо в 1979 р. їх налічувалося 2941, то в середині

80-х — 6858 [15, ф. 5116, оп. 19, спр. 1121, арк. 1; 10, с. 8]. Майже половину громадських музеїв України склали шкільні музеї, хоча спочатку процес їх створення, як зазначають дослідники, відбувався стихійно. Тому була проведена паспортизація шкільних музеїв і за її результатами на початку 80-х рр. у республіці налічувалось понад 5 тис. музеїв означеного типу [17, с.11].

Стало очевидним, що музейна справа, яка здійснювалася громадською, не обмежувалася аматорським колекціонуванням предметів старовини і набула серйозного наукового, просвітницького та виховного значення. Проте, як зазначали фахівці, переважно процес створення шкільних музеїв був формальним, оскільки джерельна база була обмеженою і внеможливіювала створення повноцінного музею. Вони використовувалися переважно для проведення виховних заходів [17, с.11].

Зі здобуттям незалежності України в 90-х рр. відбуваються трансформації в суспільно-політичному й економічному житті країни. Деякі музеї закрили, що пояснюється зміною ідеологічних пріоритетів (наприклад, музеї військово-історичного профілю, музеї, які присвячені діячам радянської держави, втратили свою актуальність). Нормативна база діяльності шкільних музеїв не відповідала завданням і потребам освітнього середовища, яке ґрунтувалося на нових національно-концептуальних засадах.

Після прийняття Закону України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.) Міністерство освіти видало наказ від 20.05.1997 р. «Про затвердження Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України». Останні зміни в нормативні документи, які регламентують діяльність шкільних музеїв, були внесені у 2006 р. Згідно з новими документами, термін «шкільний музей» замінено поняттям «музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України». Але далі як синонім використовуватимемо термін «шкільний музей».

Зберігаючи традиції минулого, освітня функція шкільних музеїв не втратила своєї важливості й нині, маючи особливу значимість, цінність та нову динаміку у ХХІ ст. Залишаючись місцем збереження раритетів, реліквій, шкільний музей став особливим осередком для спілкування, культурно-освітнім середовищем, яке органічно інтегрує в навчально-виховний процес у школі.

Згідно з «Положенням про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України» (наказ № 640 від 04.09.06), шкільні музеї створюються з метою долучення учнівської молоді «до вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої розвиненої особистості та сприяння вихованню у неї патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей українського народу» [12, с.23].

Організаційно-методичне керівництво діяльністю шкільними музеями здійснює Український державний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України. Згідно з відомчою реєстрацією, наприкінці 2010 р. на обліку перебувають 4432 музеї, зокрема за профілями: історичних — 2687, археологічних — 10, краєзнавчих — 616, природничих — 58, літературних — 168, мистецьких — 50, етнографічних — 609, галузевих — 27, інших — 196 [2, с. 49]. На місцях таку роль відіграють позашкільні навчальні заклади туристсько-краєзнавчого профілю (центри туризму і краєзнавства, станції юних туристів тощо) [14, с.13].

З метою висвітлення нинішнього стану шкільного музеєзнавства та популяризації шкільних музеїв Педагогічний музей України спільно з Українським державним центром туризму та краєзнавства учнівської молоді організував всеукраїнську виставку «Шкільний музей: ретроспектива і сьогодення», яка була відкрита 25 квітні 2013 р. На виставці були представлені 20 шкільних музеїв з різних регіонів України: Волинської, Київської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської та інших областей різних за профілем: літературні, історичні, музеї, присвячені видатним історичним та культурним діячам, музей Матері, музей Учителя тощо. На жаль, на цій виставці не було шкільних музеїв Харківщини, хоча вони мають значний практичний досвід і відзнаки за свою діяльність. Так, робота Солоніцевського галузевого освітнього музею гімназії № 3 Дергачівської районної ради Харківської області, який має звання «Зразковий музей», 2009 р. на виставці «Музейно-педагогічна палітра України» в м. Київ була відзначена дипломом [4, с. 58].

На сучасному етапі координатором діяльності шкільних музеїв Харківщини є обласна станція юних туристів, яку більше двадцяти років очолює В. А. Редіна. На офіційному сайті організації зазначено, що відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України від 04.09.06 «Про внесення змін і положень щодо музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України», від 01.02.10 «Про проведення у 2010 р. огляду музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України», Головного управління освіти і науки Харківської обласної адміністрації від 24.03.10 «Про проведення обласного етапу Всеукраїнського огляду музеїв при навчальних закладах» та з метою вдосконалення діяльності музеїв при навчальних закладах, впорядкування і систематизації мережі музеїв, у 2010 р. був проведений огляд музеїв при навчальних закладах Харківської області. Слід зазначити, що такі огляди, згідно з нормативними документами, здійснюються один раз за три роки.

Відомча реєстрація музеїв при навчальних закладах освіти відповідає класифікації музеїв, яка надана в Законі України «Про музей та музейну справу». На цій підставі виділяються музеї історичні

(широкого профілю, військово-історичні, історії освіти тощо), археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві та ін.

Отже, результати огляду музеїв при навчальних закладах Харківської області 2010 р. свідчать, що на обліку перебувають 286 музеїв. Аналіз мережі свідчить, що в навчальних закладах діють музеї таких профілів: історичного — 188; історії освіти (навчального закладу) — 61; історико-краєзнавчого — 51; археологічного — 1; краєзнавчого — 27; природничого — 4; літературного — 10; етнографічного — 38; галузевого — 5; інших профілів: меморіальні — 5; хліба — 7; художні — 1 [6].

Особливістю діяльності шкільних музеїв є те, що вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до навчально-педагогічних та виховних завдань школи. Кращі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, які надають значних можливостей щодо підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Важливу роль при цьому відіграє самостійна робота школярів під керівництвом педагога.

Як свідчить досвід, ефективність їх діяльності безпосередньо залежить від уміння реалізувати свій потенціал, перетворити кожний експонат на фактор духовного збагачення людини. Однак рівень роботи більшості музеїв значно відстає від їх об'єктивних можливостей [9, с.3].

У зв'язку із цим, слід відзначити, що в останні роки науковці розглядають освіту та педагогіку саме в контексті культури. Як зазначає Л. М. Шляхтіна: «Образовательный процесс приобщает индивида к социально-культурному опыту человечества, что позволяет считать образование способом овладения культурой, то есть процессом совершенствования человека, его культурного роста и развития» [16, с. 408].

Сучасна концепція музейної педагогіки передбачає максимальне використання можливостей освітнього простору шкільного музею для опанування всіх видів музейної діяльності. Пріоритетними визнані такі напрями: пошуково-дослідницька, фондова й експозиційно-виставкова робота, культурно-освітня діяльність.

Аналіз досвіду шкільних музеїв Харківщини свідчить, що пошуково-дослідницька робота дозволяє учням успішно засвоїти як у теорії, так і на практиці всі етапи науково-дослідницької роботи: навчитися працювати з джерелами різних типів, засвоїти способи зовнішнього і внутрішнього аналізу джерел, навчитися формулювати проблему, мету та завдання дослідження, обстоювати власну точку зору, набути навичок роботи з науковою та довідковою літературою та публічних виступів.

Музеї при навчальних закладах освіти Харківської області активно здійснюють активну пошукову роботу, поширеною формою

якої є етнографічні експедиції, походи по рідному краю, конкурси (Барвінківський район). У Первомайському районі активом музею-кімнати Олексіївської ЗОШ I-III ступенів пошукова робота ведеться спільно з радою ветеранів війни та праці. Шкільний музей бойової і трудової слави ЗОШ I-III ст. с. Криштопівка Близнюківського району співпрацює з різними архівами [4, с. 37, 39, 49].

Згідно з «Положенням про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України», фонди шкільного музею поділяються на основні (оригінальні пам'ятки історії, культури та природи) і допоміжні (схеми, діаграми, копії, муляжі тощо). Оригінальні пам'ятки історії, культури і природи, що мають наукову, історичну, художню чи іншу культурну цінність і зберігаються у фондах музею, входять до складу Музейного фонду України і підлягають обліку в установчому порядку. Унікальні пам'ятки фонду, а також ті, що мають виняткове наукове, історичне, художнє чи інше культурне значення, Міністерство культури вносить до Державного реєстру національного культурного надбання. Пам'ятки історії та культури (зокрема нагороди з цінних металів), яким загрожує знищення чи псування, можуть вилучати із музею згідно з законодавством.

Таким чином, неодмінною ознакою шкільного музею, на думку дослідників, є наявність фонду оригінальних матеріалів, що відповідають його профілю. Ця ознака надає можливості відрізнити шкільний музей від будь-якого іншого шкільного зібрання [11, с. 15]. Саме з таких експонатів складається експозиція краєнавчого музею Гусарівської ЗОШ I – III ст. Барвінківського району Харківської області. Це українські вишиванки першої половини XX ст., рушники і скатертини, яким уже близько ста років, монети XIX – XX ст., бойові та ювілейні медалі, угорські листівки періоду Великої Вітчизняної війни, ікони тощо. Музейний фонд постійно поповнюється новими експонатами, знайденими під час краєзнавчих експедицій. Так, за 2009 р. музей поповнено на 200 експонатів відповідно до тематики музею. Усі експонати музею зібрані учнями та вчителями [4, с. 47].

Діяльність шкільного музею неможлива без організації експозиційно-виставкової роботи, до якої на Харківщині долучаються як школярі, так і вчителі.

Музеї при навчальних закладах Харківської області мають свої умови для впорядкування музейних експозицій. Так, у музейно-комплексі ЗОШ I-III ст. смт. Кочеток Чугуївського району загальна кількість експонатів складає 3017, із них предметів основного фонду — 2797. В експозиції Музею бойової та трудової слави Кислівської ЗОШ I-III ст. Куп'янського району розміщено 408 експонатів, 215 з яких — оригінали. В етнографічному музеї ЗОШ I-III ст. №7 м. Первомайський в інвентарній книзі налічується 715 предметів-експонатів. [4, с. 104, 76, 94].

Уважне вивчення розділів і тем музейних експозицій шкільних музеїв на Харківщині, на наш погляд, свідчить про формалізм під час їх розробки, одноманітність у визначенні проблем, неоригінальність. В основному вони стосуються історії школи, подій Великої Вітчизняної війни, етнографії України. Тобто нагальною є необхідність професійної музеєзнавчої допомоги таким музеям у розробці музеєзнавчої навчально-методичної літератури, методики співпраці навчальних закладів і музеїв, створення практичних центрів з музеєзнавчої педагогіки. В інформаційному суспільстві не використовуються його можливості, зокрема потенційні можливості музейних зібрань, які зберігаються у фондах та демонструються в експозиціях. Тому надто важливо використовувати інформаційні технології для популяризації практичного досвіду шкільних музеїв [2, с.37].

Реалізувати самотунтність, неповторність, виявити можливість інтегруватися в навчально-виховний процес шкільний музей може у визначенні жанру. Відомі музеєзнавці виділяють такі жанри: музей-експозиція (виставка), музей-майстерня (студія), музей-лабораторія, музей-клуб, музей-театр, музей-адаптаційний центр, музей-екскурсійне бюро, музей-ігротека, музей-кафе, музей-ярмарок.

Під час вибору профілю і жанру шкільного музею необхідно зважати на потреби конкретної школи. Очевидно, що чим тісніше пов'язаний профіль музею зі специфікою школи, тим різноманітніше використовуються жанри, тим він більше функціональний і затребуваний, тим ширше коло його діяльності, чисельніший актив і інтенсивніший зв'язок з фахівцями і місцевим співтовариством.

У більшості музеїв при навчальних закладах на Харківщині організують екскурсії, зазвичай, учні школи. Наприклад, матеріал, зібраний в історико-краєзнавчому музеї «Артемівська світлиця» Артемівського НВК Печенізького району, визначає такі напрями екскурсій: літературний, фольклорний, історичний, етнографічний. Тому можна комбінувати матеріал під час екскурсій залежно від мети, вікових та інших особливостей відвідувачів музею.

Матеріали шкільних музеїв постійно використовуються в навчально-виховному процесі, що свідчить про педагогічні пріоритети в їх діяльності, адже причини створення музеїв при навчальних закладах та їх завдання, насамперед, педагогічні. Використання матеріалів шкільних музеїв сприяє продуктивнішому засвоєнню учнями знань, формуванню умінь, навичок через вплив на емоційну сферу учнів та залучення донавчального процесу більшої кількості органів сприйняття інформації. У Харківській області проводяться музейні уроки в процесі вивчення історичних джерел історії України та давнього світу, історії рідного краю. Так, лише на теми війни учні Народного музею імені Я. І. Красюка при Першотравневій ЗОШ І-ІІІ ст. Зміївського району використали матеріали музею для участі в різних

конкурсах, зокрема в обласному «Збережемо пам'ять про подвиг» [4, с. 64–65].

Учнів шкіл залучають до керівництва музеєм при навчальному закладі через Раду музею, яка організовується на принципах самоврядування. За нормативними документами вона обирається на зборах учнівського активу і складається з учнів, науково-педагогічних працівників.

Музеям, які досягли значних успіхів у підвищенні ефективності навчально-виховного процесу, формуванні та збереженні Музейного фонду України, пропаганді пам'яток історії, культури та природи, присвоюється звання «Зразковий музей». Таке звання присвоюється музеям при навчальних закладах, які діють понад двох років.

На основі аналізу сучасного музейного будівництва та краєзнавчого руху в системі освіти, як в країні загалом, так і на Харківщині, можна дійти висновку, що існує немало проблем, зумовлених різноманітними проблемами. Серйозним недоліком культурно-освітньої роботи шкільних музеїв є відсутність наукового підходу під час навчання учнів основам пошукової, фондової, експозиційно-виставкової та екскурсійно-освітньої діяльності, які є достатньо складними для школярів [7, с. 36]. Крім того, існує широка мережа музеїв навчальних закладів, певний позитивний досвід їх використання в навчанні та вихованні, значний інтерес народу до власної історії, потяг до культури, підвищення громадської та творчої активності. Тому нагальним завданням є не лише усунення існуючих недоліків, але й з'ясування позитивних тенденцій, перспективних напрямів подальшого розвитку музеїв навчальних закладів, оновлення змісту роботи, впровадження в практику науково обґрунтованих форм, методів навчально-виховної діяльності з використанням фондів шкільних музеїв.

Успіх музейної діяльності в сучасній школі залежатиме від того, наскільки вона сконцентрована на головних, найактуальніших напрямках і забезпечує вирішення нагальних питань сьогодення.

Список літератури

1. Борин Я. Как мы составляли у себя школьный музей / Я. Борин // Вопросы и нужды учительства. — 1910. — Вып. 5.
2. Гайда Л. А. Формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при навчальних закладах України / Л. А. Гайда // Краєзнавство. — 2011. — С. 49–54.
3. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Л. А. Гайда. — К. : Шкільний світ, 2009. — 126 с.
4. Діяльність музеїв навчальних закладів Харківської області / Упоряд. І. І. Пушкар — Х. : Стиль. Издат., 2011. — 132 с.
5. Камінська В. В. Педагогічні аспекти організації діяльності музею ЗНЗ / В. В. Камінська // Педагогічний пошук. — 2009. — №4 (64) — С. 50–52.
6. Комунальний заклад «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://st.kharkov.ua/ua/metodihnarobotazkraeznavstva.html>. — Назва з екрана.

7. Кравцова О. В. Новые педагогические технологии в деятельности школьного музея / О. В. Кравцова // Вестник ТГПУ, 2010. — Вып. 1(91). — С. 35–39.
8. Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток : наук.-допом. покажчик. — Х. : ХНУ, 2011. — С. 127–134.
9. Нагорский Н. В. Музейная педагогика и музейно-педагогическое пространство // Педагогика. — 2005. — №5. — С. 3–12.
10. Ожицкая М. И. Могучий арсенал воспитания молодежи / Ожицкая М. И., Василенко А. С. — К. : 1984. — 168 с.
11. Омельченко Ю. А. Развитие учебных музеев / Ю. А. Омельченко. — К. : НМКВО, 1998. — 195 с.
12. Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України // Інф. збірник МОН України. — 2006. — № 36. — С. 23–27.
13. Положення про звання «Зразковий музей» // Інф. збірник МОН України. — 2007. — № 1. — С. 25–29.
14. Порядок обліку музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України // Інф. збірник МОН України. — 2006. — № 36. — С. 12–26.
15. Поточний архів Міністерства культури України.
16. Шляхтина Л. М. Проблемное поле музейной педагогики: понятие, сущность, векторы современного развития // Герценовские чтения. Актуальные проблемы социальных наук. Сб. науч. и науч.-метод. тр. — СПб : РГПУ им. А. И. Герцена. — 2005. — С. 405–411.
17. Школьные музеи : учеб.-метод. пособ. / Н. И. Ганнусенко, А. В. Ляпин, Т. И. Мацейкив и др. — К. : Рад.шк., 1991. — 111 с.

Надійшла до редколегії 18.02.2014 р.

УДК 007: 655.4 (477)

А. Ю. МИКОЛАЄНКО

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД ВИДАВНИЦТВА «СМОЛОСКИП» (1992–2013): ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕДАКЦІЙНО- ВИДАВНИЧОГО ПРОЦЕСУ

Розглянуто український період діяльності видавництва «Смолооскип», проаналізовано трансформації його редакційно-видавничого процесу в умовах сучасного конкурентного ринку та розвитку інформаційних технологій.

Ключові слова: *видавництво «Смолооскип», Осип Зінкевич, трансформації, редакційно-видавничий процес.*

Рассмотрено украинский период деятельности издательства «Смолооскип» («Факел»), проанализированы трансформации его редакционно-издательского процесса в условиях современного конкурентного рынка и развития информационных технологий.

Ключевые слова: *издательство «Смолооскип», Осип Зинкевич, трансформации, редакционно-издательский процесс.*

The article considers the Ukrainian phase of the publishing house «Smoloskyp» («Torch»), it analyses transformations of its editorial and publishing process in today's conditions of competitive market and development of information technologies.

Key words: *publishing house «Smoloskyp», Osyp Zinkevych, transformations, editing and publishing process.*

Зміна державного устрою на початку 1990-х рр., що супроводжувалося крахом радянських ідеалів та зняттям заборон на недозволені раніше теми, помітно позначилася на книговидаванні України. Державні видавництва виявилися не готовими протидіяти економічній кризі, а новоствореним приватним видавництвам бракувало практичного досвіду діяльності. За часів незалежної України соціально-економічна ситуація в галузі видавничої справи поступово стабілізувалася завдяки трансформаціям редакційно-видавничого процесу, що пов'язані з активною діяльністю видавництв, спрямованою на залучення читацької аудиторії та пошуком ефективних способів популяризувати себе на книжковому ринку. Загальний розвиток і трансформації видавничої діяльності в незалежній Україні були об'єктом досліджень таких українських науковців, як О. Афонін, Н. Кучина, В. Маркова, В. Теремко, М. Тимошик, В. Шпак, проте донині ця проблема недостатньо вивчена в аспекті досвіду окремих видавництв.

В умовах сучасного конкурентного ринку особливо актуальним є дослідження діяльності видавництв приватної форми власності. Від початку 1990-х рр. понині такі видавництва активно вдаються до суттєві трансформації у своїх проектах для утримання авторитету серед читачів. Одним із перших приватних видавництв, які виникли в незалежній Україні, був «Смолоскип». Розпочавши свою діяльність у діаспорі (1966), він у радянські часи став рупором дисидентів материкової України, оскільки концентрував увагу на випуску самвидаву та літератури, забороненої в СРСР. Протягом українського періоду діяльності (з 1992 р.) «Смолоскип» міцно утвердився на книжковому ринку як видавництво, що реабілітує твори, заборонені в СРСР і підтримує молодих письменників.

Внесок «Смолоскипа» в розвиток сучасного книговидавання частково відображений у дисертації І. Копистинської, де, зокрема, з'ясовано унікальне значення організованого видавництвом конкурсу для молодих літературів. Заслужують на увагу також матеріали про видавництво в періодичних та Інтернет-виданнях (газети «Дзеркало тижня», «Літературна Україна», «Українська газета плюс», «Україна молода», журнал «Welcome to Ukraine Magazine», сайти «Літакцент», «Буквоїд»), у яких автори – Н. Позняк, А. Астаф'єв, Я. Дубинянська, О. Коцарев розкрили деякі аспекти редакційно-видавничого процесу «Смолоскипа» в Україні (видання альманахів та антологій, організація семінарів творчої молоді та літературного конкурсу). Великий обсяг фактичного матеріалу з означеної теми містять такі публікації в часописі «Смолоскип». Проте досі бракує комплексного дослідження стосовно змін у роботі видавництва, пов'язаних з українським періодом функціонування. Тож мета цієї статті — виявити

трансформації редакційно-видавничого процесу діаспорного видавництва «Смолоскип», викликані переїздом в Україну.

Незважаючи на тривалий досвід видавництва в еміграції, перед «Смолоскипом» в Україні постали завдання, які потребували оперативного вирішення: по-перше, адаптуватися до нових соціальних, економічних та політичних умов діяльності; по-друге, визначитися з майбутнім напрямом книговидання. Зміни державного устрою в книговидавничій справі на початку 1990-х рр. привели, на думку Н. Кучини, «до перерозподілу соціальних статусів значної частини населення України і як наслідок, — формування в нього нових інтересів» [5, с. 10]. Саме тому видавництво «Смолоскип», що за кордоном торувало шлях до державності, мусило шукати нових шляхів та видавничих концепцій з метою зайняти власну нішу на книжковому ринку і знайти свою читацьку аудиторію.

Як слушно зауважив В. Даниленко, «у 90-ті роки українські письменники вперше опинилися в ситуації, коли державні видавничі та рекламні механізми вже не діяли, а комерційні ще не діяли» [3, с. 132]. Видавництва не могли приділяти належної уваги не тільки молодим, а й визнаним літераторам. В. Шпак, вивчаючи трансформації видавничої галузі в Україні в період переходу від планово-адміністративної до ринкової системи управління, кризові явища у видавничій справі пояснив так: «Серед основних причин занепаду — не лише загально-економічні кризові явища, а й відсутність державної політики, що сприяє розвиткові (недостатнє політичне, економічне та правове забезпечення підтримки видавничої справи, ігнорування специфіки цієї важливої сфери економіки і культури, сприйняття ролі книжки як стратегічного продукту тощо)» [12]. Натомість літературний процес тривав і потребував розвитку.

На часі виявилася ініціатива «Смолоскипа» підтримувати молодих авторів у випуску їхніх дебютних книжок. Цей напрям не був кардинальним переворотом у діяльності видавництва, яке створене в США на основі однойменного журналу молоді. У листі до української громади в США та Канаді засновник «Смолоскипа» Осип Зінкевич зазначив: «Ми дивимося на Україну майбутнього, на молодь, яка за п'ять-десять років буде будувати українську державу і керувати нею. Але превелику частину тієї молоді треба сьогодні українізувати і дерусифікувати. Одна з можливостей — це українськомовна книжка, це витиснення з України російськомовної халтури, яка так негативно впливає на національний і духовний розвиток молодого покоління» [8, с. 1].

«Смолоскип» продовжив і свою діаспорну місію — виданнями творів Розстріляного Відродження, шістдесятників, дисидентів, самвидаву, які були заборонені й недоступні в радянські часи і виходили друком лише за кордоном. Специфіка видавничого репертуару «Смолоскипа», безпосередньо пов'язана з попереднім періодом діяльності

в США, вирізняла його серед інших видавництв в Україні. З цього приводу точно висловилася Н. Богдан: «Смолоскип» плекає своєрідну просвітницьку мету, покликану зберегти й посилити зв'язок поколінь, видаючи водночас твори Розстріляного Відродження, шістдесятників і юних авторів — лауреатів літературного конкурсу видавництва, імена багатьох з яких вже добре відомі в Україні» [1, 5].

У зв'язку з переїздом видавництву довелося вирішувати багато організаційних завдань. О. Зінкевич після двомісячного перебування в Україні в 1992 р. зауважив: «...Маємо в Києві прекрасну квартиру, створили спільне підприємство з простою назвою «Смолоскип», яке стало юридичною особою, відкриваємо у центрі Києва у книгарні СПУ «Сяйво» відділення видань «Смолоскипа» і української діаспори» [9, 1]. Першочерговим стало налагодження контактів зі ЗМІ та діловими партнерами: молодіжними організаціями, поліграфічними підприємствами тощо. О. Зінкевич виступав на центральному київському телебаченні, давав інтерв'ю кільком радіостанціям, газеті «Молодь України». Його статті друкувалися на шпальтах «Літературної України». Крім організаційних моментів, вирішувалися також адміністративні питання, зокрема забезпечення видавництва приміщенням, яке надало змоги ширше розгорнути діяльність. Нині при «Смолоскипі» функціонує Музей-архів українського самвидаву та книгарня «Смолоскип», у яких проводяться численні літературно-мистецькі заходи.

На відміну від діаспорного періоду, коли структура видавництва не була чітко регламентованою й робота здійснювалася переважно за допомогою телефонного зв'язку та кореспонденції, в незалежній Україні структуру видавництва становлять такі взаємозалежні ланки: засновники, директор, головний бухгалтер і два відділи — редакційний (на чолі з відповідальним редактором) та реалізації. На думку Н. Кучини, в умовах ринкової конкуренції «ефективність процесу управління визначається переважно його організацією, що характеризується мінімально необхідною кількістю ланок у системі його управління» [5, 14]. Управління «Смолоскипа» зважає й зумовлене об'єктивними показниками практичної діяльності. Видавництво юридично зареєстроване як товариство з обмеженою відповідальністю, його вищим органом управління є Загальні збори учасників товариства, які обирають його Голову, директора і секретаря на строк до трьох років. Директор — це вища посадова особа видавництва, котре займається питаннями кадрів та відносин із трудовим колективом і призначає на посади керівників структурних підрозділів та головних спеціалістів видавництва. З огляду на невелику кількість у «Смолоскипі» штатних працівників, варто зазначити, що до багатьох проектів видавці долучають позаштатних фахівців — художників, редакторів, дизайнерів. Гнучка структура видавництва не переобтяжена зайвими розділами та підрозділами, характерними для

пострадянських видавництв. Така структура надає змоги «Смолоскипу» вчасно прилаштовуватися до ринкових вимог завдяки принципам сучасного менеджменту.

Нині видавництво «Смолоскип» постійно реагує на нові тенденції не лише в текстах письменників-постмодерністів, а й у художньо-технічному оформленні та поліграфічному виконанні своїх видань. У цьому аспекті доречним є погляд на культуру сучасного видання В. Медведєвої: «Якими б не були вагомими посилення на характер сучасного книжкового ринку, з його позитивним і негативним сенсом, також на новітнього читача з його цілком відмінним світобаченням, смаками, маючи на увазі й віковий ценз, ми не обминемо того факту, що зазнали змін власне аура культури, її форма, а також вміст» [7, с. 13]. Віддзеркалення тенденцій культури в книжкових виданнях нині особливо виразне: зміст і форма нинішніх книжок відрізняється, кардинальним чином, наприклад від видань двадцятирічної давності. Культура сучасних видань формується в суспільстві інформації, новітніх технологій і якісно нових життєвих позицій та цінностей читачів.

Для успіху видавцям нині недостатньо лише фахової майстерності та знань. В. Теремко слушно наголосив: «Для виживання в сучасному нестійкому глобалізованому інформаційному середовищі необхідно навчитися працювати на метарівні — у просторі різноглибинних, різноспрямованих і різномасштабних викликів» [11, с. 4]. Саме тому «Смолоскип» позиціює себе як видавництво, що постійно розвивається, шукає нових авторських і дизайнерських рішень у творенні видань, при цьому вдаючись до сміливих і неочікуваних кроків.

Наочним прикладом новаторської редакційної діяльності «Смолоскипа» є книжка, в якій опубліковано роман М. Хвильового «Вальдшнепи» та спробу його продовження — повість А. Сокола «Аглая» [10]. Версія, запропонована представником української громади в США ще в 1960-х рр., — безпрецедентне явище в українській літературі, спроба опанування нового жанру — повісті-продовження, повісті-полеміки. Творчий експеримент А. Сокола, який свого часу відважився взяти слово в класика й розпочати з ним своєрідний літературний діалог, реалізувало видавництво «Смолоскип» через півстоліття. Проте надрукована книжка не втратила актуальності й викликала обговорення критиків і літературознавців, які акцентували на її унікальності й новаторстві в контексті українського літературного процесу.

Експериментальним форматом збірника статей «Історії літератури» [4] видавництво намагалося привернути увагу читачів до філологічних наук. У цьому збірнику поєднано два текстові блоки: на парних сторінках надруковано перший текст, на непарних — другий. У виданні кожна стаття має окрему нумерацію сторінок; замість анотацій застосовано «хмарку тегів» — елемент, запозичений з Інтернет-простору; колонтитули на кожній сторінці містять стислі «коментарі-

заголовки» від видавців. Верстка видання, в якій на сторінках передбачено багато вільного місця, це надає змоги читачам використовувати його для власних позначок.

Трансформації змісту і форми надрукованих видань «Смолоскипа» пояснюються сучасними тенденціями видавничої справи та змінами в книжковій комунікації. Як зазначила В. Маркова, «книга поступово набуває таких елементів, що сприяють подоланню її монологічної природи, тобто всю історію еволюції книги можна розглядати як історію набуття нею здатності до діалогічних відносин із читачем, обмеженості однолінійної трансляції думок від автора до читача [6, с. 21]. На основі вищерозглянутих видань, надрукованих «Смолоскипом», є всі підстави стверджувати, що новаторськими підходами у творенні книжок видавництво намагається привабити до своєї діяльності якомога більшу увагу потенційної читацької аудиторії, а також наблизити книжкову комунікацію до електронної, імітуючи в паперових виданнях елементи гіпертексту.

В умовах інтеграції книжкової комунікації в електронне комунікативне середовище неодмінною в діяльності будь-якого сучасного видавництва стала наявність в Інтернет-просторі. «Смолоскип», представляючи свою діяльність на сайті, перебуває в постійному діалозі з читачами. Завдяки інтерактивності традиційна комунікаційна схема «автор — видавництво — читач» утратила чітку визначеність, оскільки, на думку В. Маркової, виникла фігура користувача [6, 32]. Інтернет-комунікації суттєво позначилися на поведінці й авторів, і читачів. Нині опублікувати ту чи іншу книжку — недостатньо для вимогливої аудиторії: вихід друком видання лише в тому разі стає подією, коли про нього заявлено в Інтернет-мережі. Вхідження в Інтернет-простір позитивно відобразилося на проектах «Смолоскипа». Надруковані видавництвом книжки активно представлені на багатьох сайтах: спеціалізованих, які постійно відстежують видавничі новинки («Друг читача», «Укр. Літ», «Літакцент», «Буквоїд», «Читомо») та інформаційних («Українська правда», «Zaxid.net», «Телекритика» тощо). Можливість обговорень і дискусій у коментарях на сайтах сприяє тому, що інформаційне поле видавництва «Смолоскип» в Інтернеті формується значно швидше, ніж через персональні зв'язки з читачами.

Завдяки сучасним інформаційним технологіям трансформувалися і сутність, і структура редакційно-видавничого процесу. Технічні можливості спростили й пришвидшили набір текстів, коректуру, редакторську і дизайнерську роботи. Нинішні умови позитивно позначилися на якості продукції видавництва «Смолоскип».

Крім трансформацій у внутрішній структурі й організації діяльності «Смолоскипа», нового рівня набули й міжнародні зв'язки видавництва. З переїздом в Україну видавництво змогло підсумувати свою багаторічну правозахисну діяльність у США, що спрямована,

зокрема, на захист українських спортсменів СРСР. В одному з матеріалів бюлетеня «Смолоскип» зазначено: «Майже на всіх Олімпійських Іграх, починаючи від 1956 року, Україна була присутня, про українських олімпійців знав світ, але щойно в 1996 році, через сорок років, в Атланті Україна була не лише присутня, але й вперше в історії брала участь в Олімпіаді як самостійна і незалежна держава» [2, 3]. В еміграції видавництво «Смолоскип» активно вболівало за надання українським спортсменам права під час світових спортивних змагань виступати самостійно, а не в складі команд СРСР. Більше того, завдяки зусиллям «смолоскипівцям» було проведено численні акції під час Олімпійських ігор та Міжнародних спортивних чемпіонатів. Тому на шпальтах бюлетеня «Смолоскип» представники видавництва неодноразово нагадали читачам про свою попередню діяльність, до якої доклали немало зусиль.

З початком українського періоду діяльності видавництва «Смолоскип» його зарубіжні представництва в США та Канаді (на чолі з Олексієм Шевченком та Всеволодом Соколикком) не припинили функціонування, проте весь редакційно-видавничий процес було перенесено в Україну. У 1994 р. представники видавництва громаді української діаспори надіслали «Меморандум-пропозиції» про план та методи роботи «Смолоскипа» в Києві. З метою реалізації змісту цього документа створено «Фонд української книжки» «для видавання в наступних роках ДОБРИХ книжок українською мовою масовими тиражами. Не по кілька тисяч — а при найменше по 50 і 100 тисяч» [8, с. 1]. Підтримка української діаспори, яку «Смолоскип» не втратив, переїхавши в Україну, стала надійною запорукою його успішного розвитку.

Нових форм співпраці із зарубіжними організаціями й установами набули міжнародні зв'язки «Смолоскипа». Українські матеріали з Музею-архіву українського самвидаву, а також Архіву Інституту літератури НАНУ експонувалися на виставці «Самвидав. Альтернативна культура в Центральній і Східній Європі від 1960-х до 1980-х рр.», організованій Інститутом досліджень Східної Європи Бременського університету (Німеччина). Експонати виставлено в Берліні, Празі, Брюсселі, Будапешті. Виставку відвідали численні високоповажні гості й урядовці: у Празі, наприклад, у відкритті виставки взяв участь президент республіки і колишній дисидент Вацлав Гавел, що засвідчує неабиякий резонанс і подієвість виставки.

Обмін досвідом із польськими видавцями забезпечила участь видавництва «Смолоскип» у міжнародному книжковому ярмарку у Варшаві за сприяння Посольства Польщі в Україні (2006). Під час ділових зустрічей з представниками польської видавничої індустрії було налагоджено важливі контакти з президентом найбільшої маркетингової компанії в галузі книговидавання «Book Marketing Research» Яцеком Влодарчиком, президентом мережі книжкових магазинів «Емпік» паном Ейялом Лагавом та ін.

Отже, трансформації редакційно-видавничого процесу видавництва «Смолооскип» відбувалися у зв'язку з його переїздом в Україну та адаптацією до сучасних конкурентних умов функціонування, суть яких — перехід від підпільної діяльності видавництва в діаспорі до роботи із сучасними молодими авторами в Україні. При цьому «Смолооскип» не втратив зв'язку поколінь, видаючи твори Розстріляного Відродження, шістдесятників і лауреатів літературного конкурсу «Смолооскип». Трансформації, пов'язані зі структурою та організацією діяльності видавництва, сучасним змістом і формою видань, завдяки комунікативним зв'язкам «Смолооскипа» надали йому змоги знайти свою нішу на сучасному книжковому ринку. Ця стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, яка потребує подальшого вивчення контексту трансформацій у видавничій галузі другого десятиліття ХХІ ст.

Список літератури

1. Богдан Н. Про те, як Вінграновський Чернівці підкорив / Наталія Богдан // Літературна Україна. — 2013. — № 49. — С. 5.
2. Вітаємо олімпійську Україну // Смолооскип. — 1996— № 8 (13). — С. 3.
3. Даниленко В. Лісоруб у пустелі: Письменник і літературний процес / В. Даниленко — К. : Академвидав, 2008. — 352 с.
4. Історії літератури : зб. ст. / упоряд. О. Галета, Є. Гулевич, З. Рибчинська. — К. : Смолооскип, 2010. — 184+184 с.
5. Кучина Н. І. Розвиток книговидавничої справи в незалежній Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. І. Кучина; Київ. нац. ун-т. культури і мистецтв. — К., 2007. — 20 с.
6. Маркова В. А. Книжкова комунікація: теорія, історія, перспективи розвитку : автореф. дис. ... доктора наук із соц. ком. / В. А. Маркова ; Харк. держ. акад. культури. — Х., 2011. — 43 с.
7. Медведєва В. Книга як символ культури і феномен ризику / Валентина Медведєва // Вісник Книжкової палати. — 1999. — № 1. — С. 13–14.
8. Музей-архів українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді «Смолооскип», м. Київ, архів Зінкевича О. С., 33. ЛМ «Смолооскип» в Україні 1992–1996, Лист до української громади в США та Канаді О. Зінкевича від лютого 1994 р., 1 арк.
9. Музей-архів українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді «Смолооскип», м. Київ, архів Зінкевича О. С., 33. ЛМ, 1(2). Листування редколегії «Смолооскипа», Лист О. Зінкевича співробітникам видавництва «Смолооскип» від липня 1992 р., 3 арк.
10. Сокіл. Аглая. Хвильовий М. Вальдшнепи / Артем Сокіл, Микола Хвильовий. — К. : Смолооскип, 2010. — 222 с.
11. Теремко В. Видавництво-ХХІ. Виклики і стратегії : монографія / Василь Теремко. — К. : Академвидав. 2012. — 323 с.
12. Шпак В. І. Трансформації видавничої справи України у період переходу від командно-адміністративної до ринкової системи управління (1990–2010 рр.) [Електронний ресурс] / В. І. Шпак // Гілея : зб. наук. пр. — 2010. — №41. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_41/Gileya41/F25_doc.pdf.

Надійшла до редколегії 10.02.2014 р.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА П. ВРАНГЕЛЯ В КРИМУ ТА ПІВНІЧНІЙ ТАВРІЇ

Здійснюється спроба проаналізувати соціальну реформу П. Врангеля. Особлива увага приділяється аспектам аграрної й адміністративної реформ, які спрямовувалися на поліпшення життя населення Криму та Північної Таврії.

Ключові слова: реформа, селянство, робітники, земля, режим.

Осуществляется попытка проанализировать социальную реформу П. Врангеля. Особое внимание уделяется аспектам аграрной и административной реформ, которые были направлены на улучшение жизни населения Крыма и Северной Таврии.

Ключевые слова: реформа, крестьянство, рабочие, земля, режим.

This paper attempts to analyze social reform P. Wrangel. Particular attention is paid to those aspects of agrarian and administrative reforms which were designed to improve the living standards of the Crimea and North Tauria.

Key words: reform, peasants, workers, landmode.

Соціальна діяльність П. Врангеля нині є маловивченою, що зумовлено браком та суперечливістю історичних праць за цією тематикою. Тому постає необхідність створення узагальнюючого дослідження, присвяченого соціальній діяльності П. Врангеля, особливо увагу заслуговує його земельна реформа.

У статті використано принципи історизму та науковості, методи: аналізу, логічний та класифікації.

Деякі джерела опубліковано в «Архіві руської революції», у збірці «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы», «Требую Суда и гласности» Я. Слащева-Кримського. Особливий інтерес становлять мемуари Г. Немировича-Данченка, П. Врангеля, Я. Слащева-Кримського, В. Шульгіна тощо. Означену тему вивчали вітчизняні дослідники С. Корновенко, О. Любовець, В. Крупіна. Серед російських дослідників слід назвати С. Волкова, Б. Соколова, С. Карпенка.

Мета статті — дослідити соціальну діяльність П. Врангеля в Криму. Відповідно до мети визначаємо такі завдання:

- проаналізувати наявну літературу і систематизувати праці, присвячені діяльності П. Врангеля;
- розглянути соціальні реформи в Криму в 1920 р.;
- визначити ставлення населення до режиму П. Врангеля.

Соціальна політика є важливою складовою діяльності будь-якого уряду, особливо в періоди соціальних потрясінь. Тому вдале її здійснення — критерій успішності політика в складних історичних умовах.

Невдале проведення соціальної політики й спричинило крах головнокомандуючого Збройними Силами Півдня Росії А. Денікіна та відкрило шлях на цю посаду П. Врангелю.

П. Врангель прийшов до влади 22 березня 1920 р. у розпал соціально-політичної кризи. За дорученням британського уряду, він мав провести переговори з радянським урядом щодо капітуляції. Передбачаючи небезпеку для учасників білого руху, П. Врангель не тільки відмовився від укладання миру за посередництвом Великобританії, а й навпаки почав готуватися до подальшої боротьби з більшовизмом [10, с.15-16].

Спочатку він провів деякі реформи в економічній, військовій та соціальній сферах.

П. Врангель прийняв керівництво Кримом у той час, коли ресурсів вистачало лише для забезпечення потреб корінного населення, тому війська та біженці, що були евакуйовані, спричинили продовольчу кризу в регіоні. У зв'язку з цим існували типові для громадянської війни проблеми: руйнування інфраструктури країни, правовий нігілізм, інфляція, знецінення людського життя, бандитизм, міжнаціональна та між класова ворожнеча тощо.

Неблагополуччя населення загрожувало масовими виступами й повстаннями. Окрім того, існувала наслідувана ще від Добровольчої армії напруженість у стосунках між тиловим офіцерством та фронтовиками [1]. Нестабільність та соціальне напруження створювали загрозу існуванню білого руху в Криму.

Для його виживання П. Врангель розробив програму, спрямовану на усунення помилок А. Денікіна в соціальній політиці. Для здійснення соціальної реформи він зосередив усю адміністративну та військову владу у своїх руках, перетворившись на одноосібного лідера [10, с. 25]. Цей учинок П. Врангеля розкритикували в радянській історичній школі, а його політичний режим охарактеризували як диктаторський і реакційний [5, с. 21]. Насправді, режим мав ознаки диктатури, що надало змоги вирішувати проблемні аспекти суспільного життя.

Адміністративна реформа полягала в скороченні державного апарату, який залишився від А. Денікіна. Наслідком цієї реформи стала реорганізація системи управління Кримом: замість величезного державного апарату залишилася рада з п'яти головуючих, котрі мали виконувати наглядову і дорадчу функції, та ліквідовано «Осведомительное агентство Вооруженных сил юга России» (ОСВАГ ВСЮР), яке не виконувало покладених на нього функцій агітаційної роботи.

Через скорочення керівництво намагалося зберегти кошти та знизити рівень корупції. Але ця реформа не була успішною — ліквідовані органи відроджували під новими вивісками, а на місці колишнього ОСВАГу ВСЮР починали функціонувати нові структури, що влучно відзначив очевидець: «... замість одного «Освагу» розплодилася

мало не дюжина маленьких «осважнят», що являли в переважній більшості випадків кепську карикатуру свого родоначальника» [12, с. 337].

Важлива за змістом адміністративна реформа не була реалізована тому, що П. Врангель змушений приділяти більше уваги реформуванню збройних сил та веденню військової компанії, ніж адміністративному будівництву Криму. Управління громадянськими справами покладалося на першого заступника П. Врангеля — О. Кривошеїна, — призначення якого було несподіваним, зважаючи на умови громадянської війни. З часом населення Криму звинуватило його в економічній і фінансовій кризах.

Важливою складовою реформаторської діяльності П. Врангеля була соціальна програма із захисту робітників та селян. Завдяки підвищенню цін на товари розкоші, уряд мав змогу знизити ціни на товари першої необхідності. Також для запобігання підвищенню цін створено державний запас. Та ціни все одно продовжували зростати.

Спад виробництва став причиною знецінення валюти, яка видавалася на потреби військових. Це підтверджує у своїх спогадах сам П. Врангель: «Завчасно забезпечені значною кількістю грошових знаків, частини розплачувалися за коней за існуючими ринковими цінами» [6, с. 498].

Незважаючи на реформи, рівень життя в Криму залишався низьким, населення не могло задовольнити власні потреби. Відчувалася нестача продуктів харчування, особливо риби та м'яса, які були недоступними навіть для заможних прошарків населення. Риболовецький промисел узагалі припинив своє існування через дорожнечу снастей [7, с. 151].

Нестача продовольства ускладнювалася нестачею питної води, особливо це відчувалося влітку в місті Сімферополь [7, с. 152].

Складні умови проживання та економічна криза призвели до невдоволення робітників урядом П. Врангеля. З метою збереження порядку в Криму та запобігання поширенню більшовизму П. Врангель розробив певні заходи, спрямовані на полегшення умов життя робітників:

- поступове підвищення заробітної плати до рівня службовців;
- продаж робітникам продуктів з армійських складів;
- забезпечення робітників одягом з армійських складів з відстрочкою платежів до дванадцяти місяців.

Але через безлад в адміністрації не вдалося виконати вищевказане [3, с. 452].

П. Врангель перешкоджав діяльності профспілкових організації. За твердженням радянського історика П. Вольфсона, він тиснув навіть на ті профспілкові організації, що вціліли за правління А. Денікіна [4]. Робітників, котрі брали участь у діяльності профспілок та організовували страйки, звільняли з роботи, а осіб призовного віку

відправляли на фронт. Це призвело до тимчасового спаду в профспілковому русі, і, як стверджував у своїх спогадах П. Врангель: «Проявлена владою твердість протверезила уми. Кілька десятків баламутів з молодих робітників були відправлені до армії, і надалі, до останніх днів нашого перебування в Криму, робочі, незважаючи на важкі матеріальні умови виконували свій обов'язок» [6, с. 504].

На тлі знищення робітничого руху П. Врангель намагався заспокоїти та долучити на свою сторону робітників за допомогою промов, у яких він висвітлював основні тези своєї програми з відродження Росії [5, с. 20]. Подібна політика лише призводила до протестів.

Опозиційно налаштовані робітники налагоджували зв'язок із більшовиками та створювали за їх підтримки підпільні партійні осередки й брали участь у бойових операціях Кримської повстанської армії на чолі з О. Мокроусовим.

З часом діяльність Кримської повстанської Армії та інших угруповань значно погіршила ситуацію в Криму. За твердженням очевидців, уже в останні місяці існування уряду П. Врангеля надто складно було переміщуватися дорогами Криму, не будучи пограбованим представником якогось з підпільних утворень [2, с. 249].

Великою проблемою для П. Врангеля було зубожіння військових, від яких певним чином залежала подальша доля Криму. Це змусило П. Врангеля видати наказ № 358026 серпня (8 вересня) 1920 р., спрямований на соціальний захист військових та їх родин.

Згідно з цим наказом, усі непрацевдатні члени офіцерських родин мали право на отримання безплатного продовольства, тканини та «шкіри». Також за цим наказом створили мережу їдалень, пралень, крамниць, майстерень, у яких можна було отримати послуги на пільгових умовах. Важливо також відзначити те, що цей наказ декларував безплатну освіту для офіцерських дітей. Крім того, офіцери та їх родини мали право на отримання медичної допомоги та медикаментів у військово-лікарняних закладах. Але в умовах війни цей наказ виконати було вкрай складно, тому він був радше декларативним, що підтверджують спогади Г. Раковського: «Головне командування щодо допомоги рядовому чорноробському офіцерству обмежувалося лише організацією всіляких комісій, широкомовними наказами та побажаннями про необхідність якнайшвидшого проведення заходів, які мали полегшити матеріальне становище військових та їх родин, що несли найбільші тяготи небувалої в історії боротьби за батьківщину» [11, с. 588].

Не менш тяжкою була доля селян Північної Таврії — території, на якій відбувалися бойові дії громадянської війни та постійна зміна влади. Кожна з політичних сил використовувала багаті на врожай землі селян Таврії для задоволення власних продовольчих потреб.

Селянство, опинившись у складних умовах, прагнуло порядку та вирішення аграрного питання.

Аналізуючи реформаторську діяльність П. Врангеля, необхідно звернути увагу на аграрну реформу, яка спрямовувалася на вирішення земельного питання та усунення помилок адміністрації А. Денікіна щодо селянства. Основною метою аграрної реформи було створення потужного середнього класу серед селянства. Згідно з реформою, селянин мав можливість отримати землю у свою власність тільки в тому разі, якщо створить на ній господарство, з якого мав віддавати 1/5 частину врожаю впродовж 25 років або виплатити суму, рівну ринковій вартості виробленого продукту за рік.

Крім того, було створено проект волосної реформи, яка надавала селянинові виборче право, що робило його рівноправним учасником політичного життя.

Згідно з аграрною реформою, церковні та вакуфні землі мали передати введенню до земельного банку і розподіленню між селянами.

Церква, посилаючись на рішення Всеросійського Священного Собору від 31 серпня 1919 р., відмовилася передати землю селянам [13].

Мусульманська спільнота Криму також не погоджувалася передавати вакуфні землі до земельного банку, керуючись правовими нормами ісламу, згідно з якими заборонялося відчужувати землі вакуфів від мечетей. Така позиція релігійних громад викликала труднощі в реалізації аграрної реформи та сприяла посиленню опозиційних настроїв у Криму.

Реалізації аграрної реформи перешкоджала й недовіра селянства до П. Врангеля, котрого вважали послідовником політики А. Денікіна, що захищав інтереси поміщика. Аграрна реформа так і не була реалізована повною мірою у зв'язку з поразкою П. Врангеля в громадянській війні.

Розуміючи те, що армія під час правління А. Денікіна занепала, П. Врангель проводить реформу, спрямовану на поновлення боєздатності армії та припинення свавілля військових стосовно цивільного населення. Армію звели до чотирьох корпусів та ввели покарання за мародерство. Крім того, П. Врангель зобов'язав військових надавати допомогу селянинові в зборі врожаю в масштабах, дозволених військовим станом. Насправді, армія замість того, щоб надавати допомогу селянину, грабувала його.

Грабунки та постійні зловживання офіцерів Руської Армії призвели до того, що селянство відмовилося воювати на стороні П. Врангеля. Крім того, наступ Руської армії збігся з періодом сільськогосподарських робіт і чоловіки не бажали залишати власні ділянки без догляду.

Доречно пригадати один з випадків. Козацтво, якому не вистачало коней, почало забирати їх у населення без дозволу командування. Це спричинило скарги від населення. У відповідь на це П. Врангель відправив А. Богаєвського, генерала Я. Юзефовича та військового

прокурора генерала Рожина із завданням покарати всіх винних у мародерстві. Оцінивши ситуацію на місці, А. Богаєвський назвав масштаби крадіжок перебільшеними, а козаків виправдав: «У козацтва нині прямо стихійна тяга до коня, зате вони деруться верхи вдвічі краще» [9].

Небажання командування реагувати на неправомірні дії своїх підлеглих спричинило те, що Руська армія остаточно втратила підтримку в Таврії — це позначилося на її боєздатності та згодом спричинило поразку [11, с. 83].

Отже, певні соціальні реформи, розроблені П. Врангелем, не спинили розпад білого руху. Вагомою причиною в провалі реформ були надмірна бюрократизація урядового апарату та корупція, які паралізували діяльність органів влади і призвели до втрати й без того маленького ресурсу Криму. Не вдалося подолати і дефіциту на основні групи товарів, як результат, спекуляцію. Солдати продовжували грабувати населення.

Аграрна реформа, що мала посилити авторитет П. Врангеля серед селянства, не принесла бажаного ефекту.

Селяни, котрі стали жертвою свавілля військових Руської армії та чиновників, відмовилися надати підтримки П. Врангелю. Крім того, більшовики пропонували привабливіший для селян варіант аграрної реформи, порівняно з врангелівським (за більшовицьким проектом земля надавалася безплатно).

У подальших дослідженнях планується розглянути військову реформу П. Врангеля.

Список літератури

1. Альмендигер В. Орловщина / В. Альмендигер // ЛосАнжелес. — 1966. — 49 с.
2. Архив Русской революции. — М., 1993. — Т. 17, 18. — 316 с.
3. Бароны Врангели. Воспоминания. — М. : Центрполиграф, 2006. — 527 с.
4. Военная история гражданской войны в России 1918–1920 годов. — М. : Евролиц, 2004. — 320 с.
5. Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля / Б. Вольфсон // Госиздат Крымской АССР. — 1940. — 119 с.
6. Врангель П. Воспоминания / П. Врангель. — М. : Центрполиграф, 2006. — 783 с.
7. Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. — М. : Центрполиграф, 2007. — 367 с.
8. Карпенко С. Очерки истории белого движения на юге России (1917–1920 гг.) / С. Карпенко. — М. : Изд-во Ипполитова, 2003. — 352 с.
9. Наше великое дело близко к погной гибели // Источник. — 1993. — № 4. — С. 28–44.
10. Немирович-Данченко Г. Крым при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. — Берлин, 1922. — 119 с.
11. Раковский Г. Конец Белых / Г. Раковский. — Прага, 1921. — 278 с.
12. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. — М. : Отечество, 1991. — 508 с.

13. Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель / Я. Шипов. — М. : Красная новь, 1923. — 49 с.
14. Шульгин В. 1920 год / В. Шульгин // Прибой. — 1927. — 236 с.
- Надійшла до редколегії 10.02.2014 р.*

УДК 392.2(477)

В. А. РУСАВСЬКА

СВЯТКОВА ГОСТИННІСТЬ У ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ ХІХ СТ.

Розглядаються особливості святкової гостинності українського народу та розкриваються її прояви в народній побутовій культурі ХІХ ст.

Ключові слова: *святкова гостинність, свято, народна побутова культура, традиції, ритуали.*

Рассматриваются особенности праздничного гостеприимства украинского народа и раскрываются его проявления в народной бытовой культуре ХІХ в.

Ключевые слова: *праздничное гостеприимство, праздник, народная бытовая культура, традиции, ритуалы.*

The festive hospitality of the Ukrainian people and disclosed its manifestations in popular culture of ХІХ century household.

Key words: *hospitality festive, holiday, home folk culture, traditions and rituals.*

Актуальність. Соціокультурні трансформації, що відбуваються як в Україні, так і у світі, зумовлені глобалізаційними процесами, інтенсивним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, що, попри можливі загрози і виклики, пошуки адекватної на них відповіді, потребують розробки ефективної культурної політики держави, яка значною мірою повинна орієнтуватися на збереження й відтворення традицій, культурних надбань українського народу в нових історичних умовах ХХІ ст. Усе це передбачає звернення до традиційної побутової культури українського народу, яка формувалась як поєднання різних сфер людського життя і тому її можна розглядати як сукупність громадського і сімейного побуту, поселення, житла і харчування. Гостинність, як органічна складова побутової культури, об'єднує їх в одне ціле і поділяється на святкову і повсякденну.

Водночас феномен свята — основа й форма буття будь-якої культури, синтез соціального і духовного, універсального і конкретно-історичного. Будучи універсальною категорією, що має в будь-які часи і епохи певний глибинний зміст, натомість постійно розвивається.

Звернення до дослідження свята, як і святкової гостинності, її еволюції в українській культурі сприяє виявленню традиційних стереотипів святкової поведінки, традиційних цінностей, національних образів культури, дозволяє змоделювати ті культурні ситуації, які стануть адекватним віддзеркаленням сучасності. Осмислення святкової гостинності з позицій культурології надає змоги розглядати цей

феномен у всьому різноманітті проявів. Виявляючи культурологічні параметри святкової гостинності в різних соціокультурних контекстах, необхідно позначити при цьому початкову точку співвідношення в опозиції «свято-гостинність».

Святкова гостинність українців, формування її традицій почали досліджувати в межах етнографії ХІХ ст. Етнограф, фольклорист, історик, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов у зібранні праць «Культурные переживания», опубліковані в історичному журналі «Киевская старина» 1889 р., розкриває свої спостереження щодо обрядів, звичаїв і повір'їв, зумовлених календарними святами, які мали місце у святковій гостинності [16, с. 411]. Саме наукове обґрунтування досліджень допомогло М. Сумцову досягнути глибинний духовний зміст колядок і щедрівок, прихований під релігійними напашаруваннями. «Печать духу народного, — писав М. Сумцов, — лежить на всіх колядках і щедрівках. У них — побутова правда ...» [17, с. 261].

Етнограф, історик М. А. Маркевич розпочинає свою працю «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» в контексті святкової гостинності і з першої сторінки неначе вводить читача в минуле: «Пусть вообразят мои читатели, что нынче утром начался 1850 год по Р. Х. Мы с ним проживем жизнью малороссийскою со всеми прихотями, предрассудками, поверьями, обычаями, играми, перешедшими к нам от предков наших» [13, с. 1]. Автор зауважує, що в період календарно-обрядового циклу зимових свят під час ритуальних обходів осель українців виконувалися колядки — календарно-обрядові пісні: «Дівчата підходять до вікон хат й співають пісні: до господаря, до господині, до сина, до доньки. Пісень таких вельми багато, називаються вони колядками» [13, с. 22].

Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко) у праці «Дохристиянські вірування українського народу» в розкритті значення святкування так званих «Храмових Празників» акцентує на впливі язичницького періоду на формування традицій святкової гостинності і зауважує, що ця остання стає невід'ємною складовою способу життя українців, їх світосприйняття: «Святкування так званих Храмових чи Празників, днів Святих, на честь яких побудовано Церкву, часто нагадує первісну жертвовну трапезу, та ще з варенням меду. Коли п'ють, то до чарки ще й тепер приговорюють: «Дай боже!» (може старе: Даждь-боже!) й т. ін.» [6, с. 172].

Етнограф В. П. Милорадович у праці «Життьє-быттьє лубенского крестьянина» зазначає, що характерним для святкування Щедрого вечора був прихід Меланки з Василем, котрі сповіщали господарям про настання торжеств (т. зв. «гостини Меланки»). Меланку зі світою одарюють паляницями, ковбасами та дрібними грошима [10, с. 187].

Етнограф, письменник О.Афанасьєв-Чужбинський у нарисах «Поездка в Южную Россию» 1863 р., згадує про обрядовість у житті українців, пов'язану зі святковою гостинністю і зауважує, що, попри

набожність, українські селяни зберегли деякі язичницькі обряди, наприклад, колядування: «Колядки, ймовірно, були настільки необхідні народу, що духівництво, втративши надію викоринити цей звичай, склало багато пісень у дусі християнства, й таких більше дійшло до нашого часу» [2, с. 41].

М. Грушевський у своїх мемуарах «Із літературної спадщини» описує святковий стіл на Свят-вечір: «Ось й усе здаєця — стоїть великий стіл, білою як крейда, настількою застелений, три свічки горять, виліскующа талярки, ложки, ножи; страви поставляно скрізь, парецця борщ, риба варена й смажена, пироги, каша... Стоїть кислий, смашний дух од тільки що украяного хліба...!» [12].

О. Ф. Кувеньова в історико-етнографічному нарисі «Громадський побут українського селянства» розглядає особливості святкової гостинності, описуючи звичай святкування традиційних для кожного села «храмових» свят, під час яких кожна хата приймала гостей (родичів, друзів, добрих знайомих з навколишніх сіл) [7, с. 51]. Розкриваючи специфіку святкової гостинності, дослідниця розглядає ритуальні складові святкового дійства: запрошення, поздоровлення, побажання, гостинець — «коляда» [с. 47].

У праці «Українське народознавство» під загальною редакцією С. Павлюка акцентується на значенні в духовному житті українського народу архетипів доброї матері, трійці, відображення яких на побутовому рівні трапляється у святковій гостинності, зокрема в колядках, де згадуються три свята, на які колядники приходять у гості — Різдво, Василя, Водохреща [19].

Учений, етнограф В. І. Наулко, автор численних публікацій із питань історії і теорії української культури, зосереджує увагу на особливостях побутової культури, зокрема й українську святкову гостинність. Так, у праці «Культура і побут населення України» він розкриває специфіку святкової гостинності, пов'язує її з давніми аграрно-новорічними обрядами, що містили ідеї родючості [8, с. 105, 136].

Вітчизняна дослідниця національної української кухні Л. Ф. Артюх у своїй книзі-альбомі «Традиційна українська кухня в народному календарі» особливу увагу приділяє ритуальним святковим стравам українців: «На Різдво і Новий рік їжа була скоромна, на Хрещення і Святвечір — пісна. Обов'язковими ритуальними стравами на цих святах були кутя і узвар» [1, с. 11].

Науковець зауважує, що протягом Сирного тижня або Масляної (Масниці) (останній тиждень перед Великим постом) у селах влаштовували гостини, на яких головною стравою були вареники із сиром і сметаною: «За звичаєм, цього тижня вже відмовлялися від м'ясної їжі, проте наставало справжнє свято молочних продуктів, що й дало назву цим дням. Не їли ні м'яса, ні сала, ні навіть жирів тваринного походження, лише яйця, без яких не обходилося тісто для випічки, млинців і вареників» [1, с. 54].

О. В. Терещенко, відомий у ХІХ ст. дослідник звичаїв російського народу, писав для порівняння про Україну: «У Малоросії святкують Великдень веселіше і заможніше, як на півночі.... Під вагою великодніх наїдків та напоїв гнуться столи, і все це не відбувається протягом цілого тижня» [18, с. 574–575].

Відомий український письменник-етнограф В.Скуратівський, автор праць «Святвечір» та «Український народний календар», описує свята й обряди, що розкривають духовний світ українців, як божий дар, серед яких поряд із добром, щедрістю, щирістю, милосердям, співчуттям — гостинність [15].

Мета статті — розглянути святкову гостинність як унікальний феномен української традиційно-побутової культури ХІХ ст.

Побутування свята визначається смисловим полем тієї культури, в якій воно існує. У святкових типах життєдіяльності, поведінки і свідомості формуються і набувають відносної самостійності соціально-суб'єктивні аспекти життя суспільства. Свято акумулює, відображає, репрезентує філософські, соціальні пошуки епохи, зміну відносин особистості і суспільства. Розвиток культури не тільки не знімає, але ще більше актуалізує питання про значення свята і його сутності. Порівняно з посвякденністю свята досить короткотривалі. Саме в них найяскравіше і найповніше розкриваються побутові традиції, різноманітні зв'язки людей один з одним, устрій життя, прагнення, інтереси, естетичні смаки, рівень розвитку суспільної та індивідуальної свідомості, світогляд особистості, риси моралі, виховання.

Після прийняття християнства визначено коло святкування, а водночас і саме життя, його побутова культура, форми святкової гостинності. Значна кількість християнських свят хронологічно збігалися з дохристиянськими, що надавало їм нового забарвлення: «У межах звичаїв і вірувань поставало Різдво, Великдень, Трійця, Спас і Покрова. З кожним з цих великих Свят, не дивлячись на їх Християнське значення, згадувався і старий побут, дохристиянський, що набув форми Православ'я» [11].

Святкова гостинність передусім пов'язана з календарними святами. Приводом для святкової гостинності були великі релігійні свята — Різдво, Новий Рік, Водохреща, Масляна, Великдень, Трійця, храмові свята; недільні дні, а також сімейні урочистості — весілля, родини.

Важливого значення набувало святкування всією сім'єю християнських свят у зимовий період — Святвечір (Свята вечерея, «багата кутя»), Різдво («коляда»), Новий рік («багата кутя»), Хрещення («голодна кутя»). Однак особливого значення надавалось Святвечору, коли передбачалось неухильне дотримання господарем і господинею ритуалу святкової гостинності. Крім іншого, відбувалося згадування всіх покійних родичів, і лише після цього дозволялося сідати до столу.

Святвечір тому і називається святим, що в час Різдва все суще на землі — людина, весь рослинний і тваринний світ, — зустрічають народження світла Дажбожого Святою вечерею і святою єдністю душі. Свято світла Дажбога — свято предків, свято щастя і волі [4]. «Зранку 6 січня господар з новоспеченим хлібом, медом і маком, а син із запаленою свічкою тричі за сонцем обходили хату і весь двір. Після обходу урочисто заносили до хати необмолочений пшеничний чи житній сніп, що спеціально зберігали від обжинків. Сніп був бажаним «гостем родини». Від імені святкового снопа господар, переступаючи поріг дому, звертався до присутніх: «Віншую Вас із щастям, здоров'ям, з цим Святим вечором, щоб ви у щасті й здоров'ї провели ці свята і наступних діждали від нині за рік, доки нам Пан Біг визначив вік» [19].

Святкова трапеза напередодні Різдва — Святвечір — відбувалася в сімейному колі. Згідно з народними уявленнями, всі предмети, що стосувалися обрядового столу, набували чудодійної сили. Господиня готувала стіл до вечері: насипала жменю пшона, клала по кутках зубці часнику, грудки цукру, стелила сіном («бабою»), застеляла святковим обрусом. Лише тоді подавала святковий хліб («калач», «карачун», «Василя»). Поруч з калачем засвічували свічку. Помолившись і згадавши всіх покійних родичів, сідали до столу [19; 1, с. 11].

На Різдвяну Вечерю в слов'янських народів, зокрема й українців, значного поширення набула практика ритуального запрошення померлих родичів, тварин, птахів чи природних стихій (морозу, вітру, хмар), що забезпечувало зв'язок із потойбічним світом. Покійні родичі, потрапляючи до потойбіччя, перетворювалися на захисників родини в реальному житті. «Померлий, переходячи до іншого світу, ставав людиною незвичайною, дуже сильною, і робився охоронцем свого роду... з такої віри... постав культ предків. Дух свого родинного предка був одним із перших шанованих духів» [6, с. 233]. Міфологізація гостя була зручною моделлю для спілкування не тільки з живими, а й з померлими людьми, божествами, демонами, вигаданими істотами і навіть природними явищами.

До Святої вечері, як зазначає Л. Артюх, готували дванадцять різних страв, саме через їх чисельність це свято називали «багатою кутею». Обов'язковими ритуальними стравами були кутя і узвар [1, с. 1]. Детально описує святкову трапезу на Різдвяну Вечерю подає М. Грушевський у своїх споминах «Із літературної спадщини»: «Помолившись, стала вечерю збирати. Засвітила свічки, до печі пішла, витягує з гарячого, сухого духу чавуни й горшки, переглядає усяку страву... Гаразд, усе гаразд — не перепеклися пироги — капусту здаєця крізь тісто видко, й борщ, й каша; й кутя — наче не варена, кожне зернятко особне, не липнить, не збилося... Й узвар якраз на порі — не пахнуть угіллям сушени груші. Пара пішла од страви, й кисла й солодка, й од олії, й од меду, усе перемішалось, аж слина котиця з голодного рота» [12].

На побутовому рівні у святковій гостинності функціонує архетип трійці, який виявляється в образі господаря або гостей у думках, народних піснях, колядках. З яскраво вираженим національним колоритом згадуються три свята — Різдво, Новий рік (Василя), Водохреща в колядках: «За особливу честь було приймати гостей на зимові свята, що надзвичайно виявлялося в різдвяних колядках. Крім самих колядників, до господарів приходять Господь, Божа Мати, святі, ангели, і навіть самі зимові свята — Різдво, Новий рік і Хрещення» [3, с. 36].

Колядники, як гості, ходили від хати до хати, славлячи господарів-трудівників, бажаючи їм урожаю і багатства, на щастя і добро богам і людям. У піснях колядників називають «дорогими, добрими, бажаними гостями», «святими, непростими гостями», «Божими слугами», «посланцями з неба, котрі приходять тільки один раз у році». Свій прихід у дім колядники порівнюють з відвідуванням його самим Богом. Обов'язкове пригостання колядників було надійною запорукою подальших успіхів господарів, тому після поздоровлень, величання і побажання сімейного щастя, благополуччя, вони одержували гостинець — «коляду» (хлібину, шматок сала чи ковбаси, пиріг тощо, а діти — ласощі) [7, с. 46; 19, с. 130–134; 8, с. 162; 1, с. 11].

У перший день Нового року (Василя) рано-вранці хлопці-підлітки, «посівальники» ходили по хатах, посипали людей і житло збіжжям, доброзичливо бажаючи доброго здоров'я, щедрого врожаю: «Сію, сію, посіваю, З Новим роком всіх вітаю». За ці вітання щедрувальників запрошували до хати та щедро обдаровували цукерками, бубликами, медяниками, дрібною монетою. І нині подекуди існує давній обряд полазника — зустріч першого відвідувача хати напередодні Різдва або Нового року. Якщо полазник — людина щаслива, то і в хаті будуть багатство, вдача та здоров'я; якщо та людина миршава й неповажна, то з нею до оселі прийдуть злидні та хвороби [8, с. 161].

Протягом Сирного тижня або Масляної (Масниці) (останні сім днів перед Великим постом) у селах влаштовували святкові гостини, на яких, як зазначає Л. Артюх, головною стравою були вареники із сиром і сметаною: «Протягом усієї Масниці годилося щодня готувати макітру вареників із сиром, щедро присмачених вершковим маслом чи сметаною» [1, с. 54].

Піст у системі харчування українців свідчить про вияв їх релігійності, що особливо характерно для Великого передвеликоднього посту. На обов'язковість дотримання його приписів звертає увагу у своїх відомих «Альбомах» французький лікар Де ля Фліз: «У цих місцевостях уже з давніх часів звикли відмовляти собі в певній їжі, суворо дотримуючись постів по кілька разів на рік...» [5, с. 656].

До святкової гостинності, пов'язаної з весняним відродженням природи, належить Великодне свято, що виникло достатньо давно, вшанування народом червоного яйця, яке було символом сонця,

джерелом усієї життєдайної сили в природі, своєрідним очищенням після зимового періоду, символом весняного оновлення. На Великдень відчиняли всі вікна, щоб життєдайне Сонце і добрі духи принесли добробут та багатство в оселю [9].

У Великодній ранок із приготовленими вчора кошиками йшли до церкви. «На Великдень освячується стародавня християнська їжа: паска, порося, ковбаси, крашанки, сир» [6, с. 287]. Після урочистого освячення пасок поверталися до оселі, сідали до святкового сімейного столу: «Повернувшись з обідні «з свяченням» господар першим входить у хату, каже «Христос воскрес», палить ладаном і запалює воскову свічу» [10, с. 206].

Особливим символом Великоднього свята були насамперед пиріжки та крашанки на застеленому святковому столі. Засмажене в печі порося, запечені окорок або шматок м'яса, сало вважали обов'язковими пасхальними стравами. «Пасхальний стіл складається з різноманітних пшеничних хлібів, яєць, молочних і м'ясних страв. Головною м'ясною стравою недільного столу є свинина у вигляді печінки, сала і ковбас» [10, с. 204–205]. Загальнолюдська ідея відродження Бога, людини, природи, доброти і примирення не зникла, а розвинулася у святковій гостинності на власних теренах і надала Великодню в Україні неповторного колориту.

Широту української гостинності Великодня описує Л. Артюх: «У кілька рядів ставлять на стіл паски, що пеклися на різних солодощах та пахучих коріннях. Разом із паскою, в котру встромлена гілка свяченої верби і воскова свічка — тарелі яєць, пофарбованих у різні кольори: жовтий, синій, червоний; начинене порося з хроном у зубах, а по боках зелень і овочі; смажена гуска, індик, телятина, вуджена свиняча шинка, ковбаса, сало, шматок чорного хліба, солодкі пиріжки, сир, сметана, сіль, карафка з горілкою, настоянки та наливки» [1, с. 116–117].

Святкова гостинність українців на зелені свята Трійцю та Купала зберегла прадавні обряди та звичаї поклоніння деревам, рослинам. Освяченими квітами, зеленими гілками липи, клена, берези, калини прикрашалася хата, а підлогу посипали травами, перемішуючи їх з терпкою м'ятою — своєрідними рослинними оберегами [7; 9]. Якщо взимку основним місцем гостинності була святкова оселя, то в теплу пору року святкове дійство переносилося до церкви, на сільський майдан, до води. Біля водоймища або криниці відбувалися купальські обрядові дії святкової гостинності українців у день Купала, які ототожнювалися з водною стихією. З водою пов'язані обряди, приурочені до дня Богоявлення, Йордану або Водохреща (19 січня), як називали цей день у народі [9; 14].

Святкові гостини влаштували в день Преображення Господнього, на Спаса (19 серпня), коли люди після церковного богослужіння, входячи з храму, обмінювалися та пригощалися посвяченими осінніми

дарами, обдаровували ними бідних, наділяли жебраків, гостювали. Вірили в те, як стверджує Л. Артюх, що чим більше роздаси, тим кращий урожай матимуть наступного року: «Після церковної відправи вдома влаштовували гостини. Готували борщ та інші страви, але обов'язково на столі були всілякі пироги з яблуками, вареники з яблуками й медом, свіжі яблука та груші» [1, с. 172].

Традиційною формою святкової гостинності були також храмові свята на честь дня святого, ім'ям якого названо сільський храм (церкву). Церковні свята з їх заборонаю працювати протиставлялися нелегкому селянському повсякденню. Відвідування служби, вмивання, одягнення святкового одягу було для селянина своєрідним «виходом у світ». Розпочиналося свято в церкві, до якої приходили на урочисту службу з нагоди «храму» односельці. У ці дні майже в кожній хаті приймали гостей (родичів, друзів, добрих знайомих із навколишніх сіл). До приходу гостей ретельно готувалися: спеціально пекли хліб, готували святкові частування, щоб «як годиться» погостювати гостей. Гості також приходили з подарунком, який був простим: окраєць хліба та горілка. Господарі на закінчення застілля «віддарювали» гостей — калач хліба і пироги. Гості, у свою чергу, зверталися до господарів, — «Приходьте вже ви до нас» [7, с. 51].

Обов'язковим компонентом святкової гостини була трапеза. «Гостей, котрі зібралися на свято, господар запрошує до столу в такій формі: «Бог благословить, а хазяїн велить — корміться, Господа! Прошу покійно, чим багатий, тим і радий, — звиняйте» [10, с. 195].

Ритуал приймання гостей значно ускладнювався, коли ті приходили з нагоди родинного чи календарного свята. «Коли ж прийняття святкове, наперед призначене, страви мусять бути багатші, а буденна їжа не дається. Щирість до гостя треба показати не тільки ласкавою мовою, але й всім тим, що ставиться й кладеться на стіл» [6, с. 351]. Господарі при цьому, зазвичай, не сідали до столу, а прислуговували, весь час припрошуючи гостей, які під час подавання кожної нової страви чекали запрошення і починали їсти тільки після двотриразової «принуки». «А гості, коли їдять, мусять їсти без поспіху й відтягатися з їдою і за кожною стравою чекати господарєвого припрошення, чому господар обов'язаний до всього припрошувати гостя. Коли гостина святкова, парадна, діти за стіл не сідають, так само й господарі: господиня подає їжу й припрошує до неї жінок, а господар — припрошує чоловіків. Нечемно гостеві що будь брати зо столу самому, без припрошення» [6, с. 351]. Сигналом до закінчення трапези вважалось подавання хліба із сіллю. Словами «хліб і сіль» або «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу» гості дякували господарям за гостину і гостинність.

Таким чином, специфіка святкова гостинність українців зумовлена складовими традиційної побутової культури та формува-

лася в сукупності громадського і сімейного побуту з урахуванням природно-календарного циклу.

Зумовлена специфікою земельно-майнових відносин та сімейними стосунками, релігійними віруваннями, святкова гостинність поєднала різні сфери життєдіяльності як окремої людини, так і всього українського народу.

Перспективами розвитку подальших досліджень є розширення уявлень про святкову гостинність, її місце в структурі гостинності українців, уточнення культурологічного змісту понять «святковий ритуал», «святкова трапеза».

Список літератури

1. Артюх Л. Ф. Традиційна українська кухня в народному календарі / Л. Ф. Артюх. — К. : Балтія-Друк, 2006. — 232 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. С. Афанасьев-Чужбинский. — 2-е изд. — СПб. : Изд. А. Ф. Бабунова, 1863. — 468 с.
3. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / Олена Боряк. — К. : Либідь, 2006. — 328 с.
4. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
5. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. Т. 2 / Д. П. Де ля Фліз [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукописів. — К., 1999. — 686 с. — (Етнографічно-фольклорна спадщина).
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / митрополит Іларіон. — 2-е вид. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
7. Кувеньова А. Ф. Громадський побут українського селянства : іст.-етногр. нарис / А. Ф. Кувеньова. — К. : Наук. думка, 1966. — 136 с.
8. Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. — 2-е вид., допов. та переробл. — К. : Либідь, 1993. — 288 с.
9. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. — К. : Зодіак-ЕКО, 1995. — 368 с.
10. Милорадович В. П. Життя-бытьє лубенського крестьянина / В. П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К. : Либідь, 1991. — С. 170–341.
11. Миролубов Ю. Русский языческий фольклор : очерки быта и нравов / Юрий Миролубов. — М. : Беловодье, 1995. — 320 с.
12. Михайло Грушевський. Из літературної спадщини / ред. Л. Винар ; упоряд.: Г. Бурлака, А. Шацька. — Нью-Йорк. ; К. : Книга, 2000. — 416 с.
13. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян / сост. М. А. Маркевич. — Репр. воспр. изд. 1860 г. — К. : Добровол. о-во любителей кн. УССР, 1991. — 174 с.
14. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України / А. П. Пономарьов. — К. : Либідь, 1996. — 272 с.
15. Скуратівський В. Святвечір. У 2 кн. Кн. 1 / Василь Скуратівський. — К. : Перлина, 1994. — 288 с. — (Українська пізнавальна бібліотека «Земляни». Серія «Українці»).

16. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1889. — Т. 28, № 1. — С. 64–89.
17. Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1886. — Т. 14, № 2. — С. 237–267.
18. Терещенко А. В. История культуры русского народа / А. В. Терещенко ; подгот. текста, совр. версия А. Терехова, Н. Любимова. — М. : Эксмо, 2007. — 729 с.
19. Українське народознавство / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Л. : Фенікс, 1994. — 608 с.

Надійшла до редколегії 17.01.2014 р.

УДК 930.85:379.85

Л. Д. БОЖКО

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТУРИЗМУ ЗА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

З точки зору історіографії розглядаються наукові підходи щодо вивчення туризму як окремої галузі народного господарства та об'єкта наукових досліджень. На основі архівних, літературних та інших джерел визначено етапи вивчення проблем туризму в незалежній Україні.

Ключові слова: туризм, історіографія, краєзнавчі дослідження, курортна рекреація, рекреаційне районування України.

С точки зору історіографії розглядаються наукові підходи до вивчення туризму як окремої галузі народного господарства та об'єкта наукових досліджень. На основі архівних, літературних та інших джерел визначено етапи вивчення проблем туризму в незалежній Україні.

Ключевые слова: туризм, историография, краеведческие исследования, курортная рекреация, рекреационное районирование Украины.

From the point of view of historiography, scientific approaches to the tourism study are considered as a separate branch of the national economy and the object of scientific research. On the basis of research of archival, literary and other sources were outlined main stages of studying the problems of tourism in independent Ukraine.

Key words: tourism, historiography, research of Local Lore, resort recreation, recreational regionalization of Ukraine.

Самостійний розвиток туризму як окремої галузі народного господарства та об'єкта наукового дослідження розпочався в Україні зі здобуттям незалежності в 1991 році. За 20 років до вивчення туризму, зважаючи на його полідисциплінарність, зверталися історики, філософи, соціологи, економісти і фахівці інших галузей. Сформувався великий масив наукової інформації, який потребує історіографічного дослідження.

Історіографічні дослідження туризму актуалізуються у зв'язку з посиленням ролі туризму в суспільстві та розширенням

безпосереднього спілкування вчених різних наукових напрямів за тематикою туризму і перспективою реалізації спільних проєктів у межах єдиного дослідницького поля.

Слід зазначити, що нині немає узагальнюючих праць з означеної теми, а лише окремі розвідки в рамках дисертацій з туристичної проблематики. Найкраще висвітлено історіографію краєзнавчих досліджень в Україні. Так, у працях А. Середяк її проаналізовано за доби державної незалежності й визначено актуальні теоретико-методологічні проблеми розвитку [39]. В окремих розділах дисертацій Л. Баженова [1], Г. Сеньківської [38] здійснено історіографічні огляди краєзнавчої літератури окремих регіонів України, А. Козицького [15] — ретроспективний огляд літератури про український краєзнавчий рух у Галичині в 1918-1939 рр., О. І. Дутчак [8] — аналіз праць про туристично-краєзнавчий рух у Галичині в 1830-х — 1930-х рр. тощо. Вивчалися дослідження про окремі організаційні й інституціональні складові краєзнавчого руху в Галичині (“Просвіту”, НТШ, молодіжні й туристичні організації, шкільне краєзнавство тощо), де в контексті висвітлення основної проблематики з’ясовано окремі сюжети щодо їхнього відображення в науковій літературі. Окрема праця О. Дутчак присвячена історіографії теоретико-методологічних проблем українського етнотуризму, в ній виокремлено та проаналізовано основні підходи сучасних українських і зарубіжних учених до визначення поняття «етнотуризм», «етнічна культура», окреслено етнічні туристичні ресурси. Серед останніх досліджень на туристичну тематику, в яких здійснено широку історіографічну розвідку, слід відзначити праці О. А. Кручек [20] та монографію В. С. Пазенюка [34].

Мета статті — проаналізувати історіографію досліджень туризму за доби незалежності України

На основі дослідження архівних, літературних та інших джерел виокремлено основні етапи вивчення проблем туризму в незалежній Україні. За змістом і спрямованістю вітчизняну історіографію з теми дослідження можна умовно поділити на два етапи, перший з яких охоплює 1990-ті — 2000 рр. (розширюються межі наукового вивчення проблем туризму, розробляються його методологічні, економічні, географічні, валеологічні аспекти); другий — 2001 — 2013 рр. (методологічне осмислення цілісної структури туризму, його онтологічної, гносеологічної, аксіологічної та праксеологічної складових). У межах періодів історіографію систематизовано за проблемно-типологічним принципом. Ця розвідка присвячена першому періоду.

Незважаючи на те, що перший період української історіографії з туризму розпочинається з 1991 р., звернемо увагу на працю Н. П. Крачила «Основи туризмознавства» [18], яка вийшла друком у Києві в 1980 р. і є фактично першим дослідженням з туризмознавства. У ній подано масштабну характеристику туризму як активної й невимушеної форми спілкування людей, що сприяє зміцненню миру

і взаєморозуміння між народами; ознайомленню з культурою 156 інших народів; глибокому пізнанню навколишнього світу, поєднанню відпочинку й оздоровлення. У праці детально розглянуто питання класифікації туризму, його територіальної структури, проблеми підготовки кадрів та охорони рекреаційних ресурсів.

90-ті рр. ХХ ст. стали переломними для України. Відбулися кардинальні зміни в житті суспільства. Розпочалося систематичне дослідження туристичної діяльності. Туризм, дозвілля, подорожі, рекреаційна діяльність стали предметом теоретичного осмислення вітчизняних управлінців, соціологів, економістів, філософів, істориків та географів.

У цей період важливого значення набувають питання краєзнавства. Виходять друком праці, в яких розглядаються загальні теоретичні питання туристичного краєзнавства: взаємозв'язку краєзнавства з туристичною діяльністю, впливу останньої на стан збереження історико-культурної спадщини, формування на її основі якісного туристичного продукту з метою всестороннього ознайомлення вітчизняних та іноземних туристів з багатою історико-культурною спадщиною України. Насамперед, це статті та монографії П. Тронька [42], В. Горбика [5], С. Поповича [37], І. Карташевської [13], О. Тімця [41], які дозволили чітко визначити предмет та об'єкт туристичного краєзнавства, виділити основні завдання цієї наукової дисципліни на сучасному етапі, окреслити загальні схеми пристосування складових історико-культурної спадщини до використання в туристичній сфері, сформулювати поняття пам'ятки історії та культури як екскурсійного об'єкта пізнавального туризму, визначити його загальні характеристики.

Водночас набувають актуальності питання використання пам'яток культури в туристичній галузі. Виходять друком праці, в яких розглядаються теоретичні та методологічні питання пристосування пам'яток археології до функціонування в туристичній галузі — М. Оленковського, М. Сагайдака, О. Тітової та Д. Кепіна. У дослідженнях останніх авторів було сформульовано загальну концепцію організації музеїв-заповідників («скансенів» та «діснейлендів») на базі конкретної археологічної пам'ятки, що є найбільш прийнятнішою формою її долучення до туристичної сфери [14; 40].

Окремі праці цього періоду присвячено питанням музеєфікації пам'яток історії — Г. Вербіленко, Л. Набок, С. Панькової, В. Удін-Некрасової, Е. Піскова та Л. Федорова створили загальну концепцію організації меморіальних музеїв-садиб та «монографічних» музеїв як найоптимальнішої форми долучення пам'яток історії до туристичної сфери [35]. В інших дослідженнях розглянуто проблеми пристосування до використання в туризмі пам'яток архітектури та містобудування [16]. Проблема музеєфікації замкових ансамблів доволі детально висвітлена в статтях та монографіях О. Пламєницької [36], О. Мацюка [27], О. Лесика [23; 24].

Чільна увага в Україні приділялася проблемі вивчення курортної рекреації, зокрема аналізу процесів курортно-рекреаційного освоєння й еколого-економічних аспектів курортного використання курортно-рекреаційних систем тощо [26; 30]. Усі ці питання розглядалися в межах наукової дисципліни «рекреаційна географія», яка активно почала розвиватися із середини 70-х рр. ХХ ст. Значна роль географії у вирішенні питань, пов'язаних з рекреацією, пояснюється тим, що рекреаційна діяльність територіально диференційована й тісно пов'язана з використанням природних факторів. Рекреаційна географія вивчає території, на яких відбувається рекреаційна діяльність, оцінює природні умови і ресурси для рекреаційних цілей, розробляє заходи зі збереження й поліпшення природного середовища. Долучаючи до сфери рекреаційної діяльності природні об'єкти, культурні комплекси, технічні системи, людина формує особливі системи, які задовольняють її рекреаційні потреби і називаються рекреаційними системами (РС). Серед українських науковців значний внесок у розвиток цієї науки зробили М. В. Багров, Л. О. Багрова, О. О. Бейдик, В. Г. Боков, С. А. Генсирук, М. П. Крачило, В. Б. Кудрявцев, Л. Г. Лукьянова, П. О. Масляк, В. І. Мацола, М. С. Нудельман, В. І. Павлов, Л. М. Черчик, В. І. Стафійчук, Н. В. Фоменко, О. І. Шаблій, В. М. Шумський, І. М. Яковенко та ін. [17].

Одним із ключових питань на той час було рекреаційне районування України, яке, починаючи із 70-х рр. ХХ ст., розробляли науковці Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування, Інституту географії НАН України, а також Київського, Львівського, Чернігівського, Сімферопольського, Донецького університетів. Детально проаналізував основні схеми районування О. Бейдик [2, с. 289–300]. Схема туристичних районів України розроблена М. Крачилом [19] і ґрунтується на таких критеріях: 1) територіальна структура сучасного стану організації туризму; 2) питома вага працівників туристичного господарства порівняно з їх загальною кількістю; 3) зв'язки туристичного обслуговування з іншими галузями економіки; 4) рівень розвитку туристичної індустрії; 5) наявність туристичних ресурсів; 6) економіко-географічне положення; 7) сучасні та перспективні потреби населення в туристичних послугах. За цими критеріями науковець виокремив у межах двох зон на території України п'ять туристичних районів. О. Бейдик запропонував визначити рекреаційно-туристичні райони України на основі таких критеріїв: 1) питома вага рекреаційних територій у структурі земель (у відсотках від загальної площі території); 2) кількість місць в установах організованої рекреації (тис. одиниць); 3) наявність центрів (ядер) районів; 4) рекреаційно-туристична спеціалізація території в загальнодержавному поділі й інтеграції праці; 5) спільність та напрям використання рекреаційно-туристичних ресурсів тощо. Учений виокремив у межах України 1997 р. шість рекреаційних, а у 2004 р. — п'ять

ресурсно-рекреаційних районів. Таким чином, можна стверджувати, що схеми рекреаційного (рекреаційно-туристичного) районування постійно доповнюються, а запропоновані схеми засвідчують неоднозначність критеріїв районування, тенденцію до їх поглибленої деталізації, суб'єктивність підходу до проблеми.

Після 1991 р. змінилася географія рекреаційної діяльності. Виникли нові стандарти й уявлення про те, де і як потрібно відпочивати, сформувалися і формуються нові рекреаційні потоки. З кінця 90-х рр. предметом дослідження рекреаційної географії стало вивчення просторових закономірностей і особливостей поведінки людей у процесі рекреаційної діяльності (переважно квартального і річного циклів) і розміщення рекреаційних об'єктів [12].

На думку О. О. Любіцевої, сама сутність туризму як мобільної форми споживання і рекреаційної діяльності, що основана на доланні простору, пов'язана з територією, середовищем (не тільки природним, а й соціально-культурним та економічним) і є географічною. Тому саме географам належить значний доробок у дослідженнях туризму. В Україні першу працю з географії туризму підготував М. П. Крачило [19]. Значні зміни в розвитку географії туризму в Україні спостерігаються із середини 90-х рр. ХХ ст. та початку ХХІ ст., що пов'язано, передусім, з дисертаційними дослідженнями М. П. Крачила, О. О. Бейдика, О. О. Любіцевої, а також публікацією фундаментальних [2; 25], та регіональних [33] монографічних видань.

Означені монографії характеризуються комплексністю наукового аналізу соціально-економічних і геопросторових аспектів рекреаційно-туристичного комплексу України. У них надано розгорнутий аналіз методологічних і методичних підходів щодо вивчення загальнонаціонального туристичного ринку. У монографії О. О. Бейдик систематизовано методологічні основи й удосконалено методику дослідження рекреаційно-туристичних ресурсів, розширено уявлення про їх структуру; поглиблено поняттєво-термінологічний апарат рекреаційної географії та географії туризму, здійснено ресурсно-рекреаційне оцінювання й паспортизацію адміністративно-територіальних суб'єктів України, обґрунтовано її рейтингове рекреаційне районування.

У монографії О. О. Любіцевої розглядаються теорія, методологія і методика дослідження геопросторових аспектів розвитку ринку туристичних послуг, механізм та закономірності його функціонування й територіальної організації на різних ієрархічних рівнях. Головну увагу приділено структурно-типологічним ознакам туристичного ринку, принципам його сегментації, умовам та чинникам формування і територіальної організації індустрії туризму як основи розвитку та територіальної організації національного ринку туристичних послуг України, що висвітлюються в контексті світогосподарських процесів на етапі глобалізації. До виходу друком означеної монографії

О. О. Любіцева з 1986 р. по 2000 рр. публікує праці, які висвітлюють широкий спектр її наукових інтересів.

Можна стверджувати, що наукові праці та монографії цих авторів започаткували нові дослідження в Україні в галузі туризму, в яких переосмислено здобутки передніх епох, по-новому розглянуто ключові питання цієї проблематики. Вони, безумовно, стали вагомим внеском у формування міждисциплінарного напрямку — туризмології.

За порівняно невеликий термін досліджень в означеному напрямі намічається певна періодизація зміни парадигм цих досліджень: від ресурсної (вивчення й оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів) до геосистемної (об'єкт дослідження — територіально-рекреаційні системи), далі — геопросторової (вивчення територіальної організації туристичної індустрії) й інформаційної (геопросторова організація туристичної індустрії, її поведінка і роль в інформаційному суспільстві).

Крім географів, до проблем рекреації в туризмі зверталися фахівці й інших напрямів. Зокрема, за останні десятиріччя проблематиці рекреаційно-геоурбаністичних досліджень присвячено деякі праці з архітектури й містобудування, передусім М. С. Нудельмана [31], який чи не вперше в Україні порушив питання про недоцільність екстенсивної курортної урбанізації Причорномор'я, та Н. Я. Крижановської [21], котра на конкретних прикладах причорноморських міст розробила чіткі еколого-містобудівні принципи проектування й розбудови рекреаційних територій і курортних центрів. Економічні аспекти курортної урбанізації частково розглядалися в працях В. М. Вакуленка, Ю. Ф. Дехтяренка, О. І. Драпівовського [3].

Науковці Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів), Львівського, Прикарпатського та Чернівецького університетів досліджували проблематику вивчення курортно-рекреаційного потенціалу Карпатського регіону. Серед праць на цю тему виокремимо докторське дослідження В. Євдокименка [9] і праці В. Кравціва. Наукову проблематику розбудови курортно-рекреаційної інфраструктури Карпатського регіону доволі плідно вивчав В. Гетьман [4].

Окремий напрям — дослідження зі створення науково-обґрунтованої концепції й організаційної системи оздоровлення і санаторно-курортної реабілітації в Україні [17; 28; 29]. У дослідницькому полі курортології й рекреаційної географії перебували проблеми вивчення організаційних форм курортної рекреації. При цьому акцентувалося на аналізові форм курортно-рекреаційного освоєння й медичних аспектів курортного використання лікувальних ресурсів і територіальних рекреаційних систем (ТРС) з оздоровчими властивостями, класифікації та типології курортів, вивченні природно-ресурсних особливостей геопросторової організації курортно-рекреаційних систем тощо [32].

У середині 1990-х рр. почали досліджувати конкуренцію в секторі санаторно-курортного туризму, окремі аспекти

конкурентоспроможності санаторно-курортних закладів, рекреаційно-туристських комплексів і туристської сфери загалом [7; 10; 11; 22]. Стали приділяти увагу проблемам управління туристичною галуззю в Україні [6; 9; 26].

Характеризуючи публікації та дослідження періоду 1991–2000 рр., слід зазначити, що вони значно збагатили і розширили дані з проблем розвитку туризму. Безперечними є досягнення вчених у розробленні нових підходів, збагаченні й систематизації конкретних фактів, розробленні різних тем і напрямків у сфері туризму.

Новим підходом до вивчення цієї теми позначено дослідження другого періоду (2000–2013 рр.), у яких акцентується на поняттєвому апараті, критиці сформованих стереотипів, економічному аспекті досліджуваної теми. Виходять друком перші дослідження, присвячені соціокультурним аспектам туризму. Історіографія другого етапу розглядатиметься в другій частині означеного дослідження.

Список літератури

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX — XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. — Кам.-Под., 1993. — 480 с.
2. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування : монографія / О. О. Бейдик. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. — 395 с.
3. Вакуленко В. М. Економіка міст: Україна та світовий досвід : навч. посіб. / В. М. Вакуленко, Ю. Ф. Дехтяренко, О. І. Драпівковський та ін. — К., 1997. — 280 с.
4. Гетьман В. І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат / В. І. Гетьман // УГЖ. — 1999. — № 3. — С. 34–37.
5. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» і розвиток туризму / В. О. Горбик // Туристично-краєзнавчі дослідження — К., 1998. — Вип. 1, Ч. 2. — С. 5–9.
6. Гортенко І. О. Економічні райони України : посібник / І. О. Гортенко, Л. Л. Тарангул. — К., 1999. — 205 с.
7. Дергачев В. Формирование зон свободного предпринимательства туристского и курортно-рекреационного назначения / В. Дергачев, А. Живицкий // Экономика Украины. — 1992. — № 11. — С. 60–64.
8. Дутчак О. І. Сучасна українська історіографія краєзнавчого руху в Галичині у 30-х роках XIX — 30-х роках XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. І. Дутчак ; Львівськ. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Х., 2011. — 20 с.
9. Євдокименко В. К. Регіональна політика розвитку туризму (Методологія формування, механізм реалізації) / В. К. Євдокименко. — Чернівці : Прут, 1996. — 288 с.
10. З історії вітчизняного туризму : зб. наук. ст. — К. : Ін-т туризму ФП України, 1997. — 280 с.
11. Иванух Р. Стратегические проблемы развития туристско-рекреационного комплекса Украины / Р. Иванух, В. Жученко // Экономика Украины. — 1997. — № 1. — С. 65–71.

12. Калитюк В. А. Рекреаційно-туристичний комплекс в умовах ринку / В. А. Калитюк. — Львів, 1999. — 162 с.
13. Карташевская И. Ф. Модель ресурсно-экскурсионного потенциала АРК / И. Ф. Карташевская // Туристичні ресурси України. — К., 1996. — С. 146–147.
14. Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам'яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні / Д. В. Кепін // Туристично-краєзнавчі дослідження. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 540–551.
15. Козицький А. М. Український краєзнавчий рух у Галичині (1918–1939) : автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Козицький. — Львів, 1996. — 24 с.
16. Консервація і реставрація пам'яток архітектури : метод. посіб. — К. — Львів, 1996. — 588 с.
17. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик : наукове видання. — Львів : НАН України. — ІРД НАН України. — 1999. — 78 с.
18. Крачило Н. П. Основы туризмовеждения / Н. П. Крачило. — К. : Вища шк., 1980. — 118 с.
19. Крачило Н. П. География туризма / Н. П. Крачило. — К. : Вища шк., 1987. — 208 с.
20. Кручек О. А. Туризмология: процес формування теорії туризму / О. А. Кручек. — Наукові записки КУТЕП. Серія «Філософські науки». — 2010. — Вип. 8. — С.139–167.
21. Крыжановская Н. Я. Эколого-градостроительные принципы проектирования ландшафтно-рекреационных территорий Украины / Н. Я. Крыжановская. — К. : Будівельник, 1992. — 260 с.
22. Курортна реабілітація потерпілих від Чорнобильської катастрофи / за ред. С. В. Івасівки, В. Н. Корзуна, Г. І. Стеценка. — К. : Здоров'я, 1999. — 108 с.
23. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. — Львів : «Світ», 1993. — 174 с.
24. Лесик О. В. Фортифікаційні комплекси України. Проблеми збереження / О. В. Лесик // Реставрація, реконструкція, урбоєкологія : матеріали до щорічного міжнар. симпозіуму RUR'98, Одеса, Білгород-Дністровський, 4-6 вересня 1998. — Одеса, Білгород-Дністровський, 1998 — С. 46–51.
25. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О. О. Любіцева. — К. : Альтерпрес, 2002. — 436 с.
26. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В. І. Мацола ; Ін-т регіон. дослідж. НАН України. — Л., 1997. — 259 с.
27. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні / О. Я. Мацюк. — Львів : «Центр Європи», 1997. — 160 с.
28. Мінеральні води Закарпаття. Питне лікувальне використання. — Ужгород, 1997. — 174 с.
29. Москаленко В. Ф. Курортна галузь та перспективи її розвитку / В. Ф. Москаленко, Б. Ф. Омединський, С. М. Омелянець, К. Д. Бабаєв // Український бальнеологічний журнал. — 2001. — № 4. — С. 5–14.
30. Николаенко Д. В. Введение в рекреационную географию: учеб. пособие / Д. В. Николаенко, Т. В. Николаенко. — Х. : Международный Славянский университет, 1998. — 193 с.

31. Нудельман М. С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования / М. С. Нудельман. — К. : Наук. думка, 1987. — 260 с.
32. Одрехівський М. В. Валеологічні інноваційні центри: економічні проблеми створення і функціонування / М. В. Одрехівський. — Львів: Світ, 1997. — 144 с.
33. Павлов В. І. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи : монографія / В. І. Павлов, Л. М. Черчик. — Луцьк : Настир'я, 1998. — 124 с.
34. Пазенок В. С. Туризмолія: концептуальні засади теорії туризму / В. С. Пазенок. — К., 2008. — С. 830.
35. Піскова Е. М. До проблеми використання нерухомих пам'яток історії у суспільній практиці засобами туризму / Е. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Туристично-краєзнавчі дослідження — К., 1998. — Вип. 1. — Ч. 1 — С. 12–17.
36. Пламєницька О. Фортеці і замки України як об'єкти туризму / О. Пламєницька // Туризм і завдання національно-культурного відродження України : матер. міжнар. наук. конф. / Український ін-т туризму, Ін-т історії України НАН України, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Черкаський держ. ін-т. — К. — Черкаси, 1992. — С. 187–188.
37. Попович С. І. Туристично-екскурсійні ресурси: вступ до проблеми / С. І. Попович // Туристичні ресурси України — К., 1996. — С. 7–17.
38. Сеньківська Г. Я. Розвиток історичного краєзнавства на Тернопільщині (середина 40-х рр. ХХ — початок ХХІ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Я. Сеньківська; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2009. — 20 с.
39. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект) / А. Середяк // Історіографічні дослідження в Україні : наук. зб. — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 14. — С. 249–272.
40. Титова О. М. Принципи організації „археопарків” / О. М. Титова, Д. Кепін // Вісн. УТОПІК. — 2000. — № 1. — С. 55–62.
41. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм / О. В. Тімець. — К., 1999. — 120 с.
42. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Т. Тронько. — К., 1994. — 108 с.

Надійшла до редколегії 11.02.2014 р.

УДК 94(477.54–25)

О. Ю. БІРЬОВА

ХАРКІВ — ПОЛКОВЕ МІСТО СЛОБОЖАНЩИНИ

Характеризується історія заснування Харкова — полкового міста Слобідської України.

Ключові слова: *слобідський полк, архітектура, укріплена лінія, населення, оборонні споруди.*

Характеризується історія основи Харкова — полкового міста Слободської України.

Ключевые слова: *слободской полк, архитектура, укрепленная линия, население, оборонительные сооружения.*

The history of the base of Kharkov — the regimental town of Sloboda Ukraine is characterized.

Key words: *regiment of sloboda, architecture, fortified line, population, defenses.*

Тематика дослідження Слобідського регіону є доволі актуальною, оскільки, незважаючи на збільшення кількості наукових праць із цієї теми, в його історії є багато недослідженого. Історія Харкова унікальна тим, що місто виникло як полкове поселення і саме козаки були першими мешканцями як Харкова, так і всієї Слобожанщини. Вагомий внесок у дослідження Слобідського регіону здійснив відомий український історик Д. І. Багалій, праці котрого є важливим підґрунтям для вивчення Слобідської історії.

Мета статті — дослідити етапи заселення Харкова та перетворення його на полкове місто Слобожанщини.

Постійні мешканці в Слобожанщині з'явилися в XVII ст., оскільки заселенню краю перешкоджали татарські напади. Для захисту від набігів царський уряд почав будувати "Белгородську засічну лінію". Так виникло декілька прикордонних фортець, центром яких став Белгород, заснований у 1593 р. За наказом царя в 1626–1640 рр. від Ворскли до Дона було споруджено «Белгородську лінію», довжина якої становила триста кілометрів, а загальна протяжність великої засічної лінії — більше тисячі кілометрів [2, с. 15]. Ця смуга охоронялася дванадцятьма фортецями (Вільне, Карпів, Хотмижськ, Ольшанськ та ін.). Назва «засічна лінія» походить від слова «засіка», тобто загородження зі стовбурів дерев, які підрубували на висоті 1–1,5 метри й звалювали в різні сторони. Такі завали межувалися із земляними валами, болотами та дерев'яними частоколами (там, де не було лісу) [2, с. 16].

«Белгородська лінія» була кордоном між російськими землями та слобідськими поселеннями, про що свідчать документи, які стосуються розмежування земель між російськими поселенцями та черкасами. Один з них — наказ чугуївському воєводі Г. Скуракіну від белгородського воєводи В. Шереметьєва: «У нинішньому 1654 р. приїхали черкаси та почали будуватися в церковній вотчині (яка належала белгородському духівництву) без наказу государя. А ця вотчина перебувала в Белгородському повіті, а не в Чугуївському ... й наказано черкасам селитися в Чугуївському повіті, а не в Белгородському. А тих черкас, які оселилися на белгородських землях, висилати й наказати їм селитися на чугуївській землі» [11, с. 159].

Непорозуміння між руськими служилими людьми та черкасами часто виникали через землю. Прикладом цього є документ у якому йдеться про надання царем Олексієм Михайловичем козакам землі в урочищі між річками Лопань та Харків. На таке сусідство

з українцями подавали скаргу російські поселенці: «...царю Олексію Михайловичу, російські поміщики села Тишки мешкають тут разом із черкасами й орють рілля через межу, а коли вони під час косовиці бувають на службі в походах, черкаси їх дітей та братів притісняють, і стаються через те великі непорозуміння» [11, с. 175]. Ці поселенці просили, щоб цар наділив їх землею та сіножаттями окремо від черкас і встановив межу між їхніми землями. Відповіддю на це прохання було виокремлення двох окремих сіл: Черкаських та Руських Тишків. Поселень з такими антагоністичними назвами в Слобожанщині було немало, наприклад, Черкаська Лозова і Руська Лозова, Черкаський Бішкін та Руський Бішкін. Про те, що Белгородська лінія була кордоном між українськими та російськими поселеннями, йдеться в царському наказі: «Цар наказав у Чугуєві підгірні ліси й інші угіддя описати й зазначити, яким землям відійти до Чугуєва, а яким — до Белгорода, ...між чугуївськими та белгородськими землями встановити кордон, щоб надалі так було одвічно» [4, с. 16].

За Белгородською захисною лінією, переважно над річками, виникали містечка та хутори в Слобідській Україні. Таке планування було необхідним для захисту від кочівників, які часто нападали на слобожан та перешкоджали заселенню степу.

В першій половині XVII ст. засновано Чугуїв. Місто побудоване на Чугуївському городищі, яке розташовувалося на правому березі річки Сіверський Донець. Існує версія, згідно з якою Чугуїв виник у часи царювання Івана Васильовича [10, с. 12], тобто в другій половині XVI ст. Це занадто рання дата для започаткування міста, можливо, автор має на увазі встановлення на цій території царської варти, яка тимчасово перебувала в цій місцевості.

Першими поселенцями Чугуєва були українці, котрі прийшли на Чугуївське городище з Яковом Остряницею в 1638 р. Цар Михайло Федорович видав наказ про влаштування на Чугуївському городищі гетьмана Остряниці з козаками: "У минулому році приїхали в Белгород на державне ім'я на одвічне служіння запорізького війська гетьман Остряниці із сином та сотниками, п'ятидесятниками й десятниками, та рядовими черкасами і вклонялися государю, ...що вони в литовській стороні зберегли християнську православну віру ...гетьману війська запорізького від государя пожалувані землі, ліси, сіножатні та ін. угіддя роздавати за наказом царя..." [4, с. 14].

Козаки, які прийшли з Остряницею, були приведені до присяги на вірність московському царю. На перший час їм було надано грошове та хлібне жалування, за яким вони повинні були їздити до Белгорода. Українці надіслали чолобитну цареві з проханням доставити хліб до Чугуєва. Про це йдеться в документі від 1639 р.: "Царю... Михайлові Федоровичу вельми вклоняються черкські козаки, ...щоб ми не їздили з Чугуєва в Белгород за вівсом для посіву, тому що ми, холопи твої,

люди бідні та вкрай розорені, голодною смертю помираємо..., ми сподіваємося на твою милість, щоб завести хліб..." [4, с. 13].

Козацьке населення впродовж нетривалого часу перебувало в цій місцевості. У 1641 р. між ними виникли суперечки, які закінчилися вбивством гетьмана Остряниці, й українці повернулися на територію Речі Посполитої. Замість них до Чугуєва прислали від царського уряду двісті осіб руських військовослужбовців: боярських дітей, стрільців, пушкарів, козаків, котрих очолював воєвода Щетинін. Цих переселенців зазвичай називали "зведенцями", оскільки вони зведені з різних міст Росії [12, с. 42]. Влада чугуївського воєводи обмежувалася лише руськими поселеннями, які розташовувалися навколо Чугуєва. Отже, Чугуїв було одним з найперших міст Слобідської України. Згідно зі свідченням Д. Багалія, крім Чугуївського поселення в першій половині XVII ст., постійного населення в Слобожанщині не було [3, с. 5].

У документах збереглися дані про українців, які перейшли до Литви, також є відомості про їхнє майно, передане іншим козакам. Українцям, які залишилися, було віддано Салтово городище, згідно з таким царським наказом: "Від царя... в Белгород окольничому нашому та воєводам Г. Ромадановському з товаришами... за нашим наказом між Белгорода та Чугуєва на Салтовому городищі поселити знов черкас із їхнім отаманом Іваном Семеновим..." [4, с. 35].

Поблизу Чугуєва була заснована Харківська фортеця. Існує декілька версій щодо дати закладення міста. "Топографічний опис Харківського намісництва" називає рік започаткування — 1653-й, таку цифру наводить історик П. Головинський. У дослідженні під назвою "Харківська губернія: список населених місць" заснування міста датується 1654 р., а побудова міських укріплень починається з 1655 р. На думку Д. Багалія, найдавніші залишки українських поселень у Харкові належать до 1654 р., а побудову міських укріплень розпочато з 1655 р. Місто розташоване поблизу Донецького та Хорошева городищ. У цій місцевості під час татарського періоду існували городища, які були споруджені за течією річок Псьол, Ворскла, Уди, Мжа.

Походження назви "Харків" трактують науковці по-різному. Згідно з однією з версій, назва міста пов'язана з іменем козака Харитона, який, начебто, першим оселився в цьому краї, з іншою — з половецьким містом Шарукань, яке перебувало в місцевості сучасних Харкова та Чугуєва. На думку В. Данилевича, Шарукань та Донецьке городище — це те саме поселення, тільки слов'яни його називали Донець, а половці — Шарукань [7, с. 13]. Д. Багалій же відзначає, що це — різні городища.

На думку Ю. Єрмолаєва, місто Харків у давнину мало назву Донець [8, с. 12]. Найвірогіднішим є припущення про походження назви міста від річки "Харків", назва якої є в "Книге большого чертежа"

(1627 р.): "Вище Донецького городища з правого боку впала в Уди річка Харків від городища з версту..." [9, с. 71].

Харківські козаки прибули на чолі з І. Каркачем із задніпровських (польських) та українських містечок [5, с. 216]. Ці переселенці підпорядковувалися чугуївському воеводі, адже оселялися в межах Чугуївського повіту. 28 березня 1656 р. видано наказ про перебування в Харкові для побудови нових укріплень царського воеводи Воїна Селіфонтова, котрий обіймав цю посаду три роки — 1656–1658 рр., й саме до цього часу належить побудова міських укріплень. Опис Харкова за 1668 р. свідчить про кількість мешканців: дітей боярських — 61 чоловік, черкас-міщан — 26 чоловік, сотників — 8 чоловік, рядових — 1465 чоловік [4, с. 69].

Селіфонтову було наказано будувати міську фортецю за загальним московським типом. Черкаські переселенці споруджували острог відповідно до креслення чугуївського воеводи, але дуже низький та нечастий [4, с. 18]. Воевода скаржився на харківських поселенців цареві, про що йдеться в документі від 1657 р.: "Царю Олексію Михайловичу, ... холоп твій Селіфонтов чолом б'є Мені наказано бути на державному служінні в Харківському та Хорошовому городищах у ново-прибулих черкас для побудови острогу й інших міських укріплень, але черкаси не виконують своїх обов'язків (острог не будують)" [5, с. 21].

Харків, як степове місто, був добре укріпленою фортецею, адже мешканцям постійно доводилося протистояти татарським нападам. Д. І. Багалій зазначає: "Харків — місто огорожене дубовим острогом..." [4, с. 38].

Під час спорудження фортеці в Харкові полку ще не існувало. Старшинами переселенців були отамани. Царські накази, які надсилалися в цей час, були звернені до всієї маси населення, тобто черкас. З появою полковників у розпорядженні воевод були лише московські служилі люди. Поступово територія міста збільшувалася — Харків став полковим містом, а згодом і центром усієї губернії.

Щодо створення Харківського полку, то перша грамота, яка сюди надійшла від царя в 1659 р., була видана черкасам, а не полковнику [6, с. 33]. Отже, можна припустити, що раніше 1659 р. в Харкові полку не було.

Керували полками полковники, але разом з ними були російські воеводи, котрі очолювали російських військовослужбовців і посилали роз'їзди та караули в степ. Вони могли вчинити розправу над черкасами. У Харкові воевода залишався до 1706 р., коли 28 лютого був виданий наказ, згідно з яким він мав залишити місто, а всі справи передати полковникові Харківського полку. Росіян, котрі мешкали на цій території, наказано переселяти до Чугуївського повіту [1, с. 96].

Адміністративно полки поділялися на десятки та сотні. Спочатку кількість сотень сягала п'яти, потім ця цифра збільшувалася. Згодом були утворені повіти, а Харків перетворився на губернський центр.

Отже, в історичній науці не існує чіткої відповіді щодо дати заснування міста та його назви. Офіційною вважають дату професора Д. І. Багалія — 1654 р. Незважаючи на те, що в Слобожанщині було п'ять полків, саме Харків став головним адміністративним губернським центром.

Тематикою подальших досліджень є вивчення історії Слобідського регіону.

Список літератури

1. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.) / Е. Альбовский. — Х. : Тип. губерн. правления, 1895. — 218 с.
2. Артюшенко М. М. Історія Боромлі : з найдавніших часів до наших днів / М. М. Артюшенко. — Тростянець : б. в., 1999. — 627 с.
3. Багалей Д. И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1889. — 43 с.
4. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. К. П. Счасни, 1886. — Т. 1. — 358 с.
5. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. К. П. Счасни, 1890. — Т. 2. — 433 с.
6. Багалей Д. И. Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1913. — Т. 1. — 374 с.
7. Данилевич В. Е. Донецкое городище и город Донец / В. Е. Данилевич. — К. : Тип. Н. А. Гирич, 1905. — 15 с.
8. Ермолаев Ю. А. Мы — слобожане. Заметки по истории слобожанського казачества / Ю. А. Ермолаев. — Х. : б. и., 2004. — 40 с.
9. Книга большому чертежу. — М. : Изд-во АН СССР, 1950. — 228 с.
10. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г. : Отдельные оттиски из Харьковских губернских ведомостей № 15 и № 16. — Х. : б. и., 1878. — 34 с.
11. Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М. : Тип. В. Готье, 1857. — Отд. 2. — 331 с.
12. Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Х. : Тип. Хар. ун-та, 1857. — Отд. 4. — 336 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2014 р.

УДК [027.7:378.4(477.54–25)ХВІ]+636.09–051 РЯЗАНЦЕВ

О. О. ШЕМАЄВ

БІБЛІОТЕЧНИЙ НАПРЯМ У БІОГРАФІЇ ВІДОМОГО ВЧЕНОГО-ВЕТЕРИНАРА ПРОФЕСОРА М. В. РЯЗАНЦЕВА (1856–1930)

Розкриваються особливості творчої біографії відомого вченого в галузі ветеринарної медицини професора М. В. Рязанцева завдяки висвітленню його внеску в розбудову бібліотеки Харківського ветеринарного інституту протягом 1904–1917 рр.

Ключові слова: історія науки і техніки, аграрна біографістика, ветеринарна медицина, Харківський ветеринарний інститут, бібліотека.

Раскрываются особенности творческой биографии известного ученого в отрасли ветеринарной медицины Н. В. Рязанцева путем освещения его вклада в развитие библиотеки Харьковского ветеринарного института в период 1904–1917 гг.

Ключевые слова: история науки и техники, аграрная биографистика, ветеринарная медицина, Харьковский ветеринарный институт, библиотека.

The particular of the biography of a famous scientist in veterinary medicine N. V. Ryazantsev by highlighting his contribution to the development of the library of Kharkov Veterinary Institute in the period 1904–1917 are examined.

Key words: history of science and technique, agricultural Biography Studies, veterinary medicine, Kharkov Veterinary Institute, library

Одним з пріоритетних напрямів історії науки і техніки визнано дослідження наукових біографій провідних учених. У зв'язку із цим на особливу увагу заслуговує біографія неординарної особистості, видатного вченого-фізіолога, ветеринара та хіміка, учня і послідовника І. П. Павлова, заслуженого професора Миколи Володимировича Рязанцева (1856–1930), зокрема період його діяльності в Харківському ветеринарному інституті (1894–1920), в якому значне місце належить бібліотечному напрямку його діяльності.

Серед останніх публікацій, присвячених професійній діяльності професора М. В. Рязанцева, слід відзначити праці В. Берліна, А. Корольова, Т. Приходько. Найзначущіші історичні дані щодо особливостей бібліотечної діяльності професора в напрямі збільшення фондів та складання систематичного каталогу бібліотеки Харківського ветеринарного інституту розкривають Г. В. Свириденко, Г. В. Шемаєва. Проте існуючі публікації неповною мірою відтворюють внесок професора М. В. Рязанцева в організацію належної роботи бібліотеки Харківського ветеринарного інституту.

Тому метою статті є висвітлення результатів аналізу бібліотечного напрямку діяльності професора М. В. Рязанцева та його внеску в розвиток фундаментальної бібліотеки Харківського ветеринарного інституту протягом 1904–1917 рр.

М. В. Рязанцев, випускник ветеринарного відділення Петербурзької медико-хірургічної академії, котрий здійснив своїми дослідженнями значний внесок у розвиток фізіології травлення сільськогосподарських тварин, протягом багатьох років уміло поєднував наукову, педагогічну й організаційну діяльність; наблизив викладання фізіології до загальних завдань ветеринарії та скотарства, розробивши методику дослідів з ізольованими органами; створив у Харківському ветеринарному інституті надсучасну на той час фізіологічну

лабораторію й успішно виконував обов'язки редактора «Збірника праць Харківського ветеринарного інституту» та завідувача фундаментальної бібліотеки.

Слід зазначити, що наприкінці XIX — на початку XX ст. роботу в бібліотеці вважали державною службою. Відповідно до ст. 50 «Положення про Харківський та Дерптський ветеринарні інститути» функції бібліотекаря міг виконувати професор, який обирався Радою інституту на два роки [1; 13]. У зв'язку із цим у 1904 р. професор М. В. Рязанцев виконував обов'язки бібліотекаря бібліотеки Харківського ветеринарного інституту [13, с. 42].

Про діяльність бібліотеки Харківського ветеринарного інституту свідчать звіти професора М. В. Рязанцева, які розміщені в «Збірниках» цього інституту. Проаналізувавши цю інформацію, можна дійти висновку: упродовж завідування (1904–1916 рр.) професор обстоював інтереси та потреби в напрямі розвитку бібліотеки.

Незважаючи на те, що М. В. Рязанцев одночасно з виконанням обов'язків завідувача бібліотеки очолював кафедру й лабораторію фізіології, його звіти детально розкривають роботу бібліотеки того часу, зокрема: складання каталогів, реєстрація літератури, книговидача, відвідування, характеристика приміщень бібліотеки, фінансові витрати. Особливу увагу приділяв якості комплектування бібліотечного фонду.

Важливою заслугою вчених-ветеринарів, які керували бібліотекою, було складання каталогів. Його попередники — професори С. О. Іванов, професор М. О. Мальцев за допомогою доцента Л. І. Павловича розпочали складання карткового каталогу книжок та періодичних видань в алфавітному порядку [1; 4]. Однак у зв'язку із суттєвим збільшенням фондів бібліотеки й ускладненнями обслуговування професорсько-викладацького складу інституту та студентів постала необхідність систематизації книжкового зібрання. У 1905 р. професор М. В. Рязанцев розпочав складання систематичного каталогу книг, для чого перевірив існуючий картковий каталог і доповнив його 3500 книгами [13].

Слід відзначити особливість складеного систематичного каталогу, яка полягає в поєднанні природничих і прикладних наук, пов'язаних безпосередньо з галуззю. Професор виокремив шістнадцять розділів каталогу: I — анатомія, гістологія, ембріологія, антропологія; II — бактеріологія, паразитологія, інфекційні хвороби; III — ботаніка; IV — гігієна, медична та ветеринарна статистика; V — тваринництво й екстер'єр; VI — зоологія; VII — загальна патологія, патологічна анатомія; VIII — сільське господарство; IX — фармакологія, фармація та загальна терапія; X — фізика, мінералогія, геологія; XI — фізіологія, XII — хімія, XIII — хірургія, офтальмологія, ковка й акушерство, XIV — часткова патологія і терапія, XV — суміш, XVI — інше [13].

Усі роботи з перевірки, поповнення та створення каталогу відповідно до визначених розділів здійснили професор та його помічник і найкращий студент В. Мануйлов, який походив із бідної сім'ї й був змушений шукати додатковий заробіток. Це спонукало його активно допомагати професору в різних напрямках. Спочатку працював у бібліотеці з подобою оплатою в 1 рубль, а з часом за сприяння М. В. Рязанцева став виконувати обов'язки помічника бібліотекаря з оплатою 25 руб. на місяць. [13]. Але виокремлення цієї посади було надзвичайно складним, про що свідчать опубліковані звіти й архівні документи.

М. В. Рязанцев неодноразово подавав клопотання та рапорти про необхідність уведення посади помічника бібліотекаря для повноцінної роботи бібліотеки [3]. До численних звернень щодо запрошення помічника бібліотекаря ставилися з розумінням у раді інституту, але тривалий час не мали належної підтримки та фінансування в міністерських установах. Проте він був наполегливим, про що свідчать архівні матеріали, в яких міститься лист-звернення директора Харківського ветеринарного інституту від 05.09.1907 р. до попечителя Харківського навчального округу для вирішення цього питання. У листі зазначалося: бібліотека Харківського ветеринарного інституту значно збільшилася, що зумовило необхідність розширення бібліотечних приміщень; збільшення контингенту читачів не тільки серед професорів та службовців, а й студентів, видачі книжок. Означені фактори вплинули на роботу завідувача бібліотеки; зробили її непосильною; майже внеможливили виконувати бібліотечну справу належним чином, у зв'язку з чим він потребував відповідної допомоги. Зважаючи на те, що клопотання ради Харківського ветеринарного інституту про затвердження понадштатного помічника бібліотекаря не було задоволено, рада Харківського ветеринарного інституту на засіданні 04.09.1907 р. постановила звернутися з клопотанням дозволити Мануйлову за вільним наймом виконувати обов'язки, серед яких — видача книг та ведення канцелярської роботи по бібліотеці з винагородою 30 руб. на місяць [2, л. 55]. Проте питання вирішувалося частково. Так, у 1908 р. фінансування оплати особи, котра виконувала обов'язки помічника бібліотекаря, було припинено [2, л. 58], що спонукало М. В. Рязанцева знову порушувати проблему на різних рівнях, оскільки існуючі умови ведення бібліотечної справи перешкоджали повноцінній роботі як бібліотеки, так і фізіологічної лабораторії. Для обґрунтування він порівнював стан справ з бібліотеками інших освітніх закладів. Зокрема, в одному зі звітів навів як приклад Харківський політехнічний інститут, у якому працювали в той час спеціальний бібліотекар та помічник бібліотекаря [5, с. 33]. Проте його взяли до уваги тільки в 1912 р. Саме з того часу виділялося належне фінансування та введено посаду помічника бібліотекаря в Харківському ветеринарному інституті. За пропозицією професора

М. В. Рязанцева та рекомендацією фірми Дарре в 1912 р. місце помічника бібліотекаря з винагородою 300 руб. посіла С. Т. Савицька, яка знала німецьку мову [8].

Характерною ознакою цього періоду діяльності професора було розширення діапазону наукових досліджень, залучення студентів до проведення дослідів, що, у свою чергу, впливало на формування бібліотечних фондів. Зокрема, до відбору літератури для поповнення фондів бібліотеки залучали фахівців високого рівня, що, безперечно, впливало на якість. Про це свідчать матеріали звітів та архівних документів: уже в 1906 р. книжкове зібрання бібліотеки Харківського ветеринарного інституту було значним і цінним. У 1906 р. бібліотека одержала 16 назв російських, 44 — німецьких, 17 — назв французьких та 2 — англійських наукових періодичних видань. В обмін на «Збірник праць Харківського ветеринарного інституту» бібліотека отримала 16 періодичних та продовжуваних видань від інших освітніх та наукових установ [4]. Незважаючи на недостатнє фінансування, на чому постійно наголошував Н. М. Рязанцев у звітах, кількість надходжень до бібліотеки щороку збільшувалася. Якщо в 1906 р. кількість книг становила 8148 примір., то в 1910 р. фонди бібліотеки склали 10058 книжок, у 1911 р. — 11151, 1912 р. — 11335, 1913 р. — 11595, 1914 р. — 12250 [5–10; 14]. За 1915 р. книжкові фонди фундаментальної бібліотеки Харківського ветеринарного інституту збільшилися на 541 примір., з яких 215 надійшло завдяки пожертвуванням [11]. Серед них тільки 50 книжок передав особисто професор М. В. Рязанцев. Його учні подарували примірники власних публікацій, що вийшли друком у 1915 р.: асистент з фізіології Т. М. Мануйлов «Применение рентгеновских лучей в ветеринарной практике» та М. Г. Поніровський «К вопросу о химическом составе мочевых камней у лошади». Слід також зазначити, що в акції щодо пожертвування книжок для бібліотеки брали участь і студенти. На 1.01.1918 р. фонд бібліотеки становив 13541 примір. [12]. Наведені дані свідчать про відданість бібліотечній справі бібліотекаря-професора Н. М. Рязанцева.

Значну увагу вчений приділяв і передплаті наукових періодичних та продовжуваних видань. У 1909 р. бібліотека інституту одержала 39 назв періодичних видань, з яких 9 — російських, 25 — німецьких та 5 — французьких. За обміном отримано 23 періодичні видання. У 1910 р. бібліотека передплачувала вже 43 назви періодичних видань, серед яких 10 — російських, 28 — німецьких та 5 — французьких; у 1911 р. — 46 назв періодичних видань; у 1912 р. — 50 [5-8]. Кількість передплачених назв наукових журналів та продовжуваних видань протягом 1904–1912 рр. постійно збільшувалася, про що свідчать результати проведеного аналізу матеріалів звітів.

Починаючи з 1913 р., кількість надходжень періодики до бібліотеки зменшилася. У 1913 р. одержано 46 назв періодичних видань, з яких 10 — російських, 31 — німецьких, 5 — французьких.

За обміном отримано 23 назви періодичних видань від інших наукових та освітніх установ [9]. У 1914 р. бібліотека передплачувала на дві назви більше [10], а в 1915 р. їх кількість стрімко зменшилася. Протягом цього року одержано тільки 13 назв періодичних видань: 1) «Архив ветеринарных наук с хроникой Архива ветеринарных наук», 2) «Ветеринарный врач», 3) «Библиотекарь», 4) «Ветеринарное обозрение», 5) «Врачебная газета с практической медициной», 6) «Вестник общественной ветеринарии», 7) «Вестник общественной гигиены и судебно-практической медицины», 8) «Вестник офтальмологии», 9) «Гигиена и санитарное дело», 10) «Журнал Министерства народного просвещения», 11) «Природа», 12) «Русский врач», 13) «Холодильное Дело» [11]. Значно зменшився в цей період і обмін виданнями між освітніми й науковими установами. У зв'язку з військовими діями надсилання зарубіжних видань припинилося з липня 1914 р. Протягом 1915 р. в результаті книгообміну бібліотека отримала 15 назв періодичних видань: «Архив биологических наук», «Варшавские университетские известия», «Записки Императорского харьковского университета», «Записки Ново-Александрійского института сельского хозяйства и лесоводства», «Известия Императорской академии наук», «Известия Императорского лесного института», «Известия Киевского политехнического института», «Известия Московского сельскохозяйственного института», «Кавказское хозяйство», «Казанский медицинский журнал», «Пчела», «Птицеведение и птицеводство», «Университетские известия Императорского университета Св. Владимира», «Ученые записки Казанского ветеринарного института», «Ученые записки Императорского лицея в память цесаревича Николая» [11]. Протягом 1917 р. бібліотекою було одержано 19 назв спеціалізованих періодичних видань [12]. Безперечно, коливання в напрямі поповнення бібліотечних фондів пояснюються економічною та політичною нестабільністю в країні та світі.

Наведені цифри свідчать про пильну увагу професора Н. М. Рязанцева як ученого й бібліотекаря до проблем комплектування фондів бібліотеки, які поповнювалися завдяки як придбанню книжок, передплаті періодичних видань, так і активізації книгообміну та навіть спеціальних акцій, зокрема пожертвування.

Незважаючи на наукову й педагогічну зайнятість, професор приділяв значну увагу задоволенню потреб користувачів. Так, у 1906 р. до бібліотеки звернулося 100 студентів, а в 1909 р. — уже 180 студентів [5; 14]. Таке збільшення зумовлено як збільшенням контингенту студентів та розширенням штату викладачів інституту, так і привабливістю бібліотеки, цінністю її фондів. Високий авторитет професора М. В. Рязанцева серед колег, його чуйність і готовність завжди допомогти слугували забезпеченню комфортного середовища наукової творчості не тільки в лабораторії, а й у бібліотечній діяльності. Крім професорів і викладачів, бібліотекою користувалися студенти

та ветеринарні лікарі, відряджені до Харківського ветеринарного інституту. Так, протягом 1909 р. до бібліотеки звернувся 181 студент, яким видано 509 книг [5]. У 1914 р. користувачами бібліотеки були 25 професорів та асистентів, 9 ветеринарних лікарів, 135 студентів, 27 учнів фельдшерської школи, яким видано 1014 книжок та 403 періодичні видання [10].

Усі сфери діяльності професора М. В. Рязанцева позначилися високою методичністю, винятковою відданістю справі, глибокою порядністю, бездоганною обов'язковістю, що проявлялися в різних видах його бібліотечної роботи. Зокрема, система розміщення книг на полицях, яку використовував професор, була механічною, тобто книги ставилися на полиці в порядку їх надходження. Безперечно, така система була найзручнішою для нього. Заслугує на увагу те, що її оптимальність він обґрунтовує, звертаючись до практичної бібліотечної діяльності та публікацій у спеціальних бібліотечних журналах. Зокрема, у звіті за 1911 р. М. В. Рязанцев відзначав, що така система використовувалася в деяких інших бібліотеках, наприклад у Віденському університеті. Крім того, він посилається на статтю в журналі «Библиотекарь» за 1910 р., у якій описуються особливості застосування механічної системи розміщення книжок на полицях [7].

У цьому ж звіті професор докладно розкриває порядок реєстрації та користування бібліотечними фондами, який передбачав, що книга, яка надходить, заноситься в картку, де зазначаються: автор, назва книги, її вартість, видавництво, рік видання та її номер, що відповідає порядку надходження [7]. Порядок користування фондами бібліотеки передбачав, що користувач власноруч уписував своє прізвище, автора, назву книги та її номер в особливу кольорову картку, яку додавали в ящик до білої картки, що мала той самий номер, це сприяло виявленню книги в бібліотеці та часу, коли вона була взята, оскільки колір карток змінювали кожні три місяці. Це дозволяло визначити, хто взяв книги та в якій кількості. Також М. В. Рязанцев завів особливу книгу, в якій реєструвалася черга читачів, котрі бажали взяти вже видану книгу. Заслугує на увагу й існування книги вимог для обліку замовлень на літературу, яку потрібно було придбати для поповнення фонду бібліотеки [7].

Істотне значення в біографії вченого має організаційно-господарська діяльність. Його працьовитість, організаційний талант проявилися не тільки в науково-освітній діяльності, а й успішній підготовці й організації спорудження ще однієї фізіологічної лабораторії інституту та обґрунтуванні необхідності нової будівлі для бібліотеки. Так, за результатами аналізу звітів та архівних документів з'ясовано, що бібліотека Харківського ветеринарного інституту протягом 1906-1913 рр. розміщувалася в колишній квартирі директора інституту, до 1906 р. — у головному корпусі інституту і мала три кімнати, дві

з яких використовувалися як книгосховища, а одна — як читальня викладачів та водночас приміщення, в якому проводилися наради й засідання. У липні 1906 р. бібліотека була розміщена в колишній квартирі директора інституту, мала приміщення під книгосховище, вбиральню, кімнати бібліотекаря і помічника бібліотекаря, роздягальню, передню, читальню для викладачів та студентів [14]. Але вже в 1909 р. професор М. В. Рязанцев звернувся до ради інституту з питаннями про ремонт приміщень бібліотеки, а також про невідповідність будівлі вимогам до бібліотечного приміщення [5], обґрунтовуючи їх, що розміри книгосховища внеможливілювали розміщення нових книжкових шаф, а сама будівля не відповідала протипожежним вимогам [5]. Такий стан зумовлював необхідність пошуку вченим різних варіантів вирішення проблеми. Одним із напрямів подальшого розвитку бібліотеки як важливого осередку навчального закладу М. В. Рязанцев убачав будівництво окремого приміщення спеціально для бібліотеки. За його ініціативи в 1909 р. архітектору, викладачеві Харківського технологічного інституту Є. Н. Сердюку було доручено скласти план та кошторис на спорудження спеціального приміщення для розміщення бібліотеки Харківського ветеринарного інституту. Проектом нової будівлі були передбачені: книгосховище, читальня для викладачів та студентів, кімната для видачі книжок, роздягальня та квартири для помічника бібліотекаря. План і кошторис розглянула рада Харківського ветеринарного інституту та представили до Міністерства. Але у зв'язку із недостатнім фінансуванням будівництво нового приміщення для бібліотеки так і не розпочалося [6].

Слід зауважити, що економічні негаразди в досягненні його мети щодо окремої будівлі для бібліотеки не зупинили пошуків. У 1913 р. професорові М. В. Рязанцеву вдалося значно розширити приміщення книгосховища, читальні і службових кімнат бібліотеки, яку було переведено на нижній поверх знов відбудованого приміщення під гістологічну та фармакологічну лабораторії [9]. Дослідження біографії вченого, його науково-освітньої й організаційної діяльності свідчить про те, що впродовж діяльності в Харківському ветеринарному інституті майже весь час йому довелося долати перепони, пов'язані з недостатнім фінансуванням, що суттєво уповільнювало або внеможливілювало втілення багатьох його ідей та зусиль. Прагнення щодо вдосконалення бібліотечної діяльності М. В. Рязанцев не залишав і після покладання обов'язків бібліотекаря в 1917 р. на спеціально підготовленого фахівця [12]. Професор М. В. Рязанцев, котрий протягом 1904-1916 рр. поряд з проведенням лекційних занять та наукових досліджень; керівництвом науково-дослідницькою діяльністю студентів, аспірантів, ветеринарних лікарів; активною участю в наукових конференціях, з'їздах, нарадах; відвідуванням європейських університетів наполегливо розвивав бібліотечну справу, обрали головою

бібліотечної комісії. На новій громадській посаді він продовжував обстоювати важливе місце бібліотеки в житті інституту, активно сприяв розбудові бібліотечної справи.

Таким чином, професору М. В. Рязанцеву належить значний внесок у розвиток бібліотечної справи в Харківському ветеринарному інституті в період 1904–1917 рр. Крім того, вивчення біографії видатного вченого дозволило виявити специфічні галузеві особливості властивості бібліотеки інституту, суб'єктивні відчуття і мотивації, пов'язані з його бібліотечною діяльністю.

Пріоритетним напрямом подальшого дослідження наукової біографії професора М. В. Рязанцева є період його навчання на ветеринарному відділенні Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії.

Список літератури

1. Берлин В. Д. Профессор Н. В. Рязанцев / В. Д. Берлин // Герценка: Вятские записки. — 2008. — Вып.13. — С. 172–177.
2. Державний архів Харківської області. — Ф. 928. — Оп. 1. — Справа № 2621. — 316 л.
3. Корольов А. Г. Из истории создания и развития Харьковского ветеринарного института / А. Г. Корольов // Питання історії науки і техніки. — 2013. — № 1. — С. 2–10.
4. Свириденко Г. В. Одна из наистарейших Библиотека Харьковского зооветеринарного института / Г. В. Свириденко // Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова. — Х., 2001. — С.193–205.
5. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1909 год. — Х. : Типография А. Дарре,1910. — С. 29–34.
6. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1910 год. — Х. : Типография А. Дарре,1911. — С. 91–101.
7. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1911 год. — Х. : Типография А. Дарре,1912. — С. 180–193.
8. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1912 год. — Х. : Типография А. Дарре,1913. — С. 125–133.
9. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1913 год. — Х. : Типография А. Дарре,1914. — С. 72–78.
10. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1914 год. — Х. : Типография А. Дарре,1915. — С. 94–101.
11. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного Института за 1915 год. — Х. : Типография А. Дарре,1916. — С. 89–95.
12. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1917 год // Сборник трудов Харьковского ветеринарного института. — Х., 1918. — Т. XIV. — Вып. 5, 6. — С. 1–50.
13. Сборник трудов Харьковского Ветеринарного института. — Х., 1907. — Т. III. — Вып. 3. — С. 43–44.
14. Рязанцев Н. В. Отчет проф. Рязанцева по библиотеке Харьковского Ветеринарного Института за 1906 год / Н. В. Рязанцев. — Х.,1907. — 11 с.

Надійшла до редколегії 20.01.2014 р.

ДО 85-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ

УДК 023:316:346:2

Н. М. КУШНАРЕНКО

ВИЩА БІБЛІОТЕЧНА ОСВІТА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ

Уперше у вітчизняному бібліотекознавстві здійснено спробу історико-генетичного аналізу вищої бібліотечної освіти в Україні на методологічних засадах гендерного підходу.

Ключові слова: вища бібліотечна освіта, науково-педагогічні кадри, Харківська державна академія культури, гендерний підхід.

Впервые в отечественном библиотековедении предпринята попытка историко-генетического анализа высшего библиотечного образования в Украине на методологических основах гендерного подхода.

Ключевые слова: высшее библиотечное образование, научно-педагогические кадры, Харьковская государственная академия культуры, гендерный подход.

For the first time in the national library science an attempt is made of the historical and genetic analysis of higher library education in Ukraine on the methodological basis of gender approach.

Key words: higher library education, scientific and pedagogical staff, Kharkiv State Academy of Culture, gender approach.

У середині ХХ — на початку ХХІ ст. в усіх країнах світу актуалізувалася проблема взаємозв'язку чоловічої і жіночої статі з професійною діяльністю: практичною, науковою, освітньою, управлінською, рекреаційною тощо. У цьому сенсі український контент значно відстає від світового. Означена проблема зумовила формування особливої методології гендерного підходу [11], пізнавальні можливості якого сприяють науковому осмисленню статевих відмінностей, співвідношення, взаємозв'язків чоловіків і жінок, їх впливу на результативність виробничої, наукової, освітнянської, управлінської діяльності, гармонійність родинних, сімейних стосунків сучасного суспільства та ін.; дозволяє глибоко осмислити вплив статі на розподіл влади і вибір професійної діяльності та рівень її результативності в сучасному соціумі чи в історичному дискурсі; пояснити явища маскулінізації та фемінізації; гендерної дисфорії; гендерної ідентичності; гендерної ролі та ін.

Гендер у перекладі з англійської мови має два основні значення: 1) відмінність між чоловіками і жінками за анатомічними ознаками; 2) соціальний розподіл, який часто будується на статевих відмінностях [3, с. 230]. Цей двоєдиний смисл гендера є очевидним. Однак пріоритет надається другому — соціальному — аспекту розуміння

суті гендера. Саме він дозволяє з наукової точки зору не лише осмислити, а й вирішити існуючу гендерну проблему у вищій бібліотечно-інформаційній освіті України, Європи, усього світу.

Нині пріоритет гендерного підходу належить соціології, психології та педагогіці [2; 4; 7; 11; 12].

Гендерний підхід у культурі — це методологічна інтерпретація культури з позиції теорії «гендера» (соціальна стать) та «статі» (біологічна стать). Гендерна концепція виникла в середині 1970-х рр. У дослідницькому фокусі — статеві/сексуальні диференціації в суспільстві та культурі, проблеми «жіночої» («фемінної») або «чоловічої» («маскулінної») зумовленості форм культури, типів поведінки, релігійних феноменів, історичних подій та ін. Авторами гендерної теорії є Г. Гарфінкель, І. Гоффман, Д. Лорбер, Дж. Скотт, Т. де Лауретис та ін. Їхні ідеї щодо культурології розвинені в працях М. Кім-мела «Гендероване суспільство», Н. Габріелян «Стать, культура, релігія» та ін. [11, с. 327-347].

Однак у бібліотекознавчому аспекті маскуліність та фемінінність вивчені недостатньо. Серед тих, хто досліджував її, слід назвати праці О. Гуліної, Л. Коленко, В. Осаули, Т. Сабурової, Л. Сокольської, Л. Солоненко, І. Шумінової, Г. Олзоевої та ін. [5; 6; 8; 9; 10]. Важливим є освітянський аспект гендерної проблематики в бібліотечній галузі, зокрема у вищій бібліотечній освіті України, яка впродовж багатьох років перебуваючи в епіцентрі маскулінізації та фемінізації, має заслужений авторитет в європейському і світовому галузевому науково-освітянському просторі завдяки Харківській державній академії культури.

Мета статті — за допомогою методології гендерного підходу проаналізувати науково-педагогічний склад факультету бібліотекознавства та інформатики (ФБІ) Харківської державної академії культури (ХДАК) за 85-річний період її існування (1929–2014 рр.).

Слід зазначити, що факультет бібліотекознавства та інформатики ХДАК — фундатор і лідер вищої бібліотечно-інформаційної освіти в Україні — нині є єдиним, що зберіг свій самостійний статус структурного підрозділу (факультету) в країні. Факультет бібліотекознавства та інформатики ХДАК — це своєрідний «бренд», що презентує багаторічні здобутки української вищої школи й інноваційні її перетворення не лише на вітчизняному, а й на європейському і світовому освітньо-науковому просторі.

Достовірність результатів дослідження, його надійну джерельну та фактологічну базу забезпечив ґрунтовний аналіз архівних матеріалів ХДАК упродовж періоду з 1929 по 2014 рр. [1]. Це дозволило виявити історичну динаміку, відносно точну статистику науково-педагогічного складу ФБІ за 85-річчя його існування, що, як відомо, в гендерних дослідженнях бібліотечного спрямування є доволі рідкісним явищем (8, с. 8). При цьому зважалося на те, що в історії

будь-якого соціального інституту, установи чи структурного підрозділу, яким є факультет бібліотекознавства та інформатики ХДАК, організаційно-управлінські реорганізації — закономірне явище.

Аналіз архівних даних свідчить, що за 85-річний період функціонування ФБІ на постійній основі чи за сумісництвом працювало понад 200 викладачів, котрі зробили суттєвий внесок у розбудову вищої книгознавчої, бібліотекознавчої та бібліографічної освіти в Україні, забезпечили високий авторитет української бібліотечної школи і ХДАК, зокрема як її базового науково-освітнянського центру не лише на вітчизняному, а на європейському і світовому галузевому просторі.

Гендерний склад викладачів ФБІ в історичному дискурсі презентовано іменами переважно тих осіб, котрі, по-перше, фундували вищу бібліотечну освіту в Україні, створювали, очолювали та забезпечили ефективне функціонування факультету, а також деканів. По-друге, прізвищами тих, хто очолював або нині очолює випускові кафедри факультету, тобто завідувачів випускових кафедр ФБІ. По-третє, особистостями тих викладачів, котрі набули «офіційного» визнання своїх науково-освітніх здобутків, захистили дисертації з наукової спеціальності «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, стали докторами і кандидатами наук, мають вчене звання професора або доцента. Звісно, ці критерії є об'єктивно-умовними, оскільки жанр статті, на відміну від монографії з її вичерпністю, передбачає певну селекцію імен.

З позицій гендерного підходу, перш за все, проаналізуємо персоналізовану послідовність заміщення посади декана бібліотечного підрозділу ХДАК. Виявлено, що його очолювали особи як чоловічої, так і жіночої статі. У хронологічній послідовності кадрова ситуація щодо деканів факультету є такою:

- бібліотечний факультет — Н. Я. Фрідьева (1929–1931), М. Н. Фельдшейн (1931–1933);
- факультет бібліотекознавства — С. В. Босий (1939), Д. А. Лекаренко (1931–1941);
- бібліотечний факультет — О. А. Майборода (1946–1947);
- факультет бібліотекознавства — С. П. Ключарьов (1948–1950), Я. Й. Гендельман (1950–1955);
- бібліотечний факультет — М. С. Демченко (1956–1960), С. П. Ключарьов (1960–1966), В. Т. Витяжков (1966–1979), О. М. Хропач (1980–1982), М. П. Васильченко (1982–1994), Н. М. Кушнарєнко (1994–1999);
- факультет бібліографії — Я. Й. Гандельман (1948–1950), О. А. Майборода (1950–1952), В. Д. Масленнікова (1952–1952);
- факультет дитячих та юнацьких бібліотек — В. М. Парамзін (1939), М. С. Єгоров (1948–1952), В. М. Островська (1952–1953), Ф. Т. Ковпик (1953–1955);

- заочний бібліотечний факультет — Т. Ф. Марченко (1973–1986), В. А. Мільман (1986–1997);
- факультет бібліотекознавства та інформатики — Н. М. Кушнарєнко (1994–2002), В. О. Ільганаєва (2002–2006), А. А. Соляник (з 2006 р. і дотепер).

Таким чином, аналіз свідчить, що з 1929 по 2014 рр. бібліотечний факультет ХДАК очолювали 20 осіб. Серед них: 13 осіб чоловічої статі (65%) та 7 осіб жіночої статі (35%). Тобто в історичній ретроспективі явище маскулізації домінує над фемінізацією. Упродовж перших 70 років існування факультету посаду декана обіймали переважно чоловіки-комуністи, котрі часто не мали фахової бібліотечної освіти. Як відомо, партійна належність за радянських часів була одним із головних чинників кар'єрного зростання, що було притаманно більшою мірою особам чоловічої, а не жіночої статі.

Яскраві особистості, імена котрих навічно ввійшли в історію вищої бібліотечної освіти України, — Надія Яківна Фрідєва та Віктор Тимофійович Витяжков.

Надія Яківна Фрідєва — славетний український бібліотекознавець, 120-річний ювілей від дня народження котрої святкуватиме у 2014 р. вся бібліотечна спільнота на всьому пострадянському просторі, безпартійна, без вищої освіти, уперше на терені України захистила кандидатську дисертацію з бібліотечної справи, створила й очолила перший в Україні бібліотечний факультет, першу в Україні кафедру бібліотекознавства, уперше в Україні на базі ХДАК створила аспірантуру з бібліотекознавства.

Серед чоловіків-керівників бібліотечного факультету помітно виділяється постать Віктора Тимофійовича Витяжкова — учасника й інваліда Великої Вітчизняної війни, випускника Московського державного інституту культури, його аспірантури, після успішного закінчення якої його направлено в Харківський державний інститут культури на викладацьку роботу, кандидата педагогічних наук, доцента, талановитого бібліографознавця, педагога, організатора. За часів його керівництва на факультеті навчалось понад 1200 студентів, серед них близько 100 іноземців, функціонувало 11 академічних груп, навчання зі спеціальності здійснювалося з таких спеціалізацій: суспільно-політична, технічна, природничо-наукова, художня, дитяча література. (1966-1979 рр.).

Слід зазначити, що з 1929 по 2014 рр. посаду декана бібліотечного факультету обіймали особи переважно чоловічої статі. З гендерної позиції цей період можна назвати періодом маскулізації.

Ситуація докорінно змінилася в 1990-х рр. і зберігається понині, коли деканами факультету почали працювати виключно жінки — професори, доктори наук за фаховою науковою спеціальністю книгознавчого, бібліотекознавчого, бібліографознавчого спрямувань — Н. М. Кушнарєнко (1994–2002), В. О. Ільганаєва (2002–2006),

А. А. Соляник (з 2006 р. понині). Цей об'єктивний процес заміщення посади декана факультету особами жіночої статі характерний не лише для України, а й інших країн світу, принаймні для ВНЗ гуманітарного спрямування, коли жінки активно опановують раніше малодоступні для них сфери управлінської діяльності.

З гендерної точки зору цікавими є результати аналізу складу завідувачів випускових кафедр за статевою ознакою.

В історичній ретроспективі випускові кафедри очолювали як чоловіки, так і жінки, а саме:

- кафедру бібліотекознавства — Н. Я. Фрідьєва (1929–1935), І. К. Матвієнко (1935–1938), Д. М. Лекаренко (1938–1941), Н. Я. Фрідьєва (1944–1968), М. Д. Рябченко (1968–1974), С. І. Волкова (1974–1978), О. М. Хропач (1978–1987), В. О. Ільганаєва (1987–1994), Г. М. Брагіна (1994–1999), В. О. Ільганаєва (2000–2010), І. О. Давидова (з 2010 р. понині);
- кафедру бібліотечних фондів і каталогів — О. А. Майборода (1951–1952), М. П. Савасько (1952–1953), А. А. Ашукін (1953–1963), Є. П. Тамм (1963–1987), Л. І. Котенко (1986), Н. М. Кушнарєнко (1987–1989), В. В. Сєдих (1989–1993), Н. М. Кушнарєнко (з 1993 р. понині);
- кафедру бібліографії — М. М. Фельдштейн (1935–1938), І. К. Матвієнко (1938–1939), М. М. Фельдштейн (1948–1950), К. М. Ісаєва (1951–1955), І. К. Матвієнко (1952), Д. Д. Тараманов (1956–1978), М. А. Низовий (1978–1979);
- кафедру загального бібліографознавства та книгознавства, згодом кафедра бібліографознавства та книгознавства, потім кафедра бібліографознавства — І. О. Вовченко (1979–1989), В. П. Богданова (1990–1994), Є. М. Тодорова (1994), М. А. Низовий (з 1995 р.);
- кафедру галузевого бібліографознавства — Н. Ф. Колосова (1979–1989), М. А. Низовий (1990–1995);
- кафедру книгознавства — Т. О. Скрипник (1969–1975), Л. М. Василенко (1945–1976), В. П. Нікітіна (1976–1979);
- кафедру дитячої літератури, потім кафедра дитячої літератури і роботи з дітьми — Ф. Х. Гурвич (1936–1941), О. А. Майборода (1948–1949), Є. М. Борисова (1949–1959), М. О. Пасічник (1959–1973), Л. І. Коломійченко (1973–1981), Л. В. Озарчук (1981–1988);
- кафедру технічних бібліотек та наукової інформації, потім — кафедра інформатики і технічних засобів бібліотечної роботи — В. І. Тараненко (1960–1979), М. О. Казарінов (1979–1981), Т. М. Кулєшова (1981–1992), Х. В. Раковський (1992–1993);
- кафедру інформатики, інформаційних систем і процесів, потім — кафедра інформаційних технологій — Г. Г. Асєєв (з 1994 р.);

- кафедру документознавства, потім — кафедру книгознавства та фондознавства, згодом перейменовану на кафедру документознавства та книгознавства — Н. М. Кушнарєнко (з 1994 р. понині);
- кафедру інформатики — В.О. Ільганаєва (1998-2000).

Поступово ситуація змінюється. До 2013 р. кафедри ФБІ очолювали один чоловік — кандидат наук, професор (33,3%) — та дві жінки — доктори наук, професори (66,7%). Тобто з 2014 р. спостерігається тенденція до «жіночого спрямування» в керівництві випусковими кафедрами ФБІ.

Нині управлінська ланка факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК є такою: факультет очолює А. А. Соляник — доктор педагогічних наук, професор. Діють три випускові кафедри: документознавства та книгознавства, завідувачем якої є Н. М. Кушнарєко — доктор педагогічних наук, професор, заслужений працівник культури України; бібліотекознавства та соціальних комунікацій, яку очолює І. О. Давидова — доктор наук із соціальних комунікацій, професор; бібліографознавства та інформаційно-бібліографічної діяльності, яка працює під керівництвом В. А. Маркової — доктора наук із соціальних комунікацій, професора.

Отже, дослідження свідчить: упродовж багаторічного функціонування бібліотечного підрозділу ХДАК спеціальні кафедри очолювали 37 осіб, серед них 17 чоловіків (46%) та 20 жінок (54,1%). Перевага на 8% керівників кафедр жіночої статі є дещо умовною, оскільки деякі з них тимчасово виконували обов'язки завідувачів. У сумарному ж сенсі, за тривалістю обіймання цієї посади лідирують чоловіки. Слід зазначити, що в усі часи функціонування бібліотечного підрозділу на посаду завідувачів спеціальних кафедр призначали лише осіб, котрі мали базову бібліотечну освіту, що є позитивним явищем.

Виявлені дані щодо персоніфікованого складу завідувачів випускових кафедр ФБІ ХДАК є більш-менш точними. Однак слід зважати на те, що деякі можливі погрішності зумовлені неодноразовими реорганізаціями й перейменуваннями кафедр, внутрішньою міграцією тих самих осіб.

Чоловіча орієнтація (маскулінізація) в управлінському секторі кафедральних осередків на початку 1990-х рр. змінюється жіночою орієнтацією (фемінізація).

У харківському варіанті кадрову переорієнтацію в статевому сенсі зумовили, на нашу думку, два основні чинники: 1) чисельність викладачів-жінок бібліотечного факультету ХДАК стрімко переміщує колег-чоловіків за багатьма об'єктивними показниками: кількісними та якісними показниками захистів кандидатських, а згодом і докторських дисертацій; підготовкою та виданням наукових матеріалів, монографій, підручників, навчальних посібників, навчальних програм, науково-методичних матеріалів, фахових наукових статей тощо.

Жінки-професіонали активніше чоловіків беруть участь у диверсифікації вітчизняної бібліотечної науки, освіти, практики й управління та ін.; 2) залученню до керівництва бібліотечним факультетом ХДАК жінок сприяли демократизація українського суспільства, послаблення партійного тиску, оцінювання керівників не за статтю, а за професійними, організаційними якостями.

Серед об'єктивних чинників можна назвати і такі: реформування вищої бібліотечної освіти України; розроблення нового покоління вітчизняних освітніх стандартів, освітніх професійних програм, навчальних планів, освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівців різних рівнів — бакалавр, спеціаліст, магістр. Це потребувало кадрових змін, долучення до процесу реформування креативних інноваційно налаштованих викладачів. Окрім змін в освітянській діяльності, перед ВНЗ України постало питання щодо підвищення наукового цензу професорсько-викладацького складу. Саме за цим показником відкривалася перспектива підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів означеного профілю на власній базі; відкриття аспірантури, докторантури; спеціалізованої вченої ради із захисту докторських (кандидатських) дисертацій із базової наукової спеціальності — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство; можливість розвитку власної видавничої бази; проведення міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій та ін.

На початку 1990-х рр. уперше за багаторічну історію функціонування бібліотечного факультету докторські дисертації з профільної наукової спеціальності захистили — Н. М. Кушнарєнко (1993, м. Москва), В. О. Ільганаєва (1996, м. Київ), Л. Я. Філіпова (1998, м. Харків). Такий «докторський прорив» викладачів-учених жіночої статі об'єктивно спричинив їхнє активне залучення до керівництва факультетом і спеціальними кафедрами. Окрім власних викладацьких і наукових здобутків, перші доктори наук ФБІ ХДАК мали й організаційний талант об'єднання навколо себе креативних, відкритих до організаційних та змістових змін у підготовці українських бібліотечних фахівців (бакалаврів, спеціалістів, магістрів), наукових та науково-педагогічних кадрів (докторів і кандидатів наук) із базової освітньої й наукової спеціальності. Тому долучення до змін в освітній і науковій діяльності керівників-жінок, як свідчать подальші результати, було цілком виправданим.

У гендерному сенсі важливе значення має аналіз співвідношення чоловіків і жінок-професіоналів не лише в обійманні керівних посад на рівні факультету чи випускових кафедр, а й зіставлення чисельності докторів і кандидатів наук — викладачів ФБІ чоловічої та жіночої статі в динаміці та статично. Вивчення кадрового складу педагогів ФБІ дозволило виявити такі тенденції.

З 1929 по 1993 рр. серед викладачів ФБІ не було жодного доктора наук. Кандидатський корпус педагогів випускових кафедр

у цей період представлений такими іменами: Ф. Х. Гурвич (1935), Д. М. Лекаренко (1938), М. О. Габель (1940), М. О. Пасічник (1953), Н. Я. Фрідьєва, В. Т. Витяжков (1954), І. І. Корнейчик (1955), О. П. Довгопола (1956), М. С. Демченко (1961), О. І. Коломийченко (1966), С. І. Волкова, Д. Д. Тараманов (1968), Т. О. Скрипник (1969), Е. П. Тамм, А. В. Оніщенко (1970), Д. А. Кумок (1971), З. В. Гімальдінова (1974), М. П. Васильченко, В. М. Грамма, В. П. Богданова (1975), М. А. Низовий (1976), І. О. Вовченко, Н. Ф. Колосова, О. М. Хропач, В. К. Удалова, Л. В. Озарчук, Т. Х. Кім (1978), Н. М. Кушнарєнко (1979), В. О. Ільганаєва (1980), Т. П. Самійленко, Л. М. Білан, Г. М. Брагіна (1983), С. Є. Шматова (1985), В. О. Погорєлова, Г. П. Терентьєва (1986), В. А. Мільман, Н. П. Бура, Є. А. Медведєва, В. В. Сєдих (1987), О. Є. Куденко (1989), О. О. Золотко (1990), Є. М. Тодорова (1991), Л. Я. Філіпова (1992) та ін. Якщо підсумувати цей період ФБІ ХДАК за гендерним підходом, то виявиться, що в науковому дискурсі кандидатів наук усього 43 особи: 11 — чоловічої статі (25,6%) та 32 — жіночої статі (74,4%).

У викладацькому корпусі бібліотечного факультету цього періоду особливе місце посідає постать Ігоря Івановича Корнейчика — видатного вченого-бібліографознавця, класика української бібліографії, засновника в Україні загалом та ХДАК зокрема спеціальної навчальної дисципліни «Краєзнавча бібліографія», яка в 1990 рр. трансформувалася в комплексний курс «Бібліотечне краєзнавство». Саме І. І. Корнейчик — один із тих, хто надихнув молоде покоління викладачів ФБІ на досягнення найвищих наукових звершень — захисти докторських і кандидатських дисертацій за профільною науковою спеціальністю — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.

І. І. Корнейчик на початку 1970-х рр. уперше в Україні почав працювати над докторською дисертацією, присвяченій дослідженню історії української бібліографії, яку, на жаль, не завершив у зв'язку зі смертю в 1974 р. Однак його наукові ідеї, реалізовані в численних публікаціях, надихають нові покоління викладачів ФБІ на новаційні наукові звершення. Його науковий нарис «Історія української бібліографії. Дожовтневий період» (1971) і нині залишається яскравим, неперевершеним взірцем, своєрідним «оберегом» ФБІ ХДАК.

Лише через 20 років після його смерті, у 1990-х рр., розпочався процес успішного захисту викладачами ФБІ ХДАК докторських дисертацій. У хронологічній послідовності їх захисту назвемо такі імена: Н. М. Кушнарєнко (1993), В. О. Ільганаєва (1996), Л. Я. Філіпова (1999), А. А. Соляник (2006), І. О. Давидова (2008), Г. В. Шемаєва (2009), В. А. Маркова (2011), О. М. Кобелєв (2013).

У період з 1994 по 2014 рр. кандидатські дисертації захистили такі викладачі факультету: І. О. Давидова (1994), А. А. Соляник (1995), В. А. Маркова (1998), Г. В. Шемаєва (2000), О. М. Кобелєв, С. В. Сищенко (2002), С. О. Денисенко (2004), Т. Д. Булах, І. О. Коханова

(2006), В. П. Жукова, О. М. Куликова, М. В. Соловійова, Т. А. Дурєєва (2010), О. М. Мар'їна (2011).

Нині на факультеті бібліотекознавства та інформатики ХДАК 100% науковий ценз. На штатних засадах працюють 16 викладачів: 6 докторів і 12 кандидатів наук із профільної спеціальності; 4 особи чоловічої і 12 осіб жіночої статі. У гендерному сенсі докторський склад є таким: 1 чоловік (6,3%) і 5 жінок (31,3%); з 4-х чоловіків — 1 доктор наук (25%), із 12 жінок — 5 докторів наук (41,7%). Це підтверджує гіпотезу про фемінізацію бібліотечної науки й освіти в Україні в цілому та науково-педагогічного складу ФБІ ХДАК, зокрема. Означена тенденція, на нашу думку, продовжуватиметься і в подальшому, оскільки серед студентів факультету, аспірантів і докторантів спеціальності «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» і в кількісному, і в якісному вимірах переважають молоді люди жіночої статі.

Інформаційне суспільство, трансформуючись у суспільство знань, потребує нової генерації бібліотечних фахівців, наукових і науково-педагогічних кадрів. На жаль, нині в Україні спостерігається певна недооцінка державою бібліотечних інституцій. Це особливо відчутно на рівні оплати праці бібліотечних працівників, недостатньої матеріально-технічної підтримки бібліотек. Недостатня державна підтримка бібліотечних установ, культу знань, читання, інформації, культури є однією з основних причин падіння престижу бібліотечної професії, особливо в середовищі сучасної прагматично налаштованої молоді.

Водночас багаторічний досвід факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК свідчить: незалежно від статі перевага в професійному сенсі надається тим керівникам, котрі мають власні суттєві наукові здобутки, уміють згуртувати навколо себе талановитих однодумців, здатних успішно реалізовувати інноваційні ідеї та задуми. Стартові можливості в кар'єрному зростанні нині мають і чоловіки, і жінки, головними ознаками успішності яких можна вважати: наявність наукового ступеня, вченого звання, кількість та якість наукових і науково-методичних праць, високий рівень їх цитованості, активне використання в навчальному процесі; високий рівень викладання навчальних дисциплін, непересічні організаторські і педагогічні здібності, визнання у вітчизняному і світовому середовищі. Можна ще наводити певні аргументи, але й цього достатньо, щоб підсумувати: тенденції маскулінізації або фемінізації в історії ФБІ ХДАК мають творчу, а не руйнівну спрямованість, сприяють формуванню єдиної команди.

Список літератури

1. Архів Харківської державної культури. 1929–2014 рр. — Х. : ХДАК.
2. Большой толковый социологический словарь. Т. 2. (П-Я) : пер. с англ. — М. : Вече ; АСТ, 1999. — С. 386.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
4. Ерофеева Н. Женщины — руководители в системе образования / Н. Ерофеева // Народное образование. — 1999. — № 9–10. — С. 150–155.
5. Олзоева Г. К. Феминизация библиотечного дела : за и против / Г. К. Олзоева // Библиотековед. — 2001. — № 5. — С. 18–19.
6. Осаула В. Типи і роль співробітників-чоловіків у бібліотеках у сучасних умовах / Володимир Осаула // Бібл. форум. — 2006. — № 4. — С. 42–44.
7. Силласте Г. Г. Гендерная социология как частная социологическая теория / Г. Г. Силласте // СОЦИС. — 2000. — № 11. — С. 5–14.
8. Сокольская Л. В. Библиотечная стезя пол сильный редко привлекала?.. Или к проблеме феминизации профессии / Леся Васильевна Сокольская // Библ. дело. — 2008. — № 20. — С. 8–11.
9. Солоненко Л. В. О необходимости проведения гендерных исследований / Л. В. Солоненко // Библиотековедение. — 1997. — № 2. — С. 58–67.
10. Цветкова О. Л. Гендерные аспекты самоменеджмента в библиотечном деле : лекции / О. Л. Цветкова. — М. : МГУК, 2002. — 39 с.
11. Чебанюк Т. А. Методы изучения культуры : учеб. пособ. / Т. А. Чебанюк. — СПб. : Наука, 2010. — 350 с.
12. Чирикова А. Е. Женщина — руководитель : деловые стратегии и образ «Я» / А. Е. Чирикова, О. Н. Киричевская // СОЦИС. — 2000. — № 11. — С. 45–56.

Надійшла до редколегії 02.12.2014 р.

Другий розділ

Соціальні комунікації

НАУКОВІ ШКОЛИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИКИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Розглянуто й охарактеризовано головні напрями розвитку соціальної інформатики в науковій та освітній сферах. Проаналізовані організаційні та змістові проблеми розвитку соціальної інформатики як наукової дисципліни в Україні.

Ключові слова: соціальна інформатика, наукова дисципліна, спеціальність, наукові дослідження, соціальні комунікації, наука, вища школа.

Рассмотрены и охарактеризованы основные направления развития социальной информатики в научной и образовательной сферах. Проанализированы организационные и содержательные проблемы развития социальной информатики как научной дисциплины в Украине.

Ключевые слова: социальная информатика, научная дисциплина, специальность, научные исследования, социальные коммуникации, наука, высшая школа.

The main directions of the development of the social information science in scientific and educational fields are considered and described. The problems of content and organization in the development of social information science as the discipline in Ukraine are analyzed.

Key words: social information science, scientific discipline, speciality, research, social communication, science, higher education.

Поняття «соціальна інформатика» в системі наук має неоднозначне тлумачення, що зумовлено її розвитком, а також подальшими тлумаченнями наукових шкіл, підходів і концепцій. Існують думки вчених про те, що це — складова частина (або напрям) інформатики, яка належить до технічних наук, інші стверджують, що це гуманітарна, соціологічна або соціогуманітарна дисципліна. Кожному із цих тверджень існує відповідне наукове обґрунтування, про що й йтиметься далі.

Мета статті — охарактеризувати наукові школи та концепції соціальної інформатики як наукової дисципліни і розглянути головні проблеми розвитку різновекторних спрямувань цієї дисципліни в українській науці й освіті.

Актуальність означених питань зумовлена такими причинами. По-перше, слід відзначити, що недостатньо чітким є розуміння наукової проблематики дисертаційних досліджень із «соціальної інформатики» в системі наук про соціальні комунікації, яка склалася в Україні. Ці питання розглядаються українськими вченими, передусім тому, що за останні п'ять років було захищено тільки

З дисертації¹, дві з яких — медіа-комунікаційного напрямку досліджень. Захисти цих дисертацій відбувалися на базі єдиної в Україні спеціалізованої ради із захисту дисертацій із цієї спеціальності — у Київському національному університеті (КНУ) ім. Тараса Шевченка, Інституті журналістики, після затвердження у 2008 р. наукової спеціальності 27.00.07 «Соціальна інформатика» в складі наукової галузі «Соціальні комунікації» (27) й опублікування паспорту цієї спеціальності. По-друге, недостатньо визначеним є ступінь співвідношення між навчальними та науковими спеціальностями із соціальних комунікацій, що перешкоджає виявленню спадкоємності між науковими дослідженнями у ВНЗ та наукових школах аспірантур і докторантур, це стосується безпосередньо й соціальної інформатики.

Своє занепокоєння з цього питання висловлювали на сторінках спеціальної періодики українські науковці, які в результаті аналізу стану соціальної інформатики (СІ) як наукової й освітньої спеціальності в Україні підкреслювали явно виражені суперечності між змістом підготовки фахівців із СІ, інженерно-технічного профілю, і змістом паспорта наукової спеціальності із СІ (27.00.07), соціально-гуманітарного профілю, орієнтованого на підпорядкування «нетехнічній» галузі наук — соціальні комунікації [3]. Подібна ситуація склалася й з документознавчою спеціальністю, яка в переліку навчальних спеціальностей має одну назву — «Документознавство та інформаційна діяльність», а як наукова спеціальність дещо іншу — «Документознавство. Архівознавство». Виникає запитання: чи можна ідентифікувати наукові дослідження і розробки аспірантів за спеціальністю СІ та магістрів — за спеціальністю «Документознавство та інформаційна діяльність», якщо їх наукова проблематика є «інформаційною», тобто майже тотожна. Наприклад, наукові дослідження у сфері інформатизації суспільства, інформаційної діяльності та системи науково-технічної інформації? Ці напрями збігаються з науковими напрямами СІ, що містяться в її паспорті². Напри-

¹ Цимбаленко Є. С. Інформатизація соціальних комунікацій: наукові концепції, правові складники та галузева структура : автореф. дис. ... канд. наук з соц. комунікацій : 27.00.07 / Є. С. Цимбаленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 2011. — 16 с.

Фісенко Т. В. Соціальні інтернет-мережі як феномен сучасного медіасередовища : автореф. дис. ... канд. наук з соц. комунікацій : 27.00.07. / Т. С. Фісенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики — К., 2012. — 16 с.
Брахман Г. О. Архітектонічне моделювання елементів ітеративності консолідації інформації : автореф. дис. ... канд. наук з соц. комунікацій : 27.00.07 / Г. О. Брахман ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2012. — 20 с.

² ПАСПОРТИ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ. 27.00.07 — Соціальна інформатика // Бюлетень ВАК України. — 2007. — № 2. — С.17.

клад, «інформаційне суспільство та інформаційно-комунікаційний простір», «інформаційно-комерційна діяльність документально-інформаційних систем»; «організаційно-функціональні, програмно-технологічні, лінгвістичні засоби системно-мережевої взаємодії та пошуку в документально-інформаційних системах» тощо¹.

Для пошуку відповідей на запитання розглянемо наукові школи та напрями розвитку СІ як наукової дисципліни, її передумови та чинники, які виникали свого часу в різних зарубіжних і радянських наукових школах. Коротко охарактеризуємо основні з них.

Як свідчать результати досліджень зарубіжних наукових шкіл (А. Д. Шукаєв), термін СІ був уведений до наукового обігу під час суспільних дискусій у США, об'єднавши такі поняття, як “соціальні наслідки комп’ютеризації”, “соціальний аналіз комп’ютеризації” та ін. [16]. У формуванні СІ як єдиної системи взяли участь такі вчені, як П. Агр, А. Бішоп, Р. Клінг, С. Сойер та ін. В історії розвитку СІ було виокремлено два періоди. У першому (1970–1980-і рр.) акцентується на вивченні комп’ютеризації великих організацій, а формулювання проблем було конкретно-ситуаційним, прикладним. Другий період, який розпочався в 1990-х рр., характеризується масовою комп’ютеризацією, поширенням мережі Інтернет, розширенням проблемного поля СІ, що долучає проблеми, пов’язані з дистанційним навчанням, Інтернет-співтовариством, електронною комерцією, системами штучного інтелекту та ін. Таким чином, СІ почали розглядати як інтегровану соціогуманітарну дисципліну, що вивчає соціальні наслідки використання інформаційних технологій (ІТ) в інституціональних і культурних контекстах [16].

У радянському науковому співтоваристві склалися дещо інші уявлення про передумови виникнення СІ, хоча в змістовому аспекті вони ідентичні. На думку більшості авторитетних учених, СІ, як науковий напрям, виникла на межі таких дисциплін, як інформатика, соціологія, філософія. СІ розглядалася як наука, що вивчає комплекс проблем, пов’язаних з інформаційними процесами в соціумі. Авторство поняття «соціальна інформатика» пов’язують з іменами таких відомих радянських учених, докторів наук і академіків, як А. В. Соколов і А. І. Манкевич (1971 р.), А. Д. Урсул, К. К. Колін. Так, А. В. Соколов, як загально визнаний науковий «ідеолог» СІ, обґрунтував першу й третю з трьох концепцій, які, на його ж думку, були умовно поділені хронологічно за десятиліттями ХХ ст.: СІ I — 70-ті рр.; СІ II — 80-і рр. ; СІ III — 90-ті рр. [8;10].

Згідно з першою концепцією, СІ науково обґрунтована як узагальнююча теорія (метатеорія) соціально-комунікаційного циклу наук (розроблена кафедрою інформатики Ленінградського державного інституту культури під керівництвом А. В. Соколова). Нова назва

¹ Там само.

інформатики засвідчила розширення галузі наукових досліджень — від науково-технічної до соціальної інформації. Соціальна інформатика в межах цього підходу основним предметом свого вивчення мала загальні закономірності соціальних інформаційних процесів: соціальні інформаційні системи; феномен соціальної інформації, її різновиди; елементи соціальних інформаційних систем [8–10].

Друга концепція СІ була розроблена академіком А. Д. Урсулом, предметом її стала взаємодія суспільства й інформаційно-комп'ютерної техніки, закономірності та тенденції цієї взаємодії. Йшлося не про загальну теорію інформаційного обслуговування, а про масове й глобальне використання ІТ у всіх видах людської діяльності. Відповідно до предмета й прикладних завдань СІ, вона належить до окремих (часткових) соціально-філософських теорій. А. Д. Урсул розглядав соціальну інформатику як наукову базу формування інформаційного суспільства, що зароджується. Особливу увагу соціальна інформатика має приділяти питанням гуманізації процесу інформатизації. Гуманістична орієнтація інформатизації передбачає таку взаємну адаптацію соціального і технічного в єдину людино-машинну систему, щоб провідною і детермінуючою була людська, соціальна складова [14; 15].

Третя концепція СІ (А. В. Соколов) актуалізувала розробку методологічної теорії, предметом якої був інформаційний підхід. Аналогом подібної теорії стала загальна теорія систем, що вивчає методологію системного підходу. Методологічна теорія має ключове значення для розкриття феномену соціальної інформації. На думку А. В. Соколова, кожна концепція СІ вирішує свої, властиві їй завдання, і водночас вони взаємодіють і розвиваються. Інформатизація повинна бути «злита» з процесами соціальної інтелектуалізації, істотно підвищувати творчий потенціал особистості та її інформаційного середовища. Багато фахівців соціальну інформатизацію часто розуміють як розвиток інформаційно-комунікативних процесів у суспільстві на основі новітньої комп'ютерної й телекомунікаційної техніки. На думку вченого, це спрощене розуміння [8; 10].

Інші фахівці відзначали, що в громадській думці утвердилося уявлення, згідно з яким поняття «інформатика» пов'язане винятково з поняттям «технічна інформатика». Тому постала необхідність «захистити» спеціальною назвою предметне поле досліджень фахівців, котрі розглядають «нетехнічну» проблематику інформатизації суспільства. Предметом вивчення соціальної інформатики як науки, на думку академіка К. К. Коліна, є процеси інформатизації суспільства, а також їх вплив на соціальні процеси, зокрема, на розвиток і становище людини в суспільстві, зміну соціальних структур суспільства під впливом інформатизації [1; 2].

Таке визначення поділяють підтримується багато вчених, хоча до нього додаються нові тенденції сучасного суспільства, на зразок

використання як основи підвищення ефективності функціонування суспільства знань синтезу соціальних та інформаційних технологій; доповнення наукової проблематики СІ іншими науковими напрямками, такими як «соціальні обчислення» (Social computing), Веб- та Інтернет-наука (Internet Science), технології соціального Інтернету (Веб 2.0) та інші, які актуалізують СІ [12].

Існують декілька підходів до наукового статусу СІ і, відповідно, різних підходів до її предметного поля, згідно з двома значеннями — широким і вузьким — терміна «соціальне». Соціальну інформатику в широкому сенсі вважають і загальнонауковим знанням, і самостійною наукою міждисциплінарного напрямку, і галуззю інформатики; а у вузькому, її можна розглядати як спеціальну (часткову) соціологічну теорію, що вивчає проблеми інформатизації суспільства [10].

Загалом учені виокремлюють у сучасній СІ три напрями досліджень: нормативний, аналітичний та критичний. До нормативного напрямку належать дослідження, що спрямовані на активний вплив на розвиток ІТ завдяки наданню достовірних емпіричних даних про можливі наслідки використання ІТ. До аналітичного — розвідки, орієнтовані на поглиблення розуміння використання ІТ та можливих соціальних наслідків. До критичного — дослідження, мета яких — перегляд існуючих концепцій ІТ та розгляд останніх із нових методологічних позицій. Сучасна СІ є дисципліною, що інтегрує соціогуманітарну та технічну сфери знання [16].

Зазначимо, що й понині ще не сформувався єдиний підхід до визначення СІ: одні вчені стверджують, що СІ належить до інформатики, інші — до соціології, треті — до філософії; четверті — до інтегрованої науки, що перебуває на межі інформатики, соціології, філософії. Відповідно і предмет вивчення СІ — різний, а саме: процеси інформатизації суспільства; вплив процесів інформатизації на розвиток і становище людини в суспільстві; алгоритми сортування масивів; технологія програмування; соціальні комунікації та інформаційний менеджмент; інформаційні системи та ін.

Підтвердженням такого стану у сфері соціальної інформатики є й сформована роками освітня практика в університетах України та Росії, яка також відрізняється. Так, у російських університетах, починаючи ще з радянського періоду і понині, навчальний курс із соціальної інформатики впроваджено в соціологічній університетській освіті, де функціонують кафедри і факультети соціальної інформатики (зокрема на соціологічних факультетах). Цікавим фактом є й те, що спочатку курс «СІ» було введено до циклу загальних гуманітарних і соціально-економічних дисциплін навчальних планів усіх факультетів університету, проте нині його переміщено в цикл

математичних і загальних природничо-наукових дисциплін, що є свідченням складності становлення цього міждисциплінарного напрямку [11].

Деяко інший освітній досвід набутий в українських ВНЗ, зокрема в харківських університетах: Національному університеті радіоелектроніки (ХНУРЕ) та Національному технічному університеті (НТУ) «ХПІ». Так, у ХНУРЕ вже більше 20 років функціонує кафедра «Соціальна інформатика», на якій досліджують проблеми управління знаннями і конкурентної розвідки, системного аналізу, штучного інтелекту, інформаційних технологій; нової унікальної методології ноосферного етапу розвитку науки — системології, когнітивних методів і технологій [4]. У НТУ «ХПІ» існує спеціалізація «Соціальна інформатика», яка забезпечує підготовку висококваліфікованих математиків-програмістів, орієнтованих на вирішення різних завдань статистичної обробки соціологічної інформації, соціального прогнозування, інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень на різних рівнях під час управління соціальними системами та колективами різного масштабу — від малого підприємства до адміністративного округу [13].

Тобто в наведених прикладах наявна й соціологічна спрямованість СІ, й інженерно-технічна, що підкреслює галузеву неузгодженість СІ й в освітній площині.

Зважаючи на вищевикладене, узагальнимо: нині наукову проблематику досліджень СІ можна умовно згрупувати за двома взаємопов'язаними напрямками:

- 1) інформатизація суспільства на базі комп'ютерних і телекомунікаційних технологій та
- 2) гуманізація і соціалізація інформатизаційного суспільства.

Очевидним стає існування двох головних напрямів (або аспектів) наукових досліджень СІ: гуманітарний (соціально-філософський) і технічний.

Повертаючись до запитань, що були поставлені на початку цієї статті, слід зазначити, що проблеми залишаються. У змістовому аспекті важливо науково правильно визначати об'єкт, предмет і завдання дисертаційних досліджень із СІ в системі соціокомунікаційних наук, щоб здобувачі не «відходили» в інші науки, насамперед соціологічні, філософські, технічні. Крім того, слід орієнтуватися на основні аспекти досліджень комунікативістики (загальної, спеціальної, теоретичної та прикладної), наукові дослідження теорії соціальної комунікації, наукові та методологічні соціокомунікаційні орієнтири (В. В. Різун) діяльності єдиної (поки що) спеціалізованої ради із захисту дисертацій із цієї спеціальності в КНУ ім. Тараса Шевченка, Інституті журналістики [7].

Для результативної роботи такого наукового співтовариства доцільно, зокрема, проаналізувати український і російський (та інші зарубіжні) варіанти напрямів наукових досліджень СІ:

№	Російський варіант	Український варіант
1	Інформаційні ресурси як фактор соціально-економічного і культурного розвитку суспільства	Інформаційні ресурси, їх властивості, структура, типологія Потреби суспільства в інформаційних ресурсах, проблеми їх формування, збереження, використання
2	Закономірності та проблеми становлення інформаційного суспільства	Інформаційне суспільство та його трансформація в суспільство знань
3	Розвиток особистості в інформаційному суспільстві	Людина в інформаційно-когнітивному культурогенезі, інформаційна екологія
4	Інформаційна культура	Інформаційний потенціал і створення умов для його ефективного використання
5	Інформаційна безпека та ін.	Інформаційна інфраструктура й інформаційне середовище (техносфера, соціосфера, ноосфера) [6].

В організаційному аспекті такі питання слід вирішувати, на нашу думку, колегіально, об'єднавши українських учених, котрі працюють у галузі наук «Соціальні комунікації» (27), в Координаційну наукову раду для узгодження тем дисертаційних досліджень за спеціальністю 27.00.07. Соціальна інформатика. Результатами такої організаційної діяльності має бути вироблення основних наукових критеріїв вибору та розробки дисертаційних тем за фахом, що в подальшому надасть можливості впорядкувати й активізувати процеси підготовки та захисту якісних і актуальних для сучасного інформаційного суспільства дисертацій відповідних наукових ступенів із соціальних комунікацій за спеціальністю «Соціальна інформатика».

Список літератури

1. Колин К. К. Социальная информатика — научная база постиндустриального общества / К. К. Колин // Социальная информатика-94: Сб. науч. тр. — М. : И-т молодежи, 1994. — С. 4–23.
2. Колин К. К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика / К. К. Колин. — М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2000. — 349 с.

3. Матвієнко О. “Соціальна інформатика”: наукова та освітня спеціальність в Україні / О. Матвієнко, М. Цивін // Вісник Кн. Палати. — 2011. — № 3. — С. 31–35.
4. Новая специальность "Консолидированная информация" [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://si.kture.kharkov.ua> — Заглавие с экрана.
5. Паспорти спеціальностей. 27.00.07 — Соціальна інформатика // Бюллетень ВАК України. — 2007. — № 2. — С. 17.
6. Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 27.00.07 — соціальна інформатика (галузь науки — соціальні комунікації) / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://journ.univ.kiev.ua/nauka/naukova_stor/aspiranti.html — Назва з екрана.
7. Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій [Електронний ресурс] / В. В. Різун. — Режим доступу: http://journalib.univ.kiev.ua/Nacherky_do_metodologiyi.pdf — Назва з екрана.
8. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации. Глава 7. [Электронный ресурс] / А. В. Соколов — Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text16/079.htm#%D0%B7_03 — Заглавие с экрана.
9. Соколов А. В. Информационный подход к документальной коммуникации: Учеб. пособие / А. В. Соколов. — Л. : ЛГИК, 1988. — 85 с.
10. Соколова И. В. Социальная информатика: (Социол. аспекты) / И. В. Соколова; Моск. гос. социал. ун-т. Ин-т социологии / А.В. Соколов. — М. : Союз, 1999. — 208 с.
11. Соколова И. В. Социальная информатика и социология: проблемы и перспективы взаимосвязи [Электронный ресурс] / И. В. Соколова — Режим доступа: <http://infosphere.narod.ru/files/monografy/socolova/chap7.html> — Заглавие с экрана.
12. Социальная информатика [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://soc-inform4.narod.ru/program.html> — Заглавие с экрана.
13. Специализация “Социальная информатика” НТУ «ХПИ» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://users.kpi.kharkov.ua/saiu/spec_2.html — Заглавие с экрана.
14. Урсул А. Д. Социальная информатика и становление информационного общества [Электронный ресурс] / А. Д. Урсул — Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/41a972d6ac6c020cc3257658003d6982>. — Заглавие с экрана.
15. Урсул А. Д. Информатизация общества. Введение в социальную информатику : учеб. пособ. / А. Д. Урсул. — М. : Акад. общ. наук, 1990. — 191 с.
16. Шукаев А. Д. Социальная информатика [Электронный ресурс] / А. Д. Шукаев // Социологический словарь. Социальная информатика — Режим доступа: <http://vslovar.ru/slovo/sotziologicheskii-slovar/sotzialnaja-informatika/258487> — Заглавие с экрана.
17. Филиппова Л. Я. Социальная информатика как научная дисциплина: направления развития / Л. Я. Филиппова // Інформаційні технології і системи в документознавчій сфері : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (03-05 квіт. 2013 р.) / Донец. нац. ун-т. — Донецьк : ДонНУ, 2013. — С. 103–108.

Надійшла до редколегії 23.01.2014 р.

КОМУНІКАТИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ

Обґрунтовуються основні напрями посилення комунікаційних зв'язків між усіма учасниками навчально-виховного процесу у вищій бібліотечно-інформаційній школі України.

Ключові слова: вища бібліотечно-інформаційна освіта, комунікативний підхід, Харківська державна академія культури.

Обосновываются основные направления усиления коммуникационных связей между всеми участниками учебно-воспитательного процесса в высшей библиотечно-информационной школе Украины.

Ключевые слова: высшее библиотечно-информационное образование, коммуникативный подход, Харьковская государственная академия культуры.

Defined areas to strengthen the communication links between all participants of the educational process in the higher library and information school of Ukraine.

Key words: higher library and information education, communicative approach, Kharkiv State Academy of Culture.

Успіх викладача вищої бібліотечно-інформаційної школи зумовлений не лише власними професійними (науковими, навчальними, організаційними, управлінськими та ін.) здобутками, але й здатністю налагодити сталі комунікаційні стосунки як зі студентами, так і своїми колегами. У цьому сенсі особливого значення набувають пізнавальні можливості комунікативного підходу, який забезпечує методологічне підґрунтя для ефективної співпраці в комунікаційному циклі «викладач — студент», «викладач — викладач».

Комунікаційний підхід успішно використовується в науковому і навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України, проте потребує актуалізації в сучасних умовах їх функціонування. Останнім часом проводилося багато наукових досліджень, присвячених комунікаційній взаємодії, які висвітлюють переважно комунікаційну діяльність бібліотек ВНЗ [3-5, 7].

Мета статті — обґрунтувати основні напрями посилення комунікаційних зв'язків між усіма учасниками навчально-виховного процесу у вищій бібліотечно-інформаційній школі України.

Основною базою для наукового дослідження стала Харківська державна академія культури — фундатор і лідер вищої бібліотечно-інформаційної освіти в Україні.

Проблема розвитку соціальної комунікації в Україні привертає увагу дедалі більшої кількості дослідників, проте й нині залишається дискусійною. Поняття комунікації, на нашу думку, має два основні смисли:

- комунікація — це передавання інформації в часі та просторі — від реципієнта до комуніканта (викладач — студент);
- комунікація — це спілкування між основними учасниками навчально-виховного процесу (викладач — студент; викладач — викладач; викладач — співробітник ВНЗ та ін.).

Розглянемо комунікаційний зв'язок «викладач — студент», при цьому зосередимо увагу не на формальній «викладач — підручник», а на неформальній комунікації — безпосередньому спілкуванні (співпраці) між викладачем і студентом. Цей аспект ще недостатньо досліджений у науці.

Відомо, що оптимальним варіантом професійної комунікації є зв'язок «викладач — студент (аспірант, докторант, кандидат, доктор наук)». Це залежить не лише від наукових можливостей лідера наукової школи, а і його здатності безпосередньо спілкуватися зі своїми учнями (студентами). Чим тіснішими є комунікаційні зв'язки між усіма фігурантами наукового і навчально-виховного процесу, тим збільшується рівень його результативності.

Звісно, комунікаційний зв'язок «викладач — студент» не обмежується лише науковою і навчально-виховною діяльністю, він зумовлений характером особистості як викладача, так і студента, прагненням взаємодіяти і співпрацювати, оскільки комунікація (в цьому разі розглядається як спілкування) — це складна система взаємозалежних зв'язків між викладачем і студентом.

Багаторічний досвід викладання, а також робота заступником декана факультету бібліотекознавства та інформатики Харківської державної академії культури дозволили виявити найефективніші форми взаємодії між викладачем і студентом та дієві засоби її реалізації.

Розвинутими формами взаємодії викладача і студента слід вважати:

- співпрацю викладача і студента в процесі наукової і навчально-виховної діяльності;
- безпосереднє спілкування викладача зі студентом не лише в аудиторії, а й поза навчальним процесом;
- регулярне проведення індивідуальних, групових і масових форм наукової і науково-виховної діяльності, зокрема наукових студентських конференцій міжнародного, всеукраїнського і регіонального рівнів;
- наявність сайту декана, його заступника чи викладача, який створює сприятливі умови для спілкування та передачі інформації;
- використання можливостей Інтернету, зокрема електронної пошти, для обміну повідомленнями;
- застосування телефонного зв'язку для передачі коротких повідомлень та ін.

Педагогічне спілкування викладача зі студентами передбачає такі цілі:

- 1) інформаційну — взаємообмін навчальною і науковою інформацією;
- 2) ціннісно-орієнтаційну — передачу суспільно-значущих і професійно-важливих норм і цінностей;
- 3) спонукальну — підтримку студента, мотивацію його діяльності;
- 4) соціальну — узгодження спільних дій, зворотний зв'язок між суб'єктами педагогічної взаємодії.

Педагогічне спілкування, як особливе соціально-психологічне явище, характеризується такими функціями:

- соціально-перцептивною — сприймання і пізнання викладачем і студентом один одного;
- комунікативно-поведінковою — передача інформації та обмін соціальними ролями, організація спільної діяльності;
- емоційною — оцінне ставлення викладача до студента як особистості, експресивні реакції кожної зі сторін спілкування;
- соціальною самопрезентацією.

Таким чином, в арсеналі сучасного викладача (предметника чи куратора) існують багатоканальні способи комунікаційного зв'язку зі студентами. У разі необхідності він може успішно скористатися для спілкування зі своїми студентами всією системою комунікаційних каналів, засобів і способів або надати перевагу одному з них.

Багаторічний досвід викладання професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін, аналіз друкованих джерел, а також ресурсів Інтернету надає підстав для таких основних висновків:

- під час дистанційного навчання переважає опосередковане електронне спілкування між викладачем і студентом;
- у процесі стаціонарного (аудиторного) навчання традиційних, на нашу думку, найефективніших способів комунікаційного зв'язку між викладачем і студентом є безпосереднє спілкування в аудиторії чи за її межами.

Під час безпосереднього спілкування викладача і студента, зазвичай, досягається порозуміння, коли в реальному часі і просторі (в навчальній лабораторії, комп'ютерному класі) студент має можливість переконатися в перспективності розвитку окремих напрямів бібліотечно-інформаційної діяльності, зокрема на терені України. Отже, безпосереднє спілкування між викладачем і студентом надає можливості миттєво обговорити актуальні, нагальні як для викладача, так і студента проблеми перспективного розвитку книгознавчої, бібліотекознавчої і бібліографічної науки, практики та освіти в Україні.

Викладацький досвід уможливив виявити три основні форми комунікаційної взаємодії викладача зі студентами: індивідуальну,

групову, масову і засвідчив, що різні рівні комунікації між викладачем і студентами потребують збагачення каналів, способів і засобів спілкування.

Перший, індивідуальний, комунікаційний зв'язок між викладачем і студентом передбачає міжособистісне спілкування під час навчальних занять, підготовки дипломної чи магістерської роботи. Важливим є вміння співпрацювати через різні канали комунікації.

Другий, груповий, комунікаційний рівень передбачає участь викладача в налагодженні внутрішньогрупової та міжгрупової комунікації між студентами. У такому разі задіюються всі можливі канали, способи і засоби комунікації, спрямовані на створення довірливих, творчих стосунків переважно у двох комунікаційних зв'язках: «викладач — студентська група», «студент — студент» академічної групи. Важливе місце в забезпеченні групової комунікації відводиться вибору викладачем студентського лідера (представника старостату чи студентського самоврядування), котрий стане надійним посередником спілкування між викладачем і студентською групою (факультетом). Особливого значення набуває долучення студента до вузівського середовища ВНЗ, студентської групи; набуття навичок спільної співпраці в академічній групі, міжособистого спілкування студентів між собою, а також із викладачем — наставником групи. Цей рівень комунікації є одним із основних, що забезпечує формування комунікаційної культури працювати не самотужки, а в колективі, подальше професійне зростання випускника вищої бібліотечно-інформаційної школи України.

У такому разі викладач — предметник чи куратор у спілкуванні зі студентами — може, на нашу думку, мати певні проблем. Передусім, комунікаційні обмеження долучення студента до академічної групи; обмеження, що перешкоджають розвиткові групової комунікації, групової єдності; несформованість засобів групової комунікаційної діяльності викладача і студента; невміння точно й зрозуміло висловити свої думки; труднощі формулювання та аргументування своєї позиції під час наукового чи навчально-виховного процесу.

Третій, масовий, рівень комунікації, пов'язаний із налагодженням за допомогою викладача зовнішніх комунікаційних зв'язків. Серед них: вибір бази практики студента; рецензента його дипломної чи магістерської роботи; місця майбутнього працевлаштування та ін. Це сприятиме налагодженню тісної співпраці між співробітниками основних підсистем бібліотечно-інформаційної галузі України: практичною, науковою та освітньою, їх взаємному потенціальному зростанню.

Процес професійно-педагогічного спілкування передбачає такі етапи: 1) моделювання педагогом майбутнього спілкування зі студентом або групою (прогностичний етап); 2) організація безпосереднього спілкування в момент початкової взаємодії («комунікативна атака»);

3) управління спілкуванням під час педагогічного процесу; 4) аналіз ситуації попереднього спілкування та його моделювання на подальшу діяльність.

Щоб спілкування було конструктивним (а не деструктивним) на кожному етапі, викладач має опанувати психолого-педагогічну культуру спілкування, а саме:

- знати психологію студентського віку й особливості конкретної студентської аудиторії;
- об'єктивно оцінювати поведінкові реакції, комунікативну активність окремих студентів, адекватно емоційно реагувати на них;
- уміти швидко організувати аудиторію і привернути її увагу до змісту заняття (прийоми самопрезентації і динамічного впливу), залучати до активної роботи всіх студентів;
- вибирати такий спосіб своєї поведінки, який найкраще б відповідав особливостям і психічному стану студентів;
- опанувати прийоми стимулювання інтелектуальної ініціативи й пізнавальної активності студентів, організації діалогічної взаємодії;
- своєчасно коригувати комунікативний задум відповідно до реальних умов педагогічної взаємодії;
- аналізувати процес спілкування, співвідношення мети, засобів і результатів комунікативної взаємодії.

Важливою умовою ділових взаємин викладача зі студентами є сприятливі особисті стосунки членів студентської групи. Тому слід налагодити добрі контакти з групою, створювати й підтримувати добрий настрій, коригувати ділові й міжособистісні стосунки, навчитися діяти швидко й упевнено.

Важливо пам'ятати, що кожен вербальний контакт — це цілісний акт свідомості, почуття та рухової реакції (гештальт). Психологічно виправдане і повноцінне міжособистісне педагогічне спілкування ґрунтується на принципі суб'єкт-суб'єктної взаємодії:

1) сприймання співрозмовника як індивідуальності зі своїми потребами й інтересами;

2) виявлення зацікавленості в партнері, співпереживання (емпатія) його успіхам або невдачам;

3) визнання права партнера на незгоду, свою думку, право вибору поведінки та відповідальність за свій вибір.

У педагогічному спілкуванні успішність комунікації залежить і від дотримання єдності таких максим (основних правил):

1) повнота інформації: висловлювання має містити інформації не більше й не менше, ніж вимагається;

2) якість інформації: не говорити того, для чого у вас немає достатніх підстав (фактор довіри є важливою умовою успішної комунікації);

3) максима релевантності: не відхиляйтеся від теми повідомлення (наприклад, увага аудиторії розсіюється, якщо Ви не в змозі її пов'язати з проголошеною темою);

4) максима манери: слід говорити чітко, бути організованим і лаконічним, уникати незрозумілих висловлювань;

5) максима такту: виявляти великодушність (необтяжування співрозмовника своїми інтересами), скромність (неприйняття хвальби на свою адресу), згоду (неопозиційність).

Звичайно, ці настанови не мають абсолютного значення, але важливо їх дотримувати.

Такі правила педагогічного спілкування не потребують інтерпретації або доказовості в необхідності їх дотримання:

- якщо необхідно захистити свої точку зору, переконання, слід використати вагому аргументацію, метод переконання;
- уникати силового вербального тиску, якщо існує необхідність у чомусь переконати;
- не можна чинити постійно опір і обмежувати співрозмовника свободу вибору, нав'язувати партнеру свої думки — це тільки значно знизить їх привабливість;
- ваші погляди сприйматимуть переконливіше, якщо співрозмовник стане активним співучасником їх обговорення; надайте можливості висловити йому свої аргументи «за» і «проти»;
- чим цікавіша ідея, чим оригінальніша точка зору, тим більше шансів на її обговорення: тривіальні ідеї не мають заперечень;
- якщо ситуація проблемна, слід дотримувати толерантності, уникати образливості, вразливості, висловлюючи свою думку щодо її вирішення;
- якщо хочете порадити, важливо уникати фраз «Ти повинен», «Я тобі раджу»; доцільніше висловлювати власні думки, не формулювати поспішних висновків, категоричних оцінок, зневажливих зауважень;
- не виявляти самовпевненості, безапеляційності, нетактовності, безцеремонності.

Означені правила не вичерпують усіх питань, пов'язаних із організацією педагогічного спілкування. Головне — це позитивне особистісне ставлення до партнерів спілкування на основі поваги до їх особистості, тактовності й коректності.

Основні труднощі під час спілкування викладачів зі студентами:

- 1) невміння контактувати з аудиторією;
- 2) нерозуміння внутрішньої психологічної позиції студента;
- 3) складнощі керування спілкуванням під час лекційних, семінарських та інших занять;
- 4) невміння перебудовувати стосунки зі студентами відповідно до педагогічних завдань, які змінюються;

5) труднощі мовного спілкування і передачі власного емоційного ставлення до навчального матеріалу;

6) невміння керувати власним психічним станом у стресових ситуаціях спілкування.

Для забезпечення повноцінної діалогічної взаємодії між суб'єктами педагогічного процесу важливо долати бар'єри професійно-педагогічного спілкування. Назвемо найтипівіші «бар'єри», які можуть виникнути у викладача-початківця:

- «бар'єр» невідповідності настанов і мотивів: викладач приходить із творчими задумами цікавого заняття, захоплений ним, а група байдужа, студенти неухважні, що дратує, нервує викладача;
- «бар'єр» побоювання групи: викладач-початківець непогано знає матеріал, добре підготувався до заняття, однак сама думка про безпосередній контакт зі студентами «відлякує» його, пригнічує творчу ініціативу тощо;
- «бар'єр» відсутності контакту: викладач заходить до аудиторії і замість того, щоб швидко й оперативно організувати взаємодію зі студентами, починає діяти автономно (наприклад, пише тему лекції на дошці);
- «бар'єр» звуження функцій спілкування: педагог вважає лише на інформаційні функції спілкування, нехтуючи соціально-перцептивними, афективно-комунікативними, організаційними та ін.;
- «бар'єр» негативної настанови на академічну групу, яка інколи може формуватися апріорно на основі думки інших викладачів, що працюють із цими студентами або є наслідком минулого негативного досвіду педагогічного спілкування з групою або студентом;
- «бар'єр» побоювання педагогічних помилок (не знає відповіді на «каверзне» запитання студентів або на зауваження, що неправильно виставлена оцінка тощо);
- «бар'єр» наслідування: молодий педагог намагається наслідувати манери спілкування, стиль діяльності авторитетного педагога, не зважаючи на свої індивідуальні особливості.

Можуть виникати бар'єри спілкування, які притаманні будь-якій комунікативній взаємодії. Найтипівішими серед них є такі:

• Смісловий — одне й те саме явище (слово, фраза, подія) має різний смисл для різних людей.

• Моральний — відмінності між людьми в соціальних нормах і обмеженнях; споконвічний «конфлікт батьків і дітей» у неприйнятті ними манер поведінки і спілкування, спрямованості інтересів, моди тощо (викладач у спілкуванні зі студентами: «У студентські роки ми були іншими», тобто кращими, що не завжди відповідає дійсності).

- Інтелектуальний — відмінності щодо рівня інтелекту, глибини передбачення і розуміння ситуації і проблем — часто виникає в спілкуванні з викладачем, який характеризується чітко вираженою спрямованістю на наукову діяльність, якщо йому не вдається адаптувати мову науки до інтелектуально-пізнавальних можливостей студентів.

- Ригідний — відсутність гнучкості міжособистісних настанов, перебудови сприйняття, системи мотивів, емоційних відгуків у ситуації, що змінюється. Інерція, відсталість від реалій життя, звичні схеми спілкування характерні для тих досвідчених викладачів, котрі не працюють над самоосвітою, професійним самовдосконаленням, критичним переосмисленням своїх наукових і педагогічних здобутків.

- Емоційний — відмінності в емоційних станах викладачів і студентів, особливо під час залків і екзаменів, відсутність емпатії, а також недоступність розуму доводів логіки в ситуації емоційного збудження та афективних реакцій.

- Естетичний — пов'язаний з дотриманням вимог до форми (привабливість зовнішності, охайність одягу, вишуканість рухів тощо), а також до педагогічного такту й етикету взаємин.

Психологічні «бар'єри» спілкування виникають непомітно і спочатку можуть не усвідомлюватися викладачем, проте студенти сприймають їх одразу. Але якщо «бар'єр» закріпився, то й сам педагог починає відчувати дискомфорт, тривогу, нервовість. Цей стан стає стійким, перешкоджає плідному контактові зі студентами та, зрештою, впливає на педагога — формує так званий «неправильний» педагогічний характер.

Дослідження проблеми професійного спілкування засвідчують, що опанувати основи професійно-педагогічного спілкування можна через професійне самовиховання, зокрема:

- ґрунтовне вивчення та усвідомлення природи, структури й закономірностей професійно-педагогічного спілкування;

- опанування технології педагогічної комунікації, відпрацьовуючи вміння і навички професійно-педагогічного спілкування та розвиваючи комунікативні здібності під час навчання у вищій школі.

Важливим чинником, що сприяє розвитку комунікативної культури майбутнього педагога, є елементи педагогічної діяльності під час проходження різних видів педагогічної практики, а також громадська робота студента, яка збагачує його досвід організаторської та комунікативної діяльності.

Перспективи плідного наукового, навчально-виховного й особистісного спілкування викладача і студента, на нашу думку, полягають у підвищенні рівня комунікаційної культури всіх учасників наукового і навчально-виховного процесу: від маститого викладача-науковця до студента-початківця чи випускника вищої бібліотечно-інформаційної школи.

Проведене дослідження підтверджує: чим вищим є рівень когнітивних знань викладача і студента, тим вищим є комунікаційний потенціал двох основних суб'єктів наукового і навчального процесу у вищій бібліотечно-інформаційній школі. Однак існує проблема підвищення рівня комунікаційної культури і того, й іншого учасників наукового і навчально-виховного процесу. Вважаємо за доцільне долучити до навчального плану підготовки фахівців бібліотечно-інформаційного профілю Харківської державної академії культури спецкурс «Комунікаційна культура».

Список літератури

1. Галыгин В. Ф. Психологический барьер в профессиональной адаптации к автоматизированным системам управления / В. Ф. Галыгин. — Л., 1978. — 218 с.
2. Гапоненко Л. Розвиток рефлексії як психологічного механізму корекції професійної поведінки у педагогічному спілкуванні / Л. Гапоненко // Педагогіка і психологія. — 2001. — № 3–4. — С. 81–89.
3. Грабар Н. Г. Виховна діяльність бібліотек вищих навчальних закладів у сучасних соціально-комунікаційних умовах : автореф. дис. ... канд. наук з соціальних комунікацій : 27.00.03. — Х., 2008. — 20 с.
4. Грабар Н. Г. Комунікаційні аспекти виховної діяльності бібліотеки вищого навчального закладу / Н. Г. Грабар // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2007. — Вип. 20. — С. 99–108.
5. Грабар Н. Г. Культура дозвілля студентської молоді у бібліотеках вищих навчальних закладів / Н. Г. Грабар // Вісн. Кн. палати. — 2007. — № 7. — С. 16–18.
6. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении / В. А. Кан-Калик. — М. : Просвещ., 1987. — 190 с.
7. Мар'іна О. Ю. Інформаційно-комунікаційна взаємодія як фактор розвитку регіональних бібліотечних систем : автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.03 / О. Ю. Мар'іна, Харк. держ. акад. культури. — Х., 2011. — 20 с.
8. Педагогіка: педагогические теории, системы, технологи / под ред. С. А. Смирнова. — М. : Академия, 2006. — 512 с.
9. Педагогічна майстерність : підручник. — К. : Вища шк., 2004. — 418 с.
10. Савенкова Л. О. «Комунікативна атака» у формуванні навичок педагогічного спілкування / Л. О. Савенкова // Педагогіка і психологія. — 1998. — № 4. — С. 100–106.

Надійшла до редколегії 30.01.2014 р.

УДК [347.77/78:316.77](477)

П. Д. МАКАРЕНКО,
Г. В. ШЕМАЄВА

ІНФРАСТРУКТУРА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: КОМУНІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Характеризуються комунікаційні рівні інфраструктури інтелектуальної власності: організаційно-комунікаційний, комунікаційно-регулятивний, консультативно-інформаційний, науково-освітній,

інформаційно-комунікаційний. Визначається важливе місце бібліотеки в комунікаційній інфраструктурі інтелектуальної власності.

Ключові слова: соціальна комунікація, інтелектуальна власність, інфраструктура, бібліотека.

Характеризуются коммуникационные уровни инфраструктуры интеллектуальной собственности: организационно-коммуникационный, коммуникационно-регулятивный, консультационно-информационный, научно-образовательный, информационно-коммуникационный. Определяется важное место библиотеки в коммуникационной инфраструктуре интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: социальная коммуникация, интеллектуальная собственность, инфраструктура, библиотека.

The level of the communication infrastructure of intellectual property is characterized. They are: organizational communication, communications and regulatory, advisory and information, research and education, information and communication. Determine the important role of the library in the communications infrastructure of intellectual property.

Key words: social communication, intellectual property, infrastructure, library.

Сучасний період характеризується посиленням впливу комунікаційних зв'язків на інноваційний розвиток соціуму. Унаслідок комунікаційних процесів відбуваються ефективніше створення інформації, вироблення знань; розподіл та використання результатів інтелектуальної діяльності. Посилюється роль інтелектуальної власності, у якій правові, економічні, управлінські, інформаційно-комунікаційні відносини існують нерозривно. Інтелектуальна власність відображає певні стосунки між людьми, колективами й організаціями щодо розпорядження та користування результатом діяльності суб'єкта у сфері наукової й інноваційної діяльності.

Водночас створення ефективної системи інтелектуальної власності гальмують: недоліки правового поля; зневага суспільства до прав інтелектуальної власності; відсутність національної системи інформації з питань інтелектуальної власності; внутрішня неузгодженість; недооцінка значення інтелектуальної власності в економічному й соціокультурному розвитку суспільства. На цьому наголошують В. О. Жаров, О. П. Орлюк, О. Д. Святоцький, Т. С. Демченко й інші дослідники.

Напрямами розвитку інноваційної інфраструктури пропонують В. Нежиборець, О. К. Райчева та К. М. В'язовська, котрі аналізують особливості функціонування інфраструктури інноваційної діяльності; обґрунтовують ефективність функціонування регіональної інноваційної інфраструктури на засадах формування інформаційної системи, головною складовою якої є бази даних із захистом інформації та Інтернет-інкубатори. На їх думку, зазначені компоненти найефективніше задовольняють потреби ринкової економіки в наданні інноваційних та консалтингових послуг, сприяють упровадженню

новаторських технологій, які забезпечують випуск конкурентоспроможної продукції. Інфраструктурні проблеми інтелектуальної власності в Україні порушуються в публікаціях С. Гордієнка, М. Паладія, котрі розкривають структуру системи інтелектуальної власності; характеризують правові відносини та механізми їх регулювання; обґрунтовують удосконалення існуючої структури системи державного управління сферою інтелектуальної власності. Однак розгляд питань, пов'язаних із комунікаційним аспектом інтелектуальної власності, є фрагментарним.

Тому **темою** статті є висвітлення інфраструктури системи інтелектуальної власності в Україні з точки зору комунікаційних особливостей.

Збільшення кількості каналів і засобів соціальних комунікацій, їх ускладнення та вдосконалення формують безліч варіантів здійснення комунікацій у процесі використання та розпорядження правами на об'єкти інтелектуальної власності. Значимість кожного каналу у формуванні соціально-комунікаційних відносин у сфері інтелектуальної власності залежить від сукупності факторів, що забезпечують взаємозв'язки між усіма суб'єктами системи інтелектуальної власності. У зазначених процесах важливе місце відводиться комунікаційній інфраструктурі.

За сучасних умов під інфраструктурою розуміють комплекс взаємопов'язаних обслуговуючих структур, що забезпечують усталений розвиток [2; 3]. Близчим поняттям до комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності є визначення «інформаційної інфраструктури». Так, більшість авторів розуміють інформаційну інфраструктуру як комплекс комунікаційних установ, засобів, інструментів, що уможливають вільний обіг інформації в суспільстві, ефективне використання інтелектуальних активів для досягнення цілей прогресу [2; 3; 5]. Відповідно до цього, комунікаційну інфраструктуру інтелектуальної власності розумітимемо як сукупність структур, ліній зв'язку, мереж і каналів передачі даних, засобів суспільних відносин, правових і нормативних механізмів, що створюють умови для володіння, користування та розпорядження об'єктами інтелектуальної власності. Тобто комунікаційна інфраструктура інтелектуальної власності як складна та багаторівнева має свої особливості, зумовлені специфічністю права інтелектуальної власності; обмеженням терміну дії немайнових прав; чітко визначеною одиницею комунікації у формі конкретного об'єкта авторського права або права промислової власності.

Важливу роль у комунікаційній інфраструктурі інтелектуальної власності в Україні відіграє організаційно-комунікаційний рівень, який складає організаційна система органів, що безпосередньо здійснює діяльність у сфері інтелектуальної власності і є основою інфраструктури охорони інтелектуальної власності. Це — Державна

служба інтелектуальної власності в складі Міністерства освіти та науки, основна функція якої — забезпечення державної політики, прогнозування та визначення перспектив і напрямів розвитку інтелектуальної власності, розроблення пропозицій щодо нормативно-правової бази функціонування державної системи охорони інтелектуальної власності, забезпечення умов уведення об'єктів інтелектуальної власності до господарського обігу, координація підготовки кадрів, міжнародне співробітництво [4]. Державна служба здійснює реєстрацію та ведення державних реєстрів щодо об'єктів інтелектуальної власності, видачу охоронних документів, реєстрацію договорів про передачу прав на об'єкти, що охороняються на території України, та ліцензійних договорів. Для розгляду в адміністративному порядку заперечень проти рішень по заявках на винаходи, корисні моделі, промислові зразки й інші об'єкти інтелектуальної власності при Державній службі створено Апеляційну палату.

Державній службі інтелектуальної власності підпорядковуються: Державне підприємство «Український інститут промислової власності» (Укрпатент); Державне підприємство «Українське агентство авторських і суміжних прав» (УААСП); Державне підприємство «Інтелзахист» [1]. До структури системи охорони права інтелектуальної власності також належать певні громадські та недержавні організації, діяльність яких спрямована на забезпечення взаємодії авторів, правовласників і державних органів у сфері охорони права інтелектуальної власності [4]. Тобто Державна служба інтелектуальної власності забезпечує комунікаційні процеси, пов'язані із взаємодією з різними системами для цілеспрямованої координації механізмів і дій щодо охорони інтелектуальної власності.

Зазначені організації опосередковують комунікаційні процеси в системі інтелектуальної власності. Це полягає, по-перше, в тому, що вони виконують охоронно-захисні функції щодо об'єктів, які підлягають охороні правом інтелектуальної власності; по-друге — конкретизують суб'єктні відносини між авторами, власниками та користувачами прав інтелектуальної власності.

У цілому слід зазначити, що інфраструктурі інтелектуальної власності притаманна багатоканальність комунікацій, на які впливають як внутрішні особливості інтелектуальної власності на національному та міжнародному рівнях, так і зовнішні процеси, пов'язані, перш за все, із процесами глобалізації, інтернетизації.

Комунікаційні процеси, що відбуваються в сучасній системі інтелектуальної власності, постійно вдосконалюються, зазнають змін у напрямі взаємодії авторів (творців) об'єктів інтелектуальної власності, власників та користувачів. Зазначені зміни регулюються нормативно-законодавчими актами. Отже, комунікаційним регулятором у сфері інтелектуальної власності є законодавство, яке визнано основним джерелом інтелектуальної власності [1]. У першу

чергу, це — загальні закони України (Конституція України, Кодекси України) та спеціальне законодавство, де визначені норми безпосереднього правового впорядкування правовідносин щодо володіння, використання та розпорядження об'єктами інтелектуальної власності. Безперечно вагомим комунікаційним фактором урегулювання правовідносин у сфері інтелектуальної власності є інтенсифікація участі України в системі міжнародних конвенцій і договорів.

Суперечності глобальної системи охорони інтелектуальної власності; нееквівалентний обмін інформацією та новітніми технологіями між країнами; нематеріальна природа, кумулятивний і мультиплікаційний характер інтелектуальної власності ускладнюють формулювання норм права та забезпечення правової охорони авторів та винахідників. Дискусійним залишається питання про те, до якої межі право інтелектуальної власності може вважатися ексклюзивним правом його носія, щоб було здатне слугувати інтересам суспільства [1]. Існує складний комплекс проблем, пов'язаний з інформаційними потоками, комерційною та іншою діяльністю в мережі Інтернет і необхідністю пристосування структур, авторів, власників та користувачів об'єктів інтелектуальної власності до нових умов. Тобто правові основи охорони інтелектуальної власності потребують подальшого розвитку спеціального законодавства на національному та міжнародному рівнях.

Важливе значення в здійсненні комунікацій між учасниками процесів реєстрації та використання результатів інтелектуальної діяльності, що підлягають охороні правом інтелектуальної власності, відводиться консультативно-інформаційному рівневі комунікаційної інфраструктури. До його базису належить Український центр інноватики і патентно-інформаційних послуг, підпорядкований Українському інституту промислової власності та спрямований на надання допомоги учасникам інноваційного процесу [4].

Серед основних елементів, що відіграють важливу роль у комунікаційній інфраструктурі інтелектуальної власності, можна назвати інститут патентних повірених — представників у справах інтелектуальної власності, котрі надають фізичним і юридичним особам послуги, пов'язані з охороною інтелектуальної власності, представляють їхні інтереси в Державній службі інтелектуальної власності й установах, що входять до сфери його управління, у судових органах, кредитних установах тощо.

Тісно пов'язаний із вищезазначеними рівнями комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності науково-освітній рівень, базис якого складають: Інститут інтелектуальної власності та права, підпорядкований Одеському юридичному університету; Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності, створений у складі Академії правових наук. Їх основними завданнями є підготовка, перепідготовка

і підвищення кваліфікації фахівців у сфері інтелектуальної власності; проведення наукових досліджень, підготовка експертних висновків, розробка проектів законів у сфері інтелектуальної власності.

Процеси, що відбуваються у сфері соціальних комунікацій сучасного суспільства, потребують пошуку нових шляхів внутрішньої взаємодії всіх компонентів системи наукових комунікацій та їх взаємозв'язків із зовнішнім середовищем. Особливу ситуацію комунікацій у сфері інтелектуальної власності забезпечують спеціальні соціально-комунікаційні структури, які складають інформаційно-комунікаційний рівень. До них, в першу чергу, належать: система науково-технічної інформації; музей інтелектуальної власності; патентна бібліотека. Зокрема, «Цифрова патентна бібліотека» (<http://library.ukrpatent.org>) надає віддаленим користувачам можливості здійснювати оперативний доступ до електронних патентно-інформаційних ресурсів та інших електронних джерел для отримання достовірних відомостей стосовно винаходів, корисних моделей, промислових зразків, а також відомостей, необхідних для набуття, охорони та захисту прав на відповідні об'єкти права інтелектуальної власності. Тобто інформаційно-комунікаційний рівень інфраструктури сприяє поєднанню сукупності потоків інформації про об'єкти права інтелектуальної власності, умови їх використання різними каналами і засобами соціальних комунікацій.

Незважаючи на те, що кількісно основні елементи комунікаційної інфраструктури відносно сформовані, говорити про їх розвиненість передчасно — функціональне навантаження не відповідає суспільним потребам. Слід зазначити, найбільшій увазі з комунікаційно-регулятивним потребує інформаційно-комунікаційний рівень інфраструктури інтелектуальної власності. Це зумовлено тим, що цілісної національної системи інформації з питань інтелектуальної власності в Україні по суті не існує. Заповнення цієї прогалини можливе за умови активізації долучення бібліотек до комунікаційних процесів, спрямованих, передусім, на задоволення інформаційних потреб суспільства в інформації та знаннях про особливості інтелектуальної власності.

Слід зауважити, що бібліотечну спільноту в сучасних умовах турбують питання інтелектуальної власності, зокрема авторського права, пов'язані із поцифруванням бібліотечних фондів та використанням творів в електронній формі. У цьому аспекті виявляється дисбаланс інтересів власників авторського права і користувачів, що спричиняє уповільнення обміну знаннями в суспільстві. Зазначені проблеми тісно пов'язані як із недоліками правового поля інтелектуальної власності, так і з відсутністю належної комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності, зневагою суспільства до прав інтелектуальної власності.

На нашу думку, в сучасних умовах посилюється роль бібліотек як елементу комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності в напрямі системного формування інноваційної культури і свідомості членів суспільства щодо особливостей системи інтелектуальної власності та дотримання прав інтелектуальної власності. Це зумовлено сучасними тенденціями бібліотечної діяльності в напрямі розвитку комунікаційної взаємодії бібліотек з усіма структурами суспільства: освітніми, науковими, культурними, політичними, економічними [6]. Розширення партнерства бібліотек спрямовується не стільки на розвиток й модернізацію бібліотечної діяльності, скільки на розвиток доступності інформації, створення комфортного інформаційно-комунікаційного середовища щодо поширення інформації та знань. Бібліотека являє собою всю різноманітність комунікаційних засобів, форм, каналів, акумулює комунікаційну культуру суспільства; забезпечує транспортування інформації і знань у соціумі, збереження наукової пам'яті людства, створює умови для доступу до всіх видів інформації, спрямовує свою діяльність на розуміння принципів відповідності, доповненості, взаємодії, взаємовпливу [6]. Зазначене створить підґрунтя для взаємодії бібліотек зі структурами інтелектуальної власності; сприятиме розвитку суспільних відносин; системній організації заходів стосовно поширення значення інтелектуальної власності, її важливої ролі в культурній, виробничій, підприємницькій діяльності підприємств та організацій України всіх форм власності.

Розширення змісту діяльності бібліотек у напрямі інформаційно-бібліотечного забезпечення сфери інтелектуальної власності сприятиме використанню всіх форм, типів та видів комунікаційних зв'язків у процесі як створення, так і використання об'єктів інтелектуальної власності. Це зумовлюється інфраструктурними особливостями бібліотек, серед яких: належить забезпечення комунікацій між користувачами на основі інформаційно-ресурсної інтелектуальної бази; формування інфраструктурних засобів розповсюдження і доставки інформації та поширення знань про особливості правовідносин у сфері інтелектуальної власності.

Головним напрямом досягнення зазначеного може бути формування системи інформаційно-бібліотечного забезпечення інтелектуальної власності, яка передбачатиме різні підсистеми взаємозв'язків, надходження інформації з проблем інтелектуальної власності наукового, освітнього, практичного, законодавчого спрямувань та обмін даними з іншими структурами. Важливе місце в цьому напрямі відводиться комунікаціям в електронному середовищі. Електронні канали, форми та засоби, інтегруючи властивості природних і штучних, ускладнюють правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, що потребує об'єднання зусиль органів управління

та інститутів громадянського суспільства для вдосконалення комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності.

Таким чином, проведене дослідження комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності дозволяє стверджувати, що вона є складною та багатоаспектною й охоплює різні форми та види соціальної комунікації та є умовою інноваційного розвитку суспільства. По-перше, функціонування комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності забезпечується рухом, розвитком, взаємодією всіх її рівнів як цілісності: організаційно-комунікаційного, комунікаційно-регулятивного, консультативно-інформаційного, науково-освітнього, інформаційно-комунікаційного. По-друге, в комунікаційній інфраструктурі поряд з організаціями, що забезпечують охорону, управління та захист, здійснюють науково-освітню та консультативну діяльність, виокремлюється бібліотека як особливий канал комунікації. Її важлива роль полягає в: поширенні інноваційних знань та інформації про об'єкти інтелектуальної власності в соціальному просторі і соціальному часі, які стають базою для створення нових інтелектуальних продуктів; досягненні балансу між інтересами власників об'єктів інтелектуальної власності та суспільними інтересами в доступі до інформації.

Подальший розвиток комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності в Україні передбачає проведення дослідження щодо виявлення трансформаційних змін у соціально-комунікаційних процесах інтелектуальної власності впродовж її розвитку; визначення перспективних напрямів удосконалення комунікаційної інфраструктури інтелектуальної власності в Україні.

Список літератури

1. Жаров В. О. Інтелектуальна власність в Україні: правові аспекти набуття, здійснення та захисту прав : монографія / В. О. Жаров. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. — 188 с.
2. Нежиборець В. Інноваційна інфраструктура: проблеми, перспективи, рішення / В. Нежиборець // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2007. — № 5. — С. 60–69.
3. Паладій М. Інфраструктура системи державного управління сферою інтелектуальної власності: підхід до удосконалення / М. Паладій // Наук. вісн. — 2011. — Вип. 7.
4. Правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності: галузеві аспекти : монографія / О. П. Орлюк, О. Д. Святоцький, Т. С. Демченко та ін. — К. : ПП «Авокадо», 2006. — 412 с.
5. Райчева О. К. Створення інформаційної системи інноваційної інфраструктури у межах регіону / О. К. Райчева, К. М. В'язовська // Механізм регулювання економіки. — 2011. — № 1. — С. 86–92.
6. Шемаєва Г. В. Інфраструктурні особливості діяльності бібліотек у науковому соціальному інституті / Г. В. Шемаєва // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2007. — Вип. 19. — С. 90–99.

Надійшла до редколегії 06.02.2014 р.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОСТІ

Розглядається розвиток соціокультурного простору та його соціальних інститутів, який відбувається на тлі корінних перетворень у всіх сферах життя української держави.

Ключові слова: культура, соціокультурний простір, соціокультурна діяльність, соціокультурна комунікація.

Рассматривается развитие социокультурного пространства и его социальных институтов, которое происходит на фоне коренных преобразований во всех сферах жизни украинского государства.

Ключевые слова: культура, социокультурное пространство, социокультурная деятельность, социокультурная коммуникация.

Development of socio-cultural space and its social institutions comes amid radical changes in all spheres of the Ukrainian state is investigated.

Key words: culture, social and cultural space, social and cultural activity, social and cultural communication.

Трансформаційні процеси в Україні відбувалися десятиліттями, протягом яких сталася зміна поколінь. Нині актуалізується проблема підготовки до життя покоління громадян, здатних адаптуватися до мінливих соціальних процесів. Розвиток соціально відповідальної активної особистості неможливий без усвідомлення й опанування нею соціокультурного простору як колективного інтелекту, умов самоорганізації та саморозвитку, оскільки забезпечує населенню духовну свободу і формує національну самосвідомість.

Культура в межах соціальної інфраструктури є самостійною галуззю зі своєю специфікою. Її відрізняє, по-перше, створюваний культурний продукт, який задовольняє особливу групу людських потреб; по-друге, спосіб задоволення потреб як суб'єкта, так і об'єкта впливу, який і є головною відмінністю трудового процесу в галузі; по-третє, матеріально-технічною базою, а також рівнем і масштабами споживаних матеріальних ресурсів. Культуру можна розглядати як форму суспільної свідомості й елемент духовного життя суспільства. Водночас культура — це сфера людської соціокультурної діяльності, специфічна галузь духовного виробництва, суспільно корисної праці, елемент соціальної інфраструктури в соціокультурному просторі сучасності.

Мета статті — розглянути аспекти сучасного соціокультурного простору як складне явище, комунікаційний та інформаційний процес.

Теоретичні аспекти соціокультурного простору пов'язані з визначенням сутності поняття «соціокультурний простір», «соціокультурна діяльність», «соціокультурна комунікація», його функціональної та організаційної структури, взаємозв'язків цього явища

як з культурним, так і з інформаційним простором. Для визначення меж дослідження важливо розглянути поняття «соціокультурний простір» та «соціокультурна комунікація» на основі розмежування термінів «культура», «культурна діяльність», «соціокультурна діяльність». Ці питання порушувалися в працях О. М. Астаф'євої, Т. Ф. Берестової, А. М. Бистрової, Г. В. Головіної, В. І. Грачова, А. С. Карміна, М. В. Клягіна, Б. Г. Мосальова, В. Я. Суртаєва, А. В. Соколова, В. Є. Тріодіна, В. В. Туєва, В. М. Шейка та ін.

Поряд із безліччю дефініцій, на думку А. Я. Флієра, сучасне культурологічне знання визначає культуру як ціннісно-смысловий, нормативно-регулятивний і символіко-інформаційний зміст кожної сфери суспільно значущої діяльності. Поняття «культура» і «культурна діяльність» — надзвичайно широкі й фактично містять усі явища матеріального та духовного життя людей. Для цього дослідження важливо розглянути складне явище соціокультурного простору.

Соціокультурний простір найпродуктивніше розглядати з точки зору системного підходу, маючи на увазі, що в його межах реалізується соціокультурна діяльність (СКД). Відповідно до системного підходу, найпереконливішою і чітко структурованою є концепція А. В. Соколова [8], в якій СКД визначається як культурна діяльність соціальних суб'єктів щодо: створення культурних цінностей; розвитку здібностей індивідів та обслуговування їх творчої діяльності; комунікації — поширення, збереження і громадського використання всіх видів культурних цінностей [8, с. 18]. Тобто задоволення і формування індивідуально-культурних і соціокультурних потреб — основна мета СКД.

Близьким до СКД є поняття «культурно-дозвілєва діяльність». Культуролог Н. А. Пługіна визначає її як похідну форму культурного простору і вважає концептом, під яким розуміється сукупність установ і організацій культури, органів їх управління, системи зв'язків і відносин між ними, в рамках яких здійснюється формування ціннісних орієнтацій особистості, задоволення найважливіших соціокультурних потреб.

Культуролог А. С. Кармін під культурним простором розуміє простір, утворений безліччю феноменів культури, що тісно взаємодіють один з одним [4].

Аналізуючи специфіку соціокультурного простору, Б. Г. Мосальов відзначає, що в ньому «живуть» і взаємодіють різні культурні традиції, зразки, культурні смисли, цінності, інновації. Він вважає, що «... змістовну спрямованість часу в багатьох аспектах задає соціокультурний простір. Під простором слід розуміти відносини протяжності й співіснування, які виникають у процесі життєдіяльності людини. Просторовий аспект культурного різноманіття постає в масштабах

людства, суспільства, нації, регіону, різних соціальних спільнот» [7, с. 24].

На думку французького дослідника А. Моля, культурний простір — це винятково та сфера, в якій поширюється і функціонує культурна інформація. А. Моль розуміє його лише як простір комунікативного процесу, що обумовлює передавання знань з простору колективної культури в індивідуально-культурний простір [3].

Інформаційний простір об'єктивно є основою для формування культурного простору, оскільки виникає в результаті інфопроецу, спрямованого на виробництво інформації, як необхідного ресурсу формування середовища проживання людини і людської діяльності. Т. Ф. Берестовий інформаційний простір визначає як матеріально-духовний конструкт, що забезпечує співіснування та взаємодію вербальної і документальної комунікацій [2]. Згідно з визначенням культурологів М. В. Клягіна, В. М. Межуєва, А. Я. Флієра, мета СКД, як у часи зародження соціуму, так і нині, стати формою зміцнення соціуму [1; 5; 6].

Слід зазначити, що культурні цінності — матеріальні й духовні — як результат творчості суб'єктів соціокультурного простору виконують у соціокультурному просторі ресурсну функцію. Комунікаційну функцію виконує усна і письмова мова, а також усі інші способи передавання інформації. Комунікаційна функція в соціокультурному просторі проходить через процеси соціалізації й індивідуалізації, конкретизується у функції розвитку здібностей індивідів, обслуговування їх творчої діяльності, поширення, збереження та громадського використання всіх видів культурних цінностей. Розвиток знакової системи стимулює розвиток природних і штучних мов. Збільшення кількості споживачів культурних цінностей, соціокультурних послуг та суб'єктів соціокультурного простору, а також пошук інструментів СКД зумовлюють виникнення бібліотек, музеїв, театрів, клубів тощо, еволюція яких сприяє формуванню соціокультурних інститутів і відносно самостійних галузей соціальної діяльності. Складність компонентної структури СКД актуалізує організаційну функцію, яка реалізується через управлінські органи.

Якщо звернутися до досвіду європейських країн, які долучилися до процесів сучасної глобалізації раніше за Україну, то слід відзначити, що сучасна європейська інтеграція є не глобальним процесом у контексті всього світу, а радше «субрегіоналізацією». Такі процеси характерні й для регіонів України. Світ не може розширюватися і ставати безмежним: «Так влаштована людська природа, що соціальні та культурні фактори вможливають відокремлення своїх «територій», позначення власних просторів» [1]. Тому основна проблема полягає в пошуку форм взаємодії цих просторів. У зв'язку з посиленням суперечливих процесів глобалізації та регіоналізації, які набувають організаційного оформлення (створення міждержавних,

міжрегіональних спілок, а також адміністративно-територіальних і бюджетних реформ), це питання стає надзвичайно актуальним.

Під час розгляду соціокультурного простору деякі вчені висловлюють побоювання стосовно загрози втрати різноманіття культурних цінностей у зв'язку з процесами глобалізації. Глобальна культура, яка нині формується у світі, надто різноманітна, тому уніфікація культурної сфери соціуму неможлива. Адже навіть у глобальній культурі виокремлюються декілька шарів, — елітарні, масові, — у яких глобальна культура задовольняє запити різних груп населення. Це характерно для культури багатьох країн світу й окремих регіонів, де глобалізація може проявлятися по-різному. Хибним є припущення, що культурні уніфікація і стандартизація обов'язково призведуть до загальної кризи культури, підміни існуючої різноманітності культур західними зразками.

Масова культура — це інша форма культури, поширенню якої, безсумнівно, сприяє глобалізація. Вона спрямована на соціалізацію людини. Без опанування цінностей цієї культури неможливі створення елітарної культури, перехід на рівень індивідуалізації суб'єкта, який долучає людину до творців культурних цінностей. Саме Людина є центром соціокультурного простору, що, у свою чергу, визначає стратегічне завдання сім'ї, школи, ЗМІ, всіх суб'єктів державної культурної політики.

Відповідно до праць згаданих вище авторів, суспільство не може існувати без культури, а її формування неможливе як без комунікацій, так і поза соціально-комунікативною діяльністю, під якою В. І. Грачов розуміє «діяльність з освоєння і передавання культурних цінностей у хронотопній, або просторово-часовій, системі координат» [3]. Тобто культуру в єдине ціле пов'язує соціокультурна комунікація.

Комунікація — це процес, без якого не могло б існувати людське суспільство. Основи комунікативного підходу до культури як до комунікаційної системоутворюючої структури культури і суспільства загалом закладені різними вченими. Надання особливого значення семантичним, смисловим аспектам комунікації відбулося в межах соціокультурної парадигми, пов'язаної з працями К. Леві-Стросса, Е. Ліча, Н. Лумана, А. Моля, Ю. Габермаса, К. Ясперса, М. М. Бахтіна, В. Біблера, В. І. Грачова, Ю. М. Лотмана, А. В. Соколова та ін.

Комунікація, в сучасному розумінні, найчастіше визначається як передавання та обмін певними сигналами, смислами, змістом, тобто інформацією. Цей процес здійснюється за допомогою різних комунікаційних систем (фізичних, біологічних, соціальних, технічних, кібернетичних тощо) в природі, культурі й суспільстві. Комунікаційний процес — це завжди обмін інформацією між двома або більше людьми, а з позицій системології — між системами, різними за рівнем і призначенням.

Комунікація часто ототожнюється зі спілкуванням, тобто передаванням інформації від людини до людини, але це поняття, безсумнівно, є ширшим, ніж спілкування, і передбачає найрізноманітніші зв'язки і відносини між суб'єктами та об'єктами в природі, культурі й суспільстві. Слід зазначити, що комунікація є основою будь-якого спілкування, але спілкування не зводиться тільки до комунікації, адже воно — завжди міжособистісний, соціальний процес, у той час як комунікація може бути технічною, біологічною тощо, зокрема і соціокультурною.

Проте будь-який інформаційний процес не є спілкуванням, оскільки не завжди під час спілкування та обміну різними ідеями виникає нова інформація, інакше процес пізнання міг би обмежитися тільки спілкуванням. На нашу думку, комунікація — це обмін комунікаційними повідомленнями, точніше відображенням сутностей у вигляді інформаційних повідомлень про природу, суспільство і культуру, тобто це феномен природи, суспільства і культури. У цій праці під поняттям «комунікація» в просторі сучасної культури розглядається соціокультурна комунікація.

Означене поняття в сучасній культурології А. Я. Флієр трактує як процес взаємодії між суб'єктами соціокультурної діяльності (індивідами, групами, організаціями тощо) з метою передавання або обміну інформацією за допомогою прийнятих у певній культурі знакових систем (мов), прийомів і засобів їх використання. Вона є одним із базових механізмів і невід'ємних складових соціокультурного процесу, забезпечуючи саму можливість формування соціальних зв'язків, управління спільною життєдіяльністю людей і регулювання її окремих сфер, набуття і трансляції соціального досвіду.

Наукові уявлення про культуру як особливу матеріально-духовну єдність у людській діяльності, що створює, зберігає і передає смисли, артефакти, цінності й ідеали людського життя, дозволяють стверджувати, що соціокультурна комунікація і є основою цієї культурної єдності. Отже, саме соціокультурна комунікація — основа сучасної мозаїчної й синкретичної культури. Відповідно до цього, соціокультурну комунікацію можна визначити як універсальну інформаційно-комунікаційну синергетичну систему суб'єктної взаємодії в соціальному просторі культури на основі комунікативно-пізнавальних процесів обміну, зберігання, освоєння і трансляції культурних цінностей у їх духовному вираженні й матеріальному втіленні [3].

Основна мета комунікаційного процесу в сучасному суспільстві — забезпечити розуміння інформації, що є предметом і змістом обміну. Соціальні комунікації зазвичай розглядаються як функціонування знакових систем, за допомогою яких досягається розуміння. Важливою стає проблема визначення залежності комунікативного розуміння від використання конкретних семантико-семіотичних систем та основних їх функцій.

У сучасному суспільстві, як стверджує Ю. Габермас, будь-яка комунікативна дія, тобто дія, орієнтована на розуміння, посідає важливе місце, переважаючи над телеологічними діями, що орієнтовані на досягнення мети. Це означає, що соціокультурні процеси, які передбачають інтеграцію, соціалізацію, інституціоналізацію, інкультурацію, відбуваються в інтерпретованій культурно-комунікативній сфері. Теорію комунікативної дії Ю. Габермас визначає як цілісну теорію суспільства.

На відміну від Ю. Габермаса, котрий долучив комунікацію до системи дій, Н. Луман навмисно розрізняє їх і вважає, що поняття соціальної дії не дозволяє коректно пояснити термін «суспільство». Залежно від того, як визначають комунікацію, надають визначення і суспільству. Водночас, зміна соціуму спричиняє зміну всіх видів комунікації. У такому разі змінюється вже саме поняття «комунікація». Відповідно до теорії систем Н. Лумана, інформація, зокрема художня й естетична, має комунікативну природу, передається від системи до системи в межах її структури.

Донедавна часу наука про комунікації лише частково розглядала ціннісну, семантичну природу комунікаційних процесів. Формування наук комунікаційного циклу в соціокультурному просторі зумовило необхідність дослідження змістовних, ціннісних аспектів комунікаційних повідомлень. Для комунікації необхідні певні загальні підстави, якими є цінності в усьому їх різноманітті. Особливо це характерно для праць з теорії соціальних комунікацій, що визначають соціальну комунікацію як «рух смислів у соціальному часі та просторі» [8, с. 19].

На нашу думку, обидві ці позиції видатних теоретиків не розкривають змісту і сутності культури, але вони, безсумнівно, вказують на аксіогенність, семантичність і епістемологічність комунікаційних процесів сучасного соціокультурного простору.

Нині, як і процеси глобалізації, активізуються інші тенденції: зростає значення етнокультурної самобутності, посилюється прагнення до прояву культурної індивідуальності та соціокультурної причетності. У наявності тенденції розвитку соціуму і полягає складність формування єдиного соціокультурного простору в країні або на одній з її окремих територій.

Люди різних культур пізнають і навчаються розуміти загальні смисли, символи, створюючи таким чином сферу розуміння, що розкриває широкі можливості для особистісної самореалізації. Сучасна культура в її різноманітних формах, з одного боку, надає можливості всім споживачам, з іншого боку — культура, як і раніше, є тим смисловим простором, де відбувається становлення унікальних особистостей.

Важливо зважати на дві різновекторні тенденції — соціалізацію та індивідуалізацію — і розглядати поняття «єдине» як цілісність,

основану на єдності різноманіття. А. Я. Флієр зазначав: «Що ми шукаємо взагалі в цій глобалізації? Уже той факт, що культура бере участь у ній, є приводом для визнання того, що людство — єдине. Уже той факт, що ми розуміємо, що нас багато і що ми різні — це виконання культурою своїх соціальних функцій інтеграції» [3].

Сучасний соціокультурний простір — це час заперечення і переоцінки колишніх цінностей, пошуку нових способів збереження і трансляції культурного досвіду, пов'язаних із занепадом традиційних і одночасним виникненням інших (можливо, й нових) соціокультурних структур, що долучає дослідження процесів і явищ, які відбуваються у сфері сучасної культури, до актуальних культурологічних проблем і зумовлює мету подальших досліджень.

Список літератури

1. Астафьева О. Н. Глобализация как условие социокультурной интеграции: противоречия, пути преодоления : докл. на науч. конф. в РГБ «Формирование единого культурного пространства России в условиях глобализации» / О. Н. Астафьева // Библиотекосведение. — 2007. — № 3. — С. 17–23.
2. Берестова Т. Ф. Общедоступная библиотека как часть информационного пространства: теоретико-методологические основания : автореф. ... д-ра пед. наук / Т. Ф. Берестова. — М., 2005. — 51 с.
3. Грачев В. И. Социокультурная коммуникация в контексте современной художественной культуры / В. И. Грачев // Вестн. Москов. гос. универ. культуры и искусств. — 2007. — № 4. — С. 22–26.
4. Кармин А. С. Культурология: учебник / А. С. Кармин. — СПб., 2001. — С. 202.
5. Клягин Н. В. О природе красоты человека / Н. В. Клягин // Высшее образование сегодня. — 2006. — № 10. — С. 17–25.
6. Межуев В. М. Феномен книги и национальное в культуре // Общество и книга: от Гуттенберга до Интернета / В. М. Межуев, Рос. гос. б-ка. — М., 2000. — С. 34–40.
7. Мосалев Б. Г. Социокультурное многообразие : Опыт целостного осмысления / Б. Г. Мосалев. — М., 1998. — С. 24.
8. Соколов А. В. Феномен социокультурной деятельности : монография / А. В. Соколов. — СПб., 2003. — С. 19.

Надійшла до редколегії 29.01.2014 р.

УДК 316.77

Н. І. МОІСЄЄВА

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Аналізуються сучасні умови функціонування світової системи соціальних комунікацій. Визначаються напрями глобалізації соціально-комунікаційної діяльності, ситуації дисбалансу й асиметрії в процесі глобалізації соціальних комунікацій.

Ключові слова: тенденції, напрями глобалізації, соціальна комунікація, єдиний комунікаційний простір, глобальне управління комунікацією, технології комунікації, професіоналізація кадрів.

Анализируются современные условия функционирования мировой системы социальных коммуникаций. Определяются направления глобализации социально-коммуникационной деятельности, ситуации дисбаланса и асимметрии в глобализационных проявлениях функционирования мировой системы социальных коммуникаций.

Ключевые слова: тенденции, направления глобализации, социальная коммуникация, единое коммуникационное пространство, глобальное управление коммуникацией, технологии коммуникации, профессионализация кадров.

The contemporary conditions of the global system of social communications functioning are analyzed. The trends of the social and communicative activity globalization, the situation of imbalance and asymmetry in the globalization manifestations of the global system of social communication functioning are defined.

Key words: trends, trends in globalization, social communication, a single communication space, the global communication management, communication technologies, professionalism of the personnel.

Актуальність теми зумовлена становленням світової системи соціальних комунікацій, формуванням її організаційної структури, виявленням функціональних особливостей комунікаційних процесів у різних підсистемах соціально-комунікаційної взаємодії в суспільстві. Це актуалізує вивчення основних учасників та форм організації соціально-комунікаційної діяльності, а також наслідків її впливу на суспільне життя. Ці питання розглядають під час до наукових дискусій, прийняття рішень, розроблення проектів у сфері практичної діяльності медіаспеціалістів.

Розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема на мультимедійній платформі, зумовив глобалізацію соціально-комунікаційної взаємодії в суспільстві. Утворення світових систем та мереж, їх застосування в усіх сферах суспільного життя — головні фактори глобалізації людської цивілізації. Ознаками цього процесу є майже тотальна залежність, взаємозумовленість, взаємопов'язаність соціокультурних процесів, що відбуваються в житті сучасного суспільства загалом та кожної людини зокрема.

Для дослідження обраної теми важливим є розгляд питань щодо структурування проблемного поля, визначення основних конструктивних елементів спостереження й аналізу соціально-комунікаційного простору, в якому розгортаються глобалізаційні процеси.

Мета статті — визначити основні напрями глобалізації у сфері соціальних комунікацій в умовах сучасного суспільства.

Процес глобалізацій розпочався водночас із початком ХХ століття, але особливої актуальності набув в умовах формування інформаційного суспільства із середини ХХ. Стимулом і одним з головних

факторів, що поширив глобалізацію, був науково-технічний прогрес у науково-виробничій сфері.

Глобалізація є системним процесом, до якого долучаються всі суспільні підсистеми, зв'язки між ними [16]. В умовах глобалізації простежуються два протилежні процеси: з одного боку, це уніфікація різних аспектів життєдіяльності суспільства, а з іншого — протидія уніфікації соціокультурних параметрів життя. Повною мірою все це відбивається в соціально-комунікаційній сфері.

У наукових дослідженнях з питань соціокультурного розвитку суспільства під впливом інформатизації головним аспектом є визначення ролі та значення інформації і комунікацій у цих процесах. Автори Р. Ф. Абдеев, М. Кастельс, Н. Луман, М. Маклюен, Т. Масуда, Н. М. Моїсеев, Е. Семенюк, Е. Тоффлер, А. Д. Урсул, Ю. А. Шрейдер наголошували на важливості цих наукових конструктів для створення нової соціальної реальності. Значний внесок до розгляду трансформаційних процесів соціокультурної реальності та визначення глобалізації як стійкої тенденції розвитку суспільства зробив Ю. В. Яковець [16]. Він акцентував увагу на трансформаціях соціокультурного устрою соціуму й пов'язував їх з формуванням базисних інновацій в економічній та виробничій сферах суспільства.

У межах наукового напрямку «Соціальні комунікації» процеси глобалізації комунікаційної підсистеми вивчаються в різних аспектах: соціально-діяльнісному, науково-комунікаційному, інформаційно-виробничому, професійно-діяльнісному, техніко-технологічному та мас-комунікаційному.

Соціокультурний розвиток сучасного суспільства залежить від якісно нового рівня інформаційних технологій, що сприяють поширенню комунікаційних зв'язків усупільстві. Завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій комунікаційна сфера суспільства стала всеохоплюючою в соціальних просторі й часі. Міра використання комунікаційних мереж та систем є ознакою цивілізаційного рівня суспільства, його суб'єктів і певною вимогою до перспективного розвитку. Вивчення особливостей глобалізації в соціально-комунікаційній сфері потребує уточнення її просторових характеристик та змісту діяльності. Становлення світової системи соціальних комунікацій також було визнане наслідком і водночас умовою розгортання соціокультурної глобалізації.

У процесі розвитку людської цивілізації система соціальних комунікацій пройшла декілька етапів, які дослідники пов'язують з інформаційно-технологічними [5] та соціокультурними трансформаціями [13], а також змінами засобів виробничої діяльності [8]. Тобто сучасна система соціальних комунікацій є підсистемою суспільства, що забезпечує його функціонування як глобального і створює умови інтегрального розвитку. Слід зазначити, що сфера соціально-комунікаційної діяльності в цьому сенсі належить як до чинника, так і до

наслідку соціально-культурного прогресу людської цивілізації. Таким чином, вона сама перебуває під впливом глобалізаційної тенденції, що є особливістю функціонування сучасного суспільства.

Крім того, становлення та розвиток суспільної комунікаційної системи сприяли формуванню єдиного комунікаційного простору суспільства. Ознакою виникнення нового комунікаційного явища є відтворення природно-штучних зв'язків та реалій соціальних відносин, основою яких є механізми формування людини, суспільства, соціального інтелекту [7, с. 309]. Просторово-середовищні характеристики комунікаційного простору є найактуальнішим напрямом досліджень глобалізації комунікаційної сфери, оскільки цей простір сприймають дослідники як умови життєдіяльності сучасної людини й суспільства загалом, акцентуючи на таких властивостях простору, як багатоплановість, нелінійність, багатосередовищність [2, 5, 12]. Багаторівневість комунікаційного простору, його неоднорідність зумовлюють певні проблеми їх вивчення.

У дослідженнях розглядаються три рівні комунікаційного простору: світовий, регіональний, локальний. Функціонування соціальних комунікацій аналізують В.О. Ільганаєва, О. Зернецька, В. В. Різун, А. В. Родін. Останній, посилаючись на розробки західних (П. Бурдье, К. Левін) і російських (В. Г. Чернікова, В. Г. Виноградський) учених, порушує питання необхідності структурування, виявлення взаємозв'язку та взаємодії різних просторових структур [12].

Соціально-комунікаційна сфера діяльності відкривається на різних рівнях її організації. Науковці відзначають наявність предметно-діяльнісних рівнів у структурі соціально-комунікаційної діяльності: документально-комунікаційного, інформаційного-комунікаційного, когнітивно-комунікаційного.

У структурі комунікаційного простору виокремлюють техносферу (інфотехносферу), інфосферу, семіосферу, соціоінфосферу, сенсоросферу, а до її складу належить ноосфера. Слід зазначити, що питання структури та співвідношення комунікаційних середовищ, незважаючи на певні досягнення в теорії соціальних комунікацій, повною мірою ще не вирішені. Але вже той факт, що дослідники поділяють точку зору стосовно наявності декількох середовищ у структурі комунікаційного простору, дозволяє стверджувати, що це питання поступово буде вирішене. Дискусійною є проблема єдності комунікаційного простору, яка, згідно з визначенням В. О. Ільганаєвої, являє собою «міцні, стійкі зв'язки між двома або більше елементами комунікаційної системи» [7, с. 166]. Тобто єдність комунікаційного простору передбачає наявність такого зв'язку між усіма його середовищами, що вже існує чи ще формується.

Приклад середовищного структурування комунікаційного простору наведено в праці В.О.Ільганаєвої [8]. Відповідно до означеного, комунікаційний простір є результатом комунікаційної діяльності

людини й формою суспільного буття. Таким чином складається уявлення про: інфотехносферу — середовище технічних засобів відтворення глобальних інформаційних циклів; інфосферу — середовище інформаційних потоків, комунікаційних зв'язків й обігу документалізованої, структурованої будь-якої інформації, зокрема електронної, та формалізованих знань; семіосферу — середовище смислів, що забезпечують розуміння і взаєморозуміння діючих суб'єктів суспільства; ноосферу — середовище ментальних структур» [там само]. Льганаєва В. О. зазначає, що ці середовища презентують нові якісні зміни об'єктів соціальної дії та форми буття, а також інновації, що зумовлюють перетворення внутрішніх та зовнішніх зв'язків суб'єктів комунікаційної діяльності. Саме ці складові комунікаційного простору використовуються для виявлення глобалізаційних тенденцій у соціокультурній підсистемі суспільства. Зважаючи на те, що саме інфосфера є місцем зародження, становлення, функціонування та розвитку комунікаційної діяльності в суспільстві [там само], саме можна долучити до розгляду глобалізаційних тенденцій ознаки соціальної комунікації в її організаційному, управлінському, правовому, ресурсному проявах.

Таким чином, до базового напрямку глобалізації у сфері соціальних комунікацій належить техносфера. Сучасний стан та тенденції глобалізації соціально-комунікаційного простору в техносфері, без сумнівів, пов'язані з інформаційно-комунікаційними технологіями, що загалом презентують різні засоби створення та подання інформації в комунікаційних каналах. Техносфера трактується часто як інфотехносфера, що відбиває значення інформаційних технологій у суспільному виробництві [2].

Тенденції глобалізації в інфотехносфері, пов'язані зі становленням комунікаційного простору як базового середовища, найбільше вивчені. Дослідники поділяють думку, що головним фактором, актуалізацією глобалізаційних тенденцій в суспільстві є динамічний розвиток технологій, передусім у галузі електроніки, зв'язку, телекомунікацій на цифровій основі. Усе це зумовило формування глобального інформаційного середовища [2]. Новітні інформаційні технології стали основою стрімкого розвитку технологічних платформ глобальних мереж у сферах науково-технічної інформації, бібліотечній, державного управління, а, відтак, і необхідною умовою для розгортання комунікаційних соціальних мереж. Нова технологічна база комунікаційної сфери суспільства внесла значні зміни до традиційних сфер масового впливу: радіо, телебачення, преси [6]. Фахівці саме ЗМІ зазначають, що зазнали значних технологічних трансформацій, вплинули на стан та особливості соціальних зв'язків у новому комунікаційному просторі.

Недокладно розглядаючи цей напрям, можна вважати, що він є необхідною умовою розвитку інших середовищ комунікаційного

простору. У зв'язку із цим слід зазначити, що сучасна соціально-комунікаційна діяльність в організаційно-функціональній структурі координується, кооперується та інтегрується на міжнародному рівні. Участь різних країн у цих процесах визначає залученість країн до глобального цивілізаційного процесу.

Глобалізація у сфері соціально-комунікаційної діяльності зумовила необхідність її інформаційно-комунікаційного правового забезпечення. У процесі глобалізації виявляються певні проблеми, які можна подолати лише в разі об'єднання зусиль глобальних учасників цього процесу у сфері соціальних комунікацій. Реакцією на це стає створення різних інституцій, об'єднань, що на світовому рівні намагаються їх вирішувати. До цього напряму належить сфера інформаційно-комунікаційного права та глобального управління комунікацією. Щодо першого, то значним внеском у становлення інформаційно-комунікаційного права можна вважати діяльність ООН та її підрозділів, зокрема ЮНЕСКО [15]. Серед програм ЮНЕСКО з координації комунікаційного й інформаційного просторів найвідоміші — програма «Інформація для всіх», «Пам'ять світу», а також програми з захисту цифрового надбання та міжнародна програма розвитку комунікації. Це також відбивається в збірках міжнародних правових актів, документах ЮНЕСКО, розгляду яких присвячена праця Л. В. Петрової [10].

У сфері державного управління соціальними комунікаціями теж відбувається глобалізація, що зумовлена розвитком інфотехносфери. Влада дедалі більше використовує на цифрові технології і розширює можливості вдосконалення комунікаційних зв'язків різних державних інституцій як на міжнародному, так і на національному рівнях. Це зумовлює організаційно-технологічні й інформаційно-правові тенденції глобалізації. Спеціальні праці розглядають такі питання, як електронні влада, адміністрування, митниця, розрахунки, муніципалітет та ін. [1]. Крім того, міжнародне інформаційне право посіло своє місце в структурі міжнародного загального права [3].

В інфосфері велике значення приділяється інформації та її ролі в суспільних процесах. Домінування інформаційно-технологічно розвинутих країн має певні результати у сфері генерування та транспортування соціальної інформації. Фахівці вважають, що така перевага надає їм змоги поширювати західні, зокрема американські, культурні цінності та впливати на соціально-культурну ідентифікацію людей, які є споживачами мас-комунікаційних каналів. Можна стверджувати про те, що в цьому виявляється певна асиметрія між інформаційно багатими й інформаційно бідними країнами. На нашу думку, такий поділ не точний і не відповідає дійсності. Наприклад, Україна не є інформаційнобідною країною, але стосовно її долучення у світових науково-інформаційних ресурсах вона здається недостатньо розвинутою. Те саме стосується і «культурного експорту» в глобальній

мережі Інтернет, а також у сфері шоу-бізнесу. Ці питання пов'язані з організацією та змістово-цільовою компонентою діяльності національних комунікаційних систем і структур, створення умов їх адекватного функціонування.

Глобалізаційні тенденції характерні для всіх підсистем комунікаційної системи суспільства. Початок та розгортання цього процесу наприкінці ХХ ст. аналізують у своїй праці В. М. Іванов та М. М. Назаров [6, с. 22–23]. Глобалізація у сфері масових комунікацій однією з перших зазнала впливу економічних факторів. Глобалізація економічних відносин у комунікаційній сфері створила умови для виникнення глобальних медіакорпорацій. До вивчення цих аспектів зверталася й українська дослідниця О.В. Зернецька [4]. Тенденції індустріалізації сфери масової комунікаційної розглядає у своєму підручнику «Теорія масової комунікації» В.В. Різун [11].

До тенденцій глобалізації належить і становлення міжнародного ринку інформаційних послуг та продуктів. Головними учасниками цих процесів є міжнародні генератори інформації, постачальники інформації, рекламні й інформаційні агенції, бібліографічні бази даних та інформаційні служби. Найрозвинутішими елементами медіаринку є ринок звукозапису, виробництво фільмів та книговидавництва.

Глобалізація в сучасній соціально-комунікаційній системі впливає на життя сучасного суспільства через створення умов глобального зв'язку на основі мультимедійних комунікаційних систем та мереж, формування світових медіаорганізацій, загального доступу до інформації. Окрім того, виникає простір вільного руху культурних смислів, що відбиває розмаїття соціокультурних надбань людства. Такий простір впливає на потреби людей, змінює їх звичайні умови життєдіяльності як в особистому, так і в суспільному плані, потребує нової організації життя.

Семіосферне середовище комунікаційного простору теж є важливим напрямом глобалізаційних процесів, лише в його технологічному втіленні. Це пов'язано з актуальністю опанування глобального віртуального простору соціальних комунікацій. Ю. М. Лотман передбачає вивчення семіосфери як комунікаційного явища. У своїх семіотичних дослідженнях він виявляє знакове втілення процесів комунікації в різних сферах суспільного життя, в яких є інформаційні процеси. Ю. М. Лотман розглядає культуру як ієрархію семіотичних систем [9, с. 516]. «Поза межами семіосфери немає ні комунікації, ні мови», — зазначає Ю. М. Лотман [9, с.252].

Глобалізація у сфері соціальних комунікацій містить ознаки протиріччя соціально-економічного та культурного значення, що ставить велику кількість теоретичних і практичних завдань й потребує належної уваги фахівців. Особливостями стану сучасного комунікаційного простору є асиметрія та незбалансованість. Явище асиметрії в соціально-комунікаційній сфері належить до керованості та

некерованості інформаційно-комунікаційних процесів у суспільстві, де спостерігається упорядкованіший структурований рух інформації, розроблені алгоритми доступу до наявних ресурсів, норми та правила, а на периферії комунікаційного простору спостерігаються неупорядковані потоки, що не мають мережевих зв'язків, локалізовані інформаційні ресурси обмеженого доступу.

Слід звернути увагу й на наявність цифрового розриву в доступі до інформації на різних суспільних рівнях. Перший розрив спостерігається на міжнародному рівні та характеризується нерівністю використання інформаційно-комунікаційних технологій людьми, які живуть у різних частинах світу. Уцьому контексті частіше йдеться про велику інформаційно-технологічну відмінність між розвинутими та нерозвинутими країнами. Другий розрив стосується нерівності можливостей використання інформаційно-комунікаційних технологій на теренах однієї країни її жителями з огляду на їх соціально-економічний, освітній та культурний стан, а також на місце фактичного проживання. Усе це є важливими факторами, тому що від них залежить вільний доступ індивіда до інформаційних потоків країни та регіону загалом. До третього розриву належать переваги, яких надала цифрова революція, зокрема можливість вільно висловлювати, оприлюднювати свої думки. Слід зазначити, що цифрова революція має як свої переваги, так і недоліки. З одного боку, вона надала змоги спілкуватися майже без кордонів та лімітів, але з іншого — знизила рівень інформаційної безпеки особистості й потребує вирішення питань захисту людини у світовому комунікаційному просторі.

Використання поняття «єдиний комунікаційний простір сучасності» не завжди позитивно сприймають дослідники. Зрозуміло, що це поняття передбачає ідеальний стан комунікаційного простору. Так, Л. В. Стародубцева [14] вважає, що нині не існує єдиного комунікаційного простору, аргументуючи це твердження розглядом розривів у комунікаційній взаємодії, спричинених багатомовністю суб'єктів комунікації, приховуванням смислів у процесі здійснення медіа-контакту, редукцією тексту в нових медіа-формах тощо. Подібні думки є слухними, оскільки комунікаційний простір і наукове знання про нього все ще перебувають в агрегаційному стані, тобто в становленні своєї єдності.

Таким чином, використання структурного підходу до вивчення й аналізу глобалізаційних тенденцій у сфері соціальних комунікацій слід вважати необхідним інструментом соціально-комунікаційних досліджень. Структурні ознаки комунікаційного процесу стають орієнтирами вивчення тенденцій глобалізації усфері соціальних комунікацій. На нашу думку, структурування комунікаційного простору та визначення напрямів соціально-комунікаційної діяльності є необхідними умовами для вивчення напрямів глобалізаційних тенденцій у цій сфері.

Визначення конструктивних елементів допомагає впорядковувати недостатньо структуровані масиви інформації про об'єкт, що вивчається. Аналітичний погляд на обрані напрями глобалізації сприяє визначенню дисбалансу в розвитку середовищних елементів комунікаційного простору. Найрозвиненішою є інфотехносфера соціальних комунікацій, яка зазнає у широкомасштабних інтеграційних процесів. Наступною є інфосфера, яка містить сферу управління й права, що набули ознак інституціалізації, конкретних організаційних форм та наукового узагальнення. Стосовно семіосфери слід зазначити, що вона не має необхідного рівня розвитку, а також необхідного рівня наукової рефлексії в соціально-комунікаційному знанні. Це стосується і таких складових комунікаційного простору як ноосфера. У цьому напрямі можна лише визначити певні тенденції з наукової інтерпретації в межах наукових праць медіа-психології, медіа-діяльності, психолінгвістичного аналізу соціальних комунікацій.

Подальші дослідження у сфері глобалізації соціальних комунікацій пов'язані з вивченням трансформаційних змін соціально-комунікаційного процесу на засадах мультимедіа, змістово-продуктивних форм пропозицій медіаринку, а також виявленням організаційно-функціональних залежностей та взаємозв'язків комунікаційних структур на глобальному, регіональному й локальному рівнях комунікаційного простору.

Список літератури

1. Дятлов С. А. Международное информационное право в системе институтов глобального информационного общества / С. А. Дятлов // Интернет и современное общество : материалы XIII всеросс. объедин. конф. СПб., 2010. — С. 26–31.
2. Еляков А. Д. Современная среда человечества в информационно-компьютерном измерении (опыт аналитической оценки) / А. Д. Еляков // НТИ. Сер.1. — 2009. — № 5. — С. 1–10.
3. Задорожний А. В. Международное информационное право: учеб. пособие / А. В. Задорожний, А. В. Пазюк ; Ин-т междунар. отношений Киев. ун-та им. Тараса Шевченко. — К. : Феникс, 2013. — Т. 1. — 2013. — 853 с.
4. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Зернецька. — К. : Освіта, 1999. — 351 с.
5. Зотов В. В. Информационно-коммуникативные основы институциональных изменений современного российского общества : автореферат дис. д-ра соц. наук / В. В. Зотов. — М. : Моск. гос. ун-т им. М. И. Ломоносова, 2009. — 48с.
6. Иванов В. Н. Массовая коммуникация в условиях глобализации / В. Н. Иванов, М. М. Назаров // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 20–29.
7. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / В. А. Ильганаева. — Х. : «Городская типография», 2009. — 392 с.
8. Ильганаева В. О. Институціалізація соціально-комунікаційної сфери суспільства / В. О. Ильганаева // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. — 2008. — № 1. — С. 60–68.

9. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. — СПб. : «Искусство — СПб», 2000. — 704 с.
10. Петрова Л.В. Рекомендации ЮНЕСКО по многоязычию и доступу к киберпространству / Л. В. Петрова // Библиотекосведение. — 2006. — № 2. — С. 90–98.
11. Різун В. В. Теорія масової комунікації: підруч. / В. В. Різун. — К. : Видавничий центр «Просвіта», 2008. — 260 с.
12. Родин А. В. Коммуникационное пространство как социальная реальность: автореф. дис. канд. философ. наук: 09.00.11 / А. В. Родин. — Саранск, 2009. — 24 с.
13. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособ. / А. В. Соколов // СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
14. Стародубцева Л. В. Медиологияразрыва: Три парадокса дисккоммуникации [Электронный ресурс] / Л. Стародубцева. — Режим доступа: http://pdp.org.ua/images/stories/materials/Communication-2_March2012_final.pdf. — Заглавие с экрана.
15. Шугуров М. В. Основные направления деятельности ООН в сфере развития Интернета / М. В. Шугуров // Правовые вопросы связи. М. : Издат. группа «Юрист», 2012. — № 1. — С. 9–13.
16. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века / Ю. В. Яковец. — М. : Экономика, 2004. — 444 с.

Надійшла до редколегії 13.01.2014 р.

УДК 05.342:02

І. О. ДАВИДОВА

РЕІНЖІНІРИНГ ЯК СКЛАДОВА НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ В УПРАВЛІННІ БІБЛІОТЕКОЮ

Проаналізовано сутність реінжинірингу бібліотечно-інформаційних процесів як технології інноваційного управління.

Ключові слова: управління бібліотекою, інновації, бібліотечно-інформаційні процеси.

Проанализирована сущность реинжиниринга библиотечно-информационных процессов как технологии инновационного управления.

Ключевые слова: управление библиотекой, инновации, библиотечно-информационные процессы.

The matter of reengineering of library and information processes as a technology of innovation management is analyzed.

Key words: library management, innovations, library and information processes.

Інформатизація сфери соціальних комунікацій надає бібліотекам нових можливостей, які пов'язані з інноваційними процесами, впровадженням сучасних інформаційних технологій в усі сфери бібліотечно-інформаційного виробництва й обслуговування. На етапі поліпшення бібліотечної діяльності та виходу на інформаційно-аналітичний рівень соціальних комунікацій традиційні методи управління потребують інноваційних підходів. Така переорієнтація постійно стимулює інновації у сфері виробництва інформаційних продуктів та

послуг, інформаційному сервісі. При цьому значно посилюється значення рівня якості інформаційних продуктів та послуг, важливість сталих відносин зі споживачами інформації. Крім того, розвиток інформаційних технологій потребує якісних змін управління бібліотекою. Природно, що бібліотеки, які функціонують в умовах інформаційного ринку, мають переглянути свої підходи до організації виробничих та управлінських процесів з метою їх удосконалення та, в разі необхідності, перебудови.

Посилений вплив інформаційних технологій на всі сфери діяльності бібліотеки зумовлює зміни технічних парадигм, які трансформують традиційні методи та прийоми розробки, виробництва, надання інформаційно-бібліографічної продукції й бібліотечних послуг. Однак швидкість появи нового обладнання, програмного забезпечення, телекомунікаційних засобів та каналів зв'язку спричиняє прискорення морального виснаження наявних техніки і технології. У цих умовах бібліотекарям необхідно активізувати роботу у сфері технологічних інновацій, здійснювати всесторонній аналіз потенціалу, якого можуть надати нововведення в разі впровадження їх у діяльність конкретної бібліотеки, тобто використовувати можливості реінжинірингу. Проте, не зважаючи на підвищення його значення, поки що немає теоретичних та практичних досліджень, які дозволили професійно здійснити процедуру реінжинірингу в бібліотеках.

Мета статті — проаналізувати сутність реінжинірингу бібліотечно-інформаційних процесів як технології інноваційного управління.

Реінжиніринг бібліотечно-інформаційних процесів — це сукупність техніко-технологічних, інноваційних методів і засобів, призначених для кардинального поліпшення основних показників діяльності бібліотек. З економічної точки зору реінжиніринг розуміється як фундаментальне переосмислення і радикальне перепроєктування підприємства та його найважливіших процесів з метою досягнення істотного підвищення якості функціонування.

Економічну концепцію реінжинірингу почали розробляти Ф. Тейлор та А. Файоль. Саме Ф. Тейлор у 80-х рр. ХХ ст. запропонував менеджерам використовувати методи вдосконалення виробничих процесів для оптимізації продуктивності. Організаційні та техніко-технологічні питання розвитку бібліотечно-інформаційної діяльності досліджені в працях В. О. Ільганаєвої, Є. Я. Галімової, І. С. Пілко, Н. С. Редькіної, М. С. Слободяника [3, 10]. Умови ринкових відносин потребують від усіх виробничих систем кардинальної реструктуризації своєї діяльності. Бібліотека теж відчуває цей вплив. Саме ці інноваційні тенденції розглядаються в розвідках Л. В. Абрамової, О. Баркової, С. О. Бражникової, О. Воскобойнікової-Гузевої, Є. Н. Гусєвої, Т. Ю. Гранчак, О. Ю. Качанової, О. О. Чекмарьова, Л. Г. Петрової [1, 2, 5, 8, 9].

Реінжиніринг бібліотечно-інформаційних процесів (РБІП) — це сукупність методів і засобів, призначених для кардинального поліпшення основних показників бібліотечної діяльності завдяки моделюванню, аналізу й перепроєктуванню існуючих бібліотечно-інформаційних процесів. Він застосовується в разі необхідності радикальних змін, що передбачає створення цілком нових, ефективніших бізнес-процесів на підприємстві без урахування їх старої організації.

Визначення РБІП містить три ключові характеристики: «істотне поліпшення», «радикальне перепроєктування» та «бібліотечно-інформаційний процес». Саме розкриття змісту ключових понять уможливорює розуміння сутності реінжинірингу. Істотне поліпшення — це не просто підвищення певного параметра бібліотечної установи або поліпшення роботи окремої її ланки на визначений відсоток, це якісний перехід до нового рівня ефективності надання інформації, здійснення прориву.

Радикальне перепроєктування означає звернення до першопричин речей. Тобто реінжиніринг — не поліпшення існуючого стану речей, здійснення косметичних заходів та часткових змін, перетасування вже існуючих систем функціонування організації. Це відмова від того, що було раніше, нове винайдення того, як робота повинна бути виконана.

Третє ключове слово у визначенні — «бібліотечно-інформаційний процес», під яким розуміють взаємозалежні завдання, що спільно створюють інформацію для споживача. Споживача не цікавить, яким чином усередині бібліотеки організоване виконання тих або інших завдань/робіт, — для нього важлива тільки та інформаційна цінність, яку він одержує у вигляді інформаційних продуктів і послуг. Бібліотечна установа здійснює понад двадцять ключових процесів, від виконання яких залежить її успіх на інформаційному ринку, а загальна їх кількість може сягати декількох сотень. Не існує чітких правил щодо того, наскільки ґрунтовно або вузько потрібно описувати процеси, і бібліотеки можуть надавати різні описи навіть подібних процесів [10].

РБІП спрямований на виокремлення і суттєве вдосконалення тих ключових ланок бібліотечно-інформаційної діяльності, які можуть забезпечити тій чи іншій інформаційній установі конкурентні переваги. Це може бути раціональна організація технологічного процесу, яка вможливує мінімізувати витрати на створення високоякісної продукції, впровадження менеджменту персоналу, котрий ефективно спрямовує діяльність людей у потрібному напрямі, забезпечуючи таким чином досягнення цілей установи, маркетингової політики, яка підвищує конкурентоспроможність товару. При цьому має забезпечуватися й адекватна перебудова інших ланок системи управління, що й складає сутність концепції реінжинірингу.

Незважаючи на те, що концепція реінжинірингу виникла в межах процесного підходу до управління, можна виявити її зв'язок із системним підходом, згідно з яким кожна документно-інформаційна структура розглядається як відкрита система, що перебуває в стані динамічної рівноваги із зовнішнім середовищем. Отже, збільшення конкурентних можливостей бібліотеки, її динамічний і цілісний розвиток забезпечуються не якимось одним її елементом, а тісною взаємодією всіх складових бібліотечно-інформаційних процесів. Поліпшення бібліотечно-інформаційних процесів установи можливе за умови вивчення зв'язків між елементами, що беруть участь у їх здійсненні, дослідження їх взаємного впливу, визначення характеру залежності від зовнішнього середовища.

Основним засобом реінжинірингу є інформаційні технології, які надають змоги трансформувати багато напрямів бібліотечно-інформаційної діяльності. Використання автоматизованих технологій і сучасних методів зв'язку вможливує не тільки прискорити приймання замовлень чи швидший обмін інформацією всередині бібліотечної установи або ж поза нею, а й досягти принципово нової якості здійснення бібліотечно-інформаційної діяльності за умови, що переглядаються практично всі виконувані в бібліотеці операції.

Рушійною силою реінжинірингу є розуміння потреб споживачів інформації, тобто ставлення до бібліотечної установи з позицій користувача. Такий підхід дуже часто зумовлює проектування цілком нових процесів. Основна мета РБІП — забезпечення ефективного функціонування бібліотечної організації в ситуаціях, які потребують прискорення її реакції на зміни у вимогах споживачів.

Реінжиніринг бібліотечно-інформаційних процесів можна спрямувати на суттєве підвищення ступеня задоволення потреб користувача, зокрема роботу в режимі 24 x 365, орієнтацію на його поточні й майбутні потреби; радикальне скорочення тривалості виробничого циклу, докорінне зменшення кількості процесів та їх вартості, стрімке зниження витрат часу на виконання певних функцій; значне поліпшення процесу управління якістю; підвищення ролі рішень та ініціативи кожного окремого

працівника, організацію групової роботи; забезпечення прискореного впровадження нових технологій та адаптацію установи до функціонування в умовах інформаційного суспільства і суспільства знань.

Досягнення поставлених цілей забезпечує набір організаційних, методичних та інформаційних компонентів реінжинірингу, який охоплює стратегію установи, орієнтовану на перспективні потреби споживача; новий набір правил або процедур, що вможливить зменшити витрати й час прийняття рішень; організаційну структуру управління; умови праці персоналу, функціональні обов'язки працівників; нові підходи щодо отримання інформації від споживачів; забезпечення функціонування всіх попередніх процедур і структур за

допомогою інформаційних систем та новітніх інформаційних технологій.

Процес реінжинірингу бібліотечно-інформаційної діяльності зазвичай передбачає чотири етапи:

1) створення бажаного образу інформаційної установи в майбутньому;

2) моделювання існуючого стану інформаційної установи (зворотний реінжиніринг);

3) перепроєктування бібліотечно-інформаційної діяльності повному (прямий реінжиніринг);

4) упровадження перепроєктованих бібліотечно-інформаційних процесів.

Вони можуть здійснюватися як послідовно, так і паралельно, залежно від складності, масштабності робіт та кваліфікації виконавців.

Для успішного реінжинірингу особливе значення має усвідомлення сутності бібліотечно-інформаційного процесу й адекватного оцінювання його результативності й ефективності. Зазвичай, реінжиніринг бібліотечно-інформаційних процесів здійснюється такими основними напрямками:

– горизонтальне стиснення бібліотечно-інформаційного процесу. Ідеться про відмову від технології «складального конвеєра», за якою на кожному робочому місці виконуються прості завдання або робочі процедури. Замість цього проєктуються оптимальні варіанти об'єднання робочих процедур (операцій), завдяки чому відбувається ніби «ущільнення» бібліотечно-інформаційного процесу, яке може суттєво його прискорювати. Крім того, підвищується змістовність робіт, що надає змоги виконавцям і в подальшому їх удосконалювати;

– вертикальне стиснення бібліотечно-інформаційного процесу. Передбачає перехід від вертикальної до переважно горизонтальної координації дій, за якої значно поліпшується реакція бібліотеки на зовнішні та внутрішні зміни, а вище керівництво позбавляє проблем, які ефективніше й оперативніше вирішуються на горизонтальному рівні;

– виявлення «зайвих» функцій інформаційної діяльності й передавання їх іншим установам. Непотрібними є функції, реалізація яких потребує більше коштів, ніж придбання їх на інформаційному ринку. Такі функції, зазвичай, не створюють бібліотеці конкурентних переваг. Для їх виявлення аналізують «ланцюг вартості» й окреслюють ті ланки, які забезпечують найбільшу додану вартість, інші передаються за межі інформаційної організації. Технології аутсорсингу (від англ. «outsourcing» — зовнішнє першоджерело) в бібліотечно-інформаційній діяльності поширюються з 90-х рр. ХХ ст. і понині.

Ефективний реінжиніринг передбачає наділення відповідних повноважень фахівцям, котрі його здійснюватимуть (суб'єкти реінжинірингу). Залежно від рівня повноважень і відповідальності суб'єктами реінжинірингу є: лідер проєкту — член вищого керівництва

бібліотеки, який очолює організацію і сам процес проведення реінжинірингу; керівники бібліотечно-інформаційних процесів — менеджери, котрі відповідають за процеси, що оновлюються (їм надано право обирати той варіант технології виконання робіт, який є найліпшим за існуючих умов для досягнення бажаного результату); керівний комітет (рада) спостерігачів — комітет, створений з представників керівництва установи, основна мета якого — визначення загальної стратегії реінжинірингу і контроль за виконанням робіт; координатор робіт — провідний спеціаліст з реінжинірингу — відповідає за розвиток методик та інструментів підтримки реінжинірингу, а також координує виконання різних проектів у межах цієї установи.

Безпосередньо здійснює реінжиніринг команда з реінжинірингу, до складу якої входять провідні бібліотечно-інформаційні фахівці, експерти і запрошені консультанти.

Реінжиніринг порушує звичну ієрархію, змінює роль керівника і методи його впливу на підлеглих, зміст роботи працівників, способи оцінювання результатів їх діяльності, механізм оплати праці та просування по службі, загальноорганізаційні цінності. Такі радикальні зміни, зазвичай, більшість персоналу сприймає негативно, що потребує активної роз'яснювальної роботи й урахування інших чинників, які мають сприяти успіхові реінжинірингу.

Слід визнати, що не завжди проекти реінжинірингу в бібліотечно-інформаційній діяльності є успішними. Їх ефективність зумовлюють певні чинники.

1) Мотивація — вищий бібліотечний менеджмент має усвідомлювати необхідність реінжинірингу і доручити його проведення провідним фахівцям.

2) Керівництво — керівник проекту реінжинірингу повинен бути вмілим, відповідальним організатором, мати незаперечний авторитет в установі. Йому слід делегувати широкі повноваження для створення команди і залучення необхідних для реалізації проекту ресурсів.

3) Співробітники — до команди, що здійснює реінжиніринг, необхідно долучати найкваліфікованіших співробітників, які можуть відмовитися від звичних стандартів мислення і творчо вирішувати завдання, здатні до командної роботи. Люди мають розуміти, в чому полягає мета реінжинірингу. Важливо долучити до співпраці менеджерів усіх рівнів управління.

4) Зрозумілість — завдання реінжинірингу в контексті стратегічних цілей установи повинні бути зрозумілими кожному співробітникові, що сприятиме активізації творчого пошуку щодо вдосконалення процедур і процесів у напрямі підвищення цінності кінцевого продукту для споживача.

5) Власний бюджет. Його наявність зменшує витрати часу на узгодження з керівництвом необхідних коштів, сприяє раціональному їх використанню.

6) Фокусування — зміну концепції бібліотечно-інформаційної діяльності установи, запропонована в проєкті реінжинірингу, слід сфокусувати на її найважливіших цілях, саме на їх реалізацію спрямовувати всі зусилля й ресурси.

7) Чітко визначені ролі та обов'язки, що передбачає долучення до проєктної команди не тільки фахівців і менеджерів, котрі відповідають за організацію тих бібліотечно-інформаційних процесів, що реконструюються, а й спеціалістів, які знають, як цю бібліотечно-інформаційну діяльність змінити, щоб суттєво поліпшити її результативність і ефективність.

8) Технологічна підтримка — важливо, щоб члени проєктної команди опанували методичний інструментарій реінжинірингу, особливо у сфері проєктування інформаційного забезпечення та використання інформаційних технологій. Зазвичай, реінжиніринг передбачає побудову інформаційної системи для підтримки бібліотечно-інформаційних процесів.

9) Консультації необхідні для реінжинірингу під час його першого здійснення. Однак консультанти або експерти, хоча і надають істотну допомогу виконавцям проєкту, виконують підтримуючу, а не керівну роль у його проведенні.

10) Ризик — учасники реінжинірингу впливають на його результат своїми знаннями та вміннями. Необхідно чітко усвідомлювати які ризики можуть виникнути під час реалізації нової концепції бібліотечно-інформаційного процесу, і мінімізувати їх.

Розуміння впливу означених чинників на ефективність реінжинірингу сприяє успішній реалізації проєкту організаційних перетворень. Особливого значення в цьому разі набуває вміння вдосконалити систему передавання знань усередині установи, що надасть змоги її працівникам виявляти недоліки здійснюваних бібліотечно-інформаційних процесів і брати активну участь у розробленні проєктів реінжинірингу.

Список літератури

1. Абрамова Л. В. От процессного подхода к контроллингу: эволюция функционального менеджмента / Л. В. Абрамова, И. М. Суслова // Науч. и техн. 6-ки. — 2011. — № 8. — С. 59–66.
2. Воскобойнікова-Гузєва О. Принципи формування стратегії і управління розвитком інноваційної діяльності бібліотек / О. Воскобойнікова-Гузєва, А. Бровкіна // Бібл. вісн. — 2003. — № 6. — С. 4–16.
3. Галимова Е. Я. Организационное проектирование библиотеки как научная проблема / Е. Я. Галимова // Виб. дело. — XXI в. — 2007. — № 1. — С. 23–30.
4. Гусєва Е. Н. Библиотечная инноватика как стратегия и фактор развития современной библиотеки: обоснование концепции / Е. Н. Гусєва // Библиотековедение. — 2012. — № 1. — С. 28–33.
5. Гранчак Т. Бібліотечно-інформаційні інновації : ідеї, реалії, перспективи / Т. Гранчак // Бібл. вісн. — 2003. — № 6. — С. 9–13.

6. Давидова І. О. Бібліотечне виробництво в інформаційному суспільстві : монографія / І. О. Давидова. — Х. : ХДАК, 2005. — 294 с.
7. Єрмолаєва Г. Еволюція поглядів на зміст і завдання управління бібліотекою в умовах ринкових перетворень (90-ті ХХ ст. — початок ХХ ст.) / Г. Єрмолаєва // Вісн. Кн. палати. — 2006. — № 12. — С. 30–33.
8. Качанова Е. Ю. Наука работает по-современному. Об инноватике как междисциплинарном направлении / Е. Ю. Качанова // Б-ка. — 2003. — № 5. — С. 6–8.
9. Петрова Л. Г. Технології впровадження змін у бібліотечну практику / Л. Г. Петрова // Бібл. планета. — 2004. — № 4. — С. 6–10.
10. Редькина Н. С. Технологический трансферт в библиотечной практике / Н. С. Редькина // Науч. и техн. б-ки. — 2007. — № 5. — С. 18–27.

Надійшла до редколегії 05.02.2014 р.

УДК 930.25:004.9

Ю. М. СПАСЕНОВА

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ «ІНФОРМАЦІЙНІ АРХІВНІ РЕСУРСИ» Й «ЕЛЕКТРОННІ АРХІВНІ РЕСУРСИ»

Розглянуто зміст понять «інформаційні архівні ресурси» й «електронні архівні ресурси». Проаналізовано їх нормативне та методичне забезпечення.

Ключові слова: архівні ресурси, електронні архівні ресурси, інформаційні архівні ресурси, електронний архів.

Рассмотрено содержание понятий «информационные архивные ресурсы» и «электронные архивные ресурсы». Проанализировано их нормативное и методическое обеспечение.

Ключевые слова: архивные ресурсы, электронные архивные ресурсы, информационные архивные ресурсы, электронный архив.

The concept of «archival information resources» and «electronic archival resources» is considered. Their normative and methodical support as well as the scientific views of scientists and specialists are analyzed.

Key words: archival resources, electronic archival resources, information archival resources, electronic archive.

Збереження архівних ресурсів та створення повноцінних баз даних з їх електронними аналогами є одним з найактуальніших питань розвитку архівної системи України. Це зумовлено нагальною необхідністю модернізації архівних ресурсів не тільки конкретного регіону, але й архівної системи країни загалом. Про це свідчить збільшення кількості наукових праць та публікацій на тему створення архівних інформаційних ресурсів і спеціальних розробок, присвячених побудові та функціонуванню архівних веб-сайтів в Україні й поза її межами. Значну роль у вирішенні цих питань відіграли спеціальні міжнародні конференції та наради, на яких розглянуто досвід створення архівних сайтів різних країн, виокремлено позитивні тенденції та негативні явища, що потребують усунення.

Теоретичні питання класифікації архівних ресурсів (звичайних та електронних) розглянуто в працях Г. Боряка, Ф. Валаччі, С. Фліза. Досвід практичної роботи архівів зі створення та супроводу сайтів розкрито в розвідках архівістів Н. Метальникової, Н. Платонової, Г. Волосяка, Т. Захарченко, Р. Пирога, В. Резникової, Ю. Дудки, Н. Войцехівської, Л. Джурджи, С. Лозової, Г. Духновської, Ю. Кучерявого, Я. Лозниці, О. Качковського та ін. Важливими в цьому сенсі є також праці зарубіжних архівістів Д. Наленч, О. Мапек та М. Ванер, В. Проданович, А. Бернат, І. Кисельов, Е. Єгорова, Г. Медведєва, Л. Корменди, В. Жумер, С. Іовович, І. Ляльков, Н. Омельчук, В. Носевич, Р. Беррі та ін. У дослідженнях означених авторів описано й узагальнено досвід побудови інформаційних ресурсів, технології їх створення, пошуку та захисту інформації тощо.

Мета статті — здійснити термінологічний аналіз понять «інформаційні архівні ресурси» й «електронні архівні ресурси».

Уведення терміна «інформаційний архівний ресурс» викликало певні дискусії. З прийняттям Закону України «Про інформацію, інформатизацію і захист інформації» більшість невизначеностей усунуто і нині прийнято таке визначення цього поняття, відповідно до якого «інформаційні архівні ресурси» — сукупність даних, організованих для отримання достовірної інформації з різних галузей знань і практичної діяльності людини.

Згідно із законодавством України, «інформаційні архівні ресурси» — це окремі документи й масиви документів в інформаційних системах кожного регіону країни. Інформаційні архівні ресурси визначають як запаси або джерела чого-небудь. У сучасному світі обсяг наукової інформації збільшується лавиноподібно і дедалі складніше стає відібрати ту, яка найбільше відповідає запиту людини. Розрізняють пертинентну та релевантну інформацію. Наприкінці ХХ ст. сформувалося нове розуміння поняття «інформаційні архівні ресурси». Нині воно достатньо багатоаспектне і позначає все різноманіття документів на традиційних і нетрадиційних носіях. Інформаційні архівні ресурси поділяються на класи. До первинних належать інформація, що відображає специфіку її джерела, сфери створення, виникнення і утворюється самостійно в природних умовах. Інформація про кількісні та якісні характеристики різних соціальних процесів утворює клас «змінної інформації». Виокремлені за цією ознакою інформаційні архівні ресурси можна класифікувати як природні, виробничі або соціально-економічні [10].

Інший клас інформаційних ресурсів — це відомості, дані, що одержані штучно в процесі науково-дослідної діяльності, а також будь-якої творчої роботи людини. Вони базуються на опрацюванні вже наявної інформації зі спеціальними параметрами і моделями (математична обробка, логічна, семантична). До цього ж класу належать і об'єкти, що створені як авторські твори в галузі літератури або

мистецтва. Важливим компонентом цих ресурсів є інформація, яка отримана в результаті інтелектуальної діяльності людини. Існує також вторинна (виникає на основі переробки вже наявної інформації) і нова (фіксує те, що людство досі ще не знало), до якої належать відкриття, прогнози різних соціальних і природних процесів.

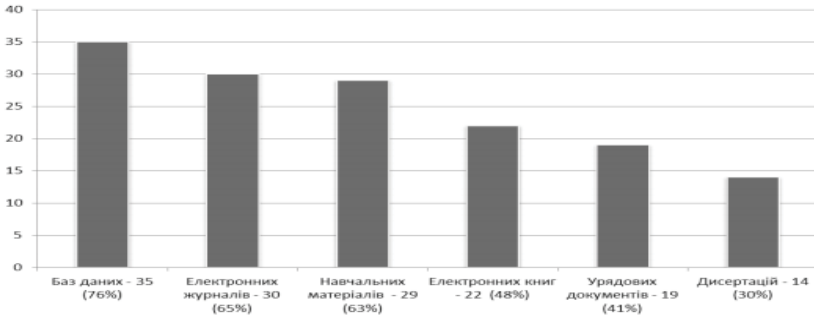

Рис. 1.1. Основні сфери використання інформаційних архівних ресурсів 10 000 респондентів України у 2012 р.

До інформаційних архівних ресурсів належать: бібліотеки, архіви, бази даних, ЗМІ), інформаційні сервіси (група сайтів, на яких можна скористатися різноманітними сервісними послугами: електронною поштою, блогом, а також ознайомитися з механізмом його ведення, пошуком, різними каталогами, прогнозом погоди, словниками, довідниками, телепрограмою, курсами валют). На рис. 1.1. подано основні сфери використання інформаційних архівних ресурсів на прикладі таких сайтів, як: yandex.ru, rambler.ru, aport.ru.

Інтенсивний розвиток світових інформаційних архівних ресурсів надасть можливості:

- перетворити діяльність щодо інформаційних послуг (отримання і надання в розпорядження користувача інформаційних продуктів — сукупності даних, сформованих виробником для поширення в матеріальній або нематеріальній формі) в глобальну людську діяльність;
- повніше сформуувати світовий та внутрішньодержавний ринки інформаційних послуг;
- утворити різні бази даних ресурсів регіонів і держав, до яких можливий віддалений доступ;
- підвищити обґрунтованість і оперативність прийняття рішень у банках, біржах, фірмах, промисловості, торгівлі завдяки своєчасному використанню необхідної інформації.

Електронні архівні ресурси — відносно нова сфера, що перебуває на межі архівознавства, інформаційних технологій, документообороту й інших дисциплін. Повне переосмислення ролі архівів в організації зберігання інформації зумовлює необхідність вироблення певних стандартів у галузі створення та функціонування електронних

архівів. Значний інтерес мають і питання законодавства, що регламентують діяльність, пов'язану зі створенням і використанням електронних архівних ресурсів, особливо загальнообов'язковими є загальнодержавні та галузеві нормативні акти. На думку більшості сучасних науковців, електронний архівний ресурс — інтегрований комплекс програмних і технічних засобів, призначений для зберігання архівних документів в електронній формі. Ключове слово — «інтегрований». Найчастіше електронний архів сприймають як традиційний, де замість паперових документів містяться відповідні документи на електронних носіях (дискети, компакт-диски).

При такому підході різниця між паперовим і електронним варіантами архіву невелика, а ефективність його використання обмежена оперативністю роботи людини та наявністю значного вільного місця для зберігання машинних носіїв. Практично в усіх країнах «легальне» життя електронних документів базується на трьох законах: про електронні цифровий підпис (ЕЦП), документ і комерцію. В Україні донині прийнята тільки друга редакція Закону про ЕЦП [9, с. 223].

Крім того, створення і управління електронними архівами безпосередньо стосуються мають такі акти: Закони України «Про інформацію, інформатизацію і захист інформації», «Про електронний цифровий підпис», національний стандарт «Діловодство та архівна справа. Терміни та визначення», інструкція до архівів «Основні правила роботи архіву організації».

Слід констатувати: термін «електронний архівний ресурс» не є законодавчо визначеним, що вможливує різноманіття його трактувань. Єдиний його офіційний варіант — визначення з проекту Закону України «Про електронний документ», який понині не прийнятий: «...електронний архівний ресурс — це масив електронних документів, що підлягає зберігання в порядку, встановленому нормативними правовими актами України» (під словом «масив» тут розуміється всього лише «набір»). Таким чином, основне навантаження з визначення поняття «електронного архіву» перекладається на різні нормативні акти і термін «електронний документ».

Наявна редакція основних правил роботи архіву організації схвалена колегією Держархіву 6 лютого 2002 р. і є рекомендованою. Ознайомлення з цими правилами становить інтерес в аспекті встановлення нормативних вимог до електронних архівів організацій; цікаво, що і вони не вводять до обігу термін «електронний архівний ресурс». Значна увага приділяється процедурам зберігання та обліку матеріальних носіїв електронних документів. Зазначено, що всі операції, які здійснюються з електронними документами в процесі передавання на архівне зберігання (перезапис, конвертація в нові формати, стиснення), повинні бути задокументовані. Практично здійснити це положення проблематично: необхідні окремі нормативні акти

(наприклад, конвертувати графічні формати, і, якщо це можливо, то чи можна перетворювати зображення з утратою якості, якими є стандарти зберігання текстової інформації).

Проте в проекті Закону України є розділ, присвячений автоматизованому науково-довідковому апарату архіву, в якому практично наведено визначення електронного архіву. Як перший варіант застосування цього терміна можна розглянути установи, які зберігають різноманітні обов'язкові примірники документів, під час формування баз даних архіву з описом документів, у якій у подальшому організується пошук. Така автоматизація надає широкі можливості оперативного і різноманітного пошуку архівних документів не тільки в межах регіону, але й усю країну. Інший варіант визначення означеного — інформаційно-пошукова система, що створена в поточному діловодстві організації та базується на таких її елементах, як електронні довідкові картотеки, номенклатури справ, класифікатори. Цей тип використовується в компаніях, що вже впровадили електронний документообіг і який існує як додаток до неї. У правилах не уточнюється, що робити в такому разі зі старими (паперовими) документами: чи потрібно переводити їх в електронну форму або вести паралельно паперовий і електронний архівний ресурси. Ще один варіант визначення, найбільш чий до електронних ресурсів: електронний архів — система, основана на повнотекстових базах даних, наприклад, законах та нормативних актах. Пошук інформації по цих базах передбачає звернення користувача до реферату та заголовків розділів документа з переходом до відповідного тексту. Користувачеві також надається можливість отримати копію повного тексту документа.

Нині розробляються і перебувають на розгляді Верховної Ради України різні проекти Закону «Про електронний документ», який дозволить остаточно визначити юридичний статус електронного документа, а також сторін, що беруть участь у роботі з ними. У проекті вводяться нові визначення й терміни, серед яких найважливіше дефініція поняття «електронний архівний ресурс».

У Законі визначається порядок зберігання електронних документів, якого необхідно дотримувати під час зберігання паперових архівів: документи повинні бути захищені від несанкціонованого доступу і спотворень; необхідно передбачити можливість доступу всім зацікавленим учасникам; обов'язкова можливість підтвердження достовірності електронних документів протягом усього терміну зберігання; можливе надання збережених електронних документів (копія на папері). Слід зазначити, що архів електронних документів — це не просто окремий сервер, комп'ютер або місце для зберігання носіїв з інформацією, не тільки і не стільки пошукова система, здатна виявити потрібну користувачеві електронну інформацію, це передусім технології і виробничі процеси, що забезпечують увесь цикл

зберігання документів: від експертизи цінності до їх використання через облік, опис, забезпечення збереження і розвиток науково-довідкового апарату.

Таким чином, електронний архів у контексті розглянутих аспектів його функціонування є інтегрованим комплексом програмних і технічних засобів, призначеним для зберігання, пошуку, експертизи, використання архівних документів в електронній формі за допомогою їх обліку, опису, забезпечення збереження й розвитку науково-довідкового апарату в порядку, встановленому нормативними правовими актами України. Незважаючи на те, що електронні документи виникли кілька десятиліть тому, проблеми у сфері їх архівного зберігання ще далекі від вирішення і нині є актуальним питання ведення такого електронного архіву. Показово, що чим складнішими і функціональнішими стають інформаційні технології та інформаційні системи, тим більше виникає нових труднощів у побудові етапів роботи архіву організації.

Нагальними є питання роботи сучасних архівів з електронними документами. Перехід на електронні носії потребує технічного переоснащення архівів, зокрема архівів кінофотодокументів, матеріали яких використовуються в документальному кіно, новинах та освітніх програмах. Процес створення державних електронних архівів на території України невід'ємний від застосування досвіду Європейського союзу, США й інших країн. Так, в Україні розпорядженням Кабінету Міністрів від 12.05.2007 р. — № 279 створено Центральний державний електронний архів (ЦДЕА України), який активно працює над нормативною та методичною базою. У середині вересня 2010 р. на веб-сайті архіву опубліковано для публічного обговорення проект Концепції планування життєвого циклу електронних документів та електронних інформаційних ресурсів — це основа створення електронного архіву та його взаємодія з державним діловодством. Розроблено методичні рекомендації «Про створення та збереження архівних копій веб-сайтів» і «Порядок користування електронними документами та електронними інформаційними ресурсами в ЦДЕА України».

У європейських країнах активно ведуться роботи з інтеграції інформаційних ресурсів інститутів, що базуються на інформаційних технологіях. Так, Міжнародним центром, який об'єднує зусилля в цьому напрямі, є проект ATHENA, що безпосередньо пов'язаний зі створенням електронної бібліотеки EUROPEANA. Європейський проект ATHENA2, ініційований партнерами проектів серії MINERVA3, реалізується в межах програми eContentplus у 2008–2011 рр. Проект ATHENA охоплює 20 країн-членів ЄС + 3 оглядачів з країн, що не входять до Європейського Союзу, більше 100 архівів, закладів культури та 20 європейських мов. Координує проект Міністерство культурної спадщини Італії. Завдання проекту ATHENA сформульовані так:

– посилювати, підтримувати і стимулювати участь у Європейській цифровій бібліотеці Europeana тих архівних закладів та інших організацій і установ, що зберігають культурну спадщину і які ще не повністю долучились до цієї діяльності [1, с. 28];

– розробити набір інструментів, рекомендацій та методичних матеріалів з питань багатомовності і семантики, метаданих і тезаурусів, структур даних і прав на інтелектуальну власність, які можуть використовувати музеї як для внутрішньої діяльності, так і для інтеграції в Європейську цифрову бібліотеку Europeana [15];

– ідентифікувати цифрові інформаційні ресурси європейських архівів;

– сприяти інтеграції інформаційних ресурсів різних секторів культурної спадщини, співпрацювати з іншими проектами, що безпосередньо співпрацюють із бібліотеками й архівами, з метою долучення різноманітного контенту в Європейську цифрову бібліотеку Europeana;

– розробити технічну інфраструктуру, яка забезпечить семантичну сумісність з Європейською цифровою бібліотекою Europeana [1].

Кінцевою метою проекту ATHENA є об'єднання всіх зацікавлених сторін і власників інформаційних ресурсів Європи, оцінка й інтеграція стандартів та інструментів, необхідних для збагачення і розширення контенту Європейської цифрової бібліотеки Europeana, надання користувачеві доступу до багатой і різноманітної культурної спадщини всієї Європи. ATHENA збирає і об'єднує інформаційні ресурси європейських музеїв, бібліотек, архівів і передає їх у EUROPEANA для публікації. До початку 2011 р. цей проект уже забезпечив відкритий доступ до 14 мільйонів інформаційних ресурсів з культури. 1757029 інформаційних ресурсів надійшло в EUROPEANA через проект ATHENA, який став найбільшим донором інформаційних ресурсів для EUROPEANA. Звіти про результати досліджень за цим проектом опубліковані й доступні в мережі Інтернет. На рис. 1.2. подано джерела, з яких користувачі отримували необхідну інформацію.

Як зазначено вище, друга половина ХХ ст. ознаменована глобальним феноменом інформаційного вибуху. Розвиток різних електронних технологій надав мільйонам людей можливості оперативного доступу до величезних інформаційних ресурсів, розосереджених по всій планеті, обмін інформацією в різних формах (текст, графіка, відеозображення, звук). Зважаючи на те, що електронні документи неоднорідні (одні з них — речовинні (оптичні диски), інші — віртуальні), перед вітчизняними бібліотеками виникли проблеми доречності співіснування в спеціальній літературі понять «електронний ресурс», «інформаційний ресурс», «електронна бібліотека», «електронний документний ресурс». Слово «ресурс» — французького

походження, дослівно означає «джерела чого-небудь, запаси, можливості, якими користуються при необхідності». Поняття «ресурс» — збірне, щоразу потребує конкретизації у вигляді тієї чи іншої одиниці виміру. Стосовно бібліотечної діяльності такою одиницею є документ, тому замість «ресурс» доцільніше використовувати термін «документ» [16, с. 18].

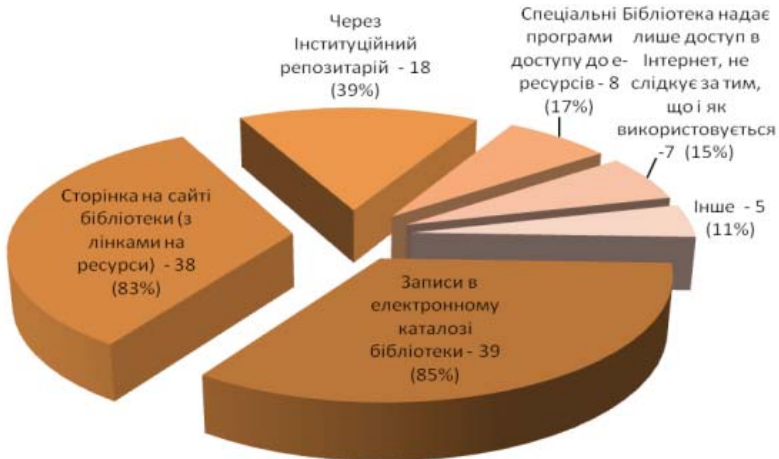

Рис. 1.2. Електронні джерела, з яких користувачі отримували необхідну інформацію у 2012 р. (дані Національної публічної бібліотеки).

«Інформаційні архівні ресурси» в Законі України «Про інформацію, інформатизації і захисту інформації» (1995 р.) — це «окремі документи і окремі масиви документів, документи і масиви документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, інших інформаційних системах)». Іншими словами, інформаційні ресурси складаються з документів і нічого іншого не містять. Тому правомірніше оперувати поняттям «документні ресурси».

Термін «документні ресурси» визначено в Державному стандарті 7.0-99 «Інформаційно-бібліотечна діяльність, бібліографія. Терміни та визначення» як «вид інформаційних ресурсів, що являє собою сукупність окремих документів у інформаційних системах». Зазначимо: по-перше, поняття «документні ресурси» стандартизовано на державному рівні. По-друге, правильно, що документними ресурсами називається сукупність окремих документів. Звернемося до визначення документа як інформації, зафіксованої на матеріальному носії. Матерія може існувати у формі речовини або енергії (поля). Зазвичай обидва ці матеріали речовинні: папір та типографська

фарба, фотоплівка й фотоемульсія. Інтернет же для перенесення (запису) інформації використовує електроенергію, отже, за ознакою природи запису документи, що циркулюють в Інтернеті, є віртуальними. Інформацію, що несе енергію, розподіляється по глобальних інформаційних мережах, і документи цього типу називають мережевими або онлайнними [3].

Технічними засобами фіксування, трансляції та відтворення інформації є електронні пристрої, тому такі документи називають ще електронними. Якщо такий документ має тільки речову основу, тобто інформація фіксується на автономному (локальному) носіїві — синтетичній плівці, гнучкому або жорсткому полімерному диску (компакт-диск, CD-ROM, DVD, жорсткі магнітні диски вінчестера комп'ютера, що належать бібліотеці тощо), то його називають офлайнним. Особливість офлайнного документа — наочність, відчутність його фізичного носія, можливість здійснювати різні фізичні операції: розміщувати на ньому бібліотечні реквізити, переміщувати з одного місця на інше, зберігати, реєструвати як облікову одиницю. Водночас інформацію, що міститься на електронному офлайнному документі, можна передавати з інформаційних супермагістралей. Якщо вона не зберігається в пам'яті вінчестера, цей документ має статус онлайнного або мережевого.

Таким чином, розмежування між офлайнним і онлайнним документами є умовним, адже будь-який документ спочатку поданий на реальному (тобто не віртуальному) матеріальному носіїві, наприклад, на жорсткому диску (вінчестері) комп'ютера. У такому разі цей поділ потрібний для того, щоб акцентувати, що елементом бібліотечного або архівного фонду є тільки зареєстрований в облікових формах документ, що належить бібліотеці, а, отже, має речовинний носій. Онлайнний документ за необхідності можна перетворити на офлайнний, якщо інформацію з Інтернету переписати на власний вінчестер, диск або роздрукувати на принтері.

У свою чергу, офлайнний документ теж здатний до перетворення: інформацію з паперового або плівкового носія можна перетворити на електронну форму, переписавши її, наприклад, на CD-ROM або на жорсткий диск, і таким чином отримати офлайнний документ в електронній формі.

Таким чином, нині існує безліч різних за видами електронних ресурсів, зокрема архівних, що у свою чергу ускладнює введення єдиної термінологічної системи. Це питання потребує подальшого детального вивчення.

Список літератури

1. Антопольский А. Б. Проблематика информационных ресурсов в ФЦП «Электронная Россия» / А. Б. Антопольский // Информационные ресурсы России. — 2003.— № 6.— С. 28–31.

2. Антопольський А. Б. Електронні бібліотеки: принципи створення / А. Б. Антопольський, Т. С. Майстрович. — М. : Ліберей-бібінформ, 2007. — 288 с.
3. Браккер Н. В. Оперативное сохранение цифровой информации в учреждениях культуры. Задачи и барьеры [Электронный ресурс]. / Н. В. Браккер, Л. А. Куйбышев. — 2011. — Режим доступа: www.minervaplus.ru/publish/Operative_preservation.doc. — Заглавие с экрана.
4. Букатов А. А., Муратова Г. А., Шаройко О. В. Розвиток середовища віддаленого доступу до інформаційних ресурсів освітніх і наукових установ / А. А. Букатов, Г. А. Муратова, О. В. Шаройко // Інформаційні технології і телекомунікації в освіті і науці : матеріали міжнарод. наук. конф. Туреччина, травень. — 2006. — С. 166–167.
5. Демідов А. А. Доступ до інформації: створення Президентської бібліотеки / А. Демідов // Бібл. справа. — 2007. — № 7. — С. 6–9.
6. Захарова І. Г. Інформаційні технології в освіті. — 3-е видавництво, стер. — М.: Видавничий центр «Академія», 2007. — 192 с.
7. Земськов А. І. Електронна інформація і електронні ресурси: публікації і документи, фонди і бібліотеки / А. І. Земськов, Я. Л. Шрайберг. — М.: ФАІР, 2007. — 528 с.
8. Ковтанюк Ю. С., Забенько Ю. І. Концепція планування життєвого циклу електронних документів. Частина 1 / Ю. С. Ковтанюк, Ю. І. Забенько // Архіви України. 2013. — Вип. 4 (286). — С. 5–38.
9. Ковтанюк Ю. С. XIII міжнародна конференція архівів «Електронна документація та представлення архівних матеріалів в інтернеті» із циклу Colloquia Jerzy Skowronek dedicata // Архіви України. — 2013. — Вип. 3 (285). — С. 223–234.
10. Куйбышев Л. А. Сбор и долговременное сохранение электронной информации в сфере культуры [Электронный ресурс]. — 2011. — Режим доступа: <http://www.minervaplus.ru/publish/publish.htm>. — Заглавие с экрана.
11. Лавренюк А. Г. Центральний державний електронний архів України: пошук відповідей на виклики часу / А. Г. Лавренюк // Архіви України. — 2008. — № 1-2. — С. 67–70.
12. Майстрович Т. В. Депозитарное хранение и обязательный экземпляр электронных документов [Электронный ресурс] / Т. В. Майстрович. — 2010. — Режим доступа: <http://www.minervaplus.ru/publish/publish10.htm>. — Заглавие с экрана.
13. Микитенко А. Електронна бібліотека «Культура України» / А. Микитенко // Бібл. планета. — 2011. — № 1. — С. 5–6.
14. Михайлов О. А. Электронные документы в архивах. Проблемы приема. Обеспечение сохранности и использование : анализ. обзор зарубеж. и отечеств. опыта. — 2-е изд. доп. — М., 2000. — 230 с.
15. Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки [Електронний ресурс]: Закон України від 09 січня 2007 року № 537-V. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
16. Паламарчук Л. В. Електронні документи : проблемні питання підготовки до архівного зберігання // Секретар-референт. — 2011. — № 12. — С. 18–21.

Надійшла до редколегії 05.02. 2014 р.

МЕТОДОЛОГІЧНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВА (ЧАСТИНА 1)

Розглядаються основні методологічні підходи і наукові концепції теорії бібліографії, внесок відомих бібліографознавців у розвиток науки.

Ключові слова: бібліографознавство, теорія бібліографії, методологічний підхід, наукова концепція, бібліографознавець, бібліографічна інформація.

Рассматриваются основные методологические подходы и научные концепции теории библиографии, вклад известных библиографоведов в развитие науки.

Ключевые слова: библиографоведение, теория библиографии, методологический подход, научная концепция, библиографовед, библиографическая информация.

The basic methodological approaches and scientific conceptions of the theory of bibliography, the famous bibliographers contribution to the development of science are considered.

Key words: bibliographical science, theory of bibliography, methodological approach, scientific conception, bibliographer, bibliographical information.

Актуальність теми зумовлена інтенсивним розвитком науки бібліографії, що забезпечило підвищення її рівня, який передбачає наукове осмислення бібліографії як цілісного явища. Саме сучасному поколінню вчених удалося визначити принципові відмінності бібліографічної діяльності та її сутність, сформулювати основні положення науки про бібліографію. Це пов'язано з формуванням загальної, єдиної бібліографічної теорії, у рамках якої відбувається і подальший розвиток теорії бібліографії. Її особливістю стає розгляд питань про сутність, роль, місце, функції бібліографії в контексті концепцій, які розробляються ученими, що надає цілісного і несуперечливого пояснення феномену бібліографії.

Теоретичні проблеми бібліографії активно розробляють сучасні вчені, такі як Л. В. Астахова, Е. К. Беспалова, М. Г. Вохришева, Г. Ф. Гордукалова, О. А. Гречихін, М. І. Давидова, І. Г. Моргенштерн, Т. А. Новожонова, Н. А. Сляднева, А. В. Соколов, В. А. Фокеєв, Г. М. Швецова-Водка та ін.

Двадцятиріччя із середини 70-х до середини 90-х рр. ХХ ст. — це період аналізу бібліографічних реалій, коли активно формувалися авторські концепції, які пояснювали природу бібліографії (А. І. Барсук, О. П. Коршунов, М. Г. Вохришева, В. А. Фокеєв, А. В. Соколов, Н. А. Сляднева, Л. В. Астахова, О. А. Гречихін). Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. ситуація почала змінюватися. Стало очевидно, що наявність нових варіантів теорій не сприяє підвищенню рівня галузевої науки, її розвиток відбувається "вшир".

У суспільстві стала відчуватися необхідність синтезу бібліографічного знання. Вперше це питання порушив О. П. Коршунов у статті "Як створити загальну теорію бібліографії" (2000). Серйозною спробою просунутися у вирішенні цього питання стала монографія Т. А. Новожонової "Методологічні підстави загальної теорії бібліографії" (2003 г.). Узагальнюючою працею стала збірка "Російське бібліографознавство: підсумки і перспективи" (2006 г.), підготовлена за ініціативи кафедри соціальних комунікацій і бібліографознавства МДУКІ.

Водночас вийшли друком праці провідних учених — підсумки багаторічних досліджень, які розширюють межі науки та можливості професійної освіти. Це — навчальні посібники М. Г. Вохришевої "Теорія бібліографії" (2004 г.), І. Г. Моргенштерна "Загальне бібліографознавство" (2005 г.), В. А. Фокєєва «Бібліографія: теоретико-методологічні підвалини» (2006 г.), О. П. Коршунова; Т. Ф. Лиховид, Т. А. Новожонової «Бібліографознавство: основи теорії і методології (2009)», що розкривають головні проблеми бібліографічної науки.

Книга А. В. Соколова і В. А. Фокєєва "Бібліографознавство: Terraincognita. Діалог про бібліографічну науку" (2010) — це діалог відомих теоретиків, який торкається всіх основних питань теорії бібліографії: експлікації поняття бібліографія, її основних категорій та концепцій, принципів і закономірностей бібліографічної діяльності, бібліографознавства як науки, історії його формування та ін.

Нині склалися умови формування теорії бібліографії, яка полягає в розробці безлічі концепцій, що розглядають цей феномен з позицій різних підходів і висвітлюють його в різноманітних аспектах.

Серед основних напрямів розвитку сучасної бібліографії можна назвати вирішення питання про можливість вироблення її єдиної теорії, вдосконалення авторських концепцій, осмислення досвіду інформаційно-технологічних перетворень, що відбуваються в системі документальних комунікацій.

У бібліографознавстві початку ХХІ ст. застосовуються взаємодоповнюючі наукові підходи — способи теоретичного відтворення бібліографії.

Когнітивний (знансєвий, ноосферний) підхід — дослідження бібліографії на основі аналізу понять "знання", "бібліографічне знання" як провідних категорій.

Знання — достовірне, істинне уявлення про що-небудь, зокрема про книгу, її читачів, бібліотеку, бібліографію, систему документальних комунікацій.

Бібліографічне знання — результат бібліографічної діяльності, який сприяє опануванню, формуванню і трансляції книжкової культури. Це дані про джерела знання, їхніх користувачів, що ідентифікує документовані тексти як матеріальні й ідеальні об'єкти, висвітлює їхні властивості та співвідношення між ними в людській свідомості.

Бібліографічне знання — форма свідомості, результат пізнавальної діяльності, ідеальне і вибіркоче віддзеркалення об'єктивної реальності у вигляді знакової системи, спрямоване на засвоєння і формування книжкової (текстової) культури людини, суспільства, співтовариств. Феномен бібліографічного знання і пізнання — це те, що людина пізнає про книгу і її читачів за допомогою бібліографії [9].

Бібліографічне знання — підсумок бібліографічного пізнання, що надає об'єктивно істинні образи фіксованих текстів, а також уявлення про світ текстів і стосунків людини (співтовариств, суспільства) з цим світом. Це знання про джерела знань, що дозволяє їх структурувати, організувати, оперувати окремими фрагментами. Бібліографічне знання виражається в бібліографічній мові, певних висловлюваннях, судженнях про фіксовані тексти, їхні потоки і масиви, необхідне і достатнє для ідентифікації текстів і потреб у них, уведення їх у систему соціальних комунікацій і розглядається в контексті когнітології — науки про знання, ікогнітографії — інформації про знання.

Відповідно до когнітивного підходу, бібліографічне знання визначається як найважливіший засіб текстової комунікації і ціннісної орієнтації у світі текстів і потреб у них, регулювання, управління ними. Сутність бібліографії виявляється в бібліографічному знанні, що визначає актуальні елементи ноосфери, реалізовує інтелектуальний (ідеальний) доступ до її документованої частини.

Важлива категорія когнітивного підходу — бібліографічна пам'ять — здатність людини, співтовариств, суспільства зберігати, актуалізувати, транслювати, уможливити використання в різних ситуаціях процесу життєдіяльності знання про фіксовані тексти і потреби в них.

На основі категорії «бібліографічного знання» розроблено певні концепції: ноосферно-культурологічна (В. А. Фокеєв), «процесно-знаннева» (В. П. Леонов), «наукознавча» (Л. В. Астахова (Ласькова), «духовно-промислова» (А. В. Соколов). Основне теоретико-методологічне протистояння в сучасній бібліографії стосується питання про те, яку категорію розглядає дослідник як провідну — бібліографічне знання чи бібліографічну інформацію.

Інформаційний підхід до бібліографії — наукова методологія вивчення бібліографічного феномену, відповідно до якої головною категорією є інформація, передусім бібліографічна.

Бібліографічна інформація — провідний компонент бібліографії, вид соціальної інформації зі специфічно вираженими засобами, спеціалізованою мовою, який здійснює ідентифікацію, надання знань про тексти (документи, книги), їхні масиви, реалізацію інтелектуального доступу до них на рівні їхніх ідеальних образів (моделей). Згідно з ГОСТом 7.0-99 «Інформаційно-бібліотечна діяльність. Бібліографія» бібліографічна інформація — це інформація про документи, необхідна для їхньої ідентифікації і використання. Бібліографічна

інформація визначається і як система відомостей про документи, що створюється з метою їхнього пошуку, оповіщення про них, ціннісної орієнтації в їхніх потоках і масивах. З урахуванням положень когнітивного підходу, бібліографічна інформація — просторово-часова форма руху — ідеальна (відомостей про тексти і пов'язаних з ними явищ) або перетворена, знаково-сигнальна, рухома в системі соціальних комунікацій (бібліографічне знання).

Система бібліографічної інформації — знакова система кодування фіксованих текстів, їхнього позначення, розпізнавання (ідентифікації) бібліографічними засобами.

Комплексним об'єктом бібліографічної інформації є система «Текст — споживач інформації».

Безпосередній об'єкт бібліографічної інформації — джерела інформації (тексти, публікації, документи, книги тощо). Форми існування бібліографічної інформації різноманітні й історично зумовлені. Вони характеризуються такими загальними поняттями, як бібліографічний опис, бібліограма — одиниця бібліографічної інформації, бібліографічний запис, бібліографічне сповіщення — елемент бібліографічної інформації, бібліографічні відомості (автор, заголовок, вихідні і випускні дані, бібліографічні посібники, бібліографічні бази даних тощо).

Теорію бібліографічної інформації розвивали Е. К. Беспалова, М. Г. Вохришева, Ю. С. Зубов, Ю. М. Лауфер, І. Г. Моргенштерн, Н. А. Сляднева, В. А. Фокеєв та інші фахівці. Концептуальне оформлення — цей підхід набув відбиття в таких концепціях, як інформаційно-документографічна, інформаційно-діяльнісна (О. П. Коршунов), інформаційно-книгознавча (Е. К. Беспалова, А. І. Барсук), інформаційно-культурологічна (М. Г. Вохришева, Н. Б. Зінов'єва), інформографічна (Н. А. Сляднева), інформаційно-управлінська (О. Гречихін). У цьому разі поняття «інформація» інтегрується з такими категоріями: діяльність, документ, книга, культура, управління, ідеографія та ін.

Інформаційно-культурологічний підхід до вивчення бібліографії використовує положення науки про культуру — культурологію. Бібліографія визначається як елемент (підсистема) культури, що відповідає за зберігання, передачу, використання текстів — культурних цінностей. Особлива увага в рамках підходу приділяється з'ясуванню суті поняття «Інформаційна культура», опанування суспільством у певних конкретно-історичних умовах культури виробництва, поширення, споживання бібліографічної інформації. Бібліографічна культура — специфічна субкультура, пов'язана з інформацією, знанням, а бібліографія — сфера соціокультурної, інформаційно-комунікаційної діяльності.

Соціодинамічний підхід до вивчення бібліографії (бібліографічної культури) — важливий напрям інформаційно-культурологічного

підходу, що ґрунтується на понятті «соціодинаміка культури», обґрунтованому А. Модем.

Бібліографічна інформація, культура вивчаються в динаміці їхнього розвитку. Згідно з думкою І. Г. Моргенштерна, виокремлюються декілька етапів функціонування бібліографічної інформації: активне функціонування, старіння і консервація. На кожному етапі по-особливому проявляються властивості бібліографічної інформації, відбуваються її якісні і кількісні зміни, перетворення і вплив на соціальні комунікації.

Системно-діяльнісний підхід до поняття, вивчення бібліографії базуються на твердженні, що головною її категорією є поняття діяльності як системи. Галузь бібліографічної діяльності — це задоволення потреб у бібліографічній інформації (ГОСТ 7.099). Це когнітивно-інформаційна, соціально-комунікаційна, соціально орієнтуюча, соціокультурна діяльність по забезпеченню інтелектуального (ідеального) доступу до джерел інформації (знань), задоволенню потреб у фіксованих текстах (документах) засобами бібліографічних знань і бібліографічної інформації, формуванню інформаційної (книжкової, бібліографічної) культури в традиційних, електронних і інших можливих формах [9].

Згідно з діялісним підходом, бібліографічна діяльність передбачає певні взаємопов'язані об'єктно-предметні сфери компонентів: практичні інформаційно-комунікаційні, ціннісно-орієнтовані, освітньо-педагогічні, популярні, організаційно-управлінські, методико-технологічні, пізнавальні, освітні.

Характерні ознаки бібліографічної практичної діяльності — предметність, соціальна зумовленість, доцільність, суб'єктивність.

Функції практичної бібліографічної діяльності — бібліографічне згоргання документа, реалізація інтелектуального доступу до нього на рівні його ідеального образу (моделі), доведення бібліографічних відомостей до споживачів, ціннісна орієнтація в документних масивах.

Системно-діялісний (або діялісний) підхід використовували Е. К. Беспалова, А. І. Барсук, М. Г. Вохришева, О. А. Гречихін, Н. А. Сляднева, хоча, ґрунтуючись ніби на одній і тій самій діялісній методології, вони мали абсолютно різні наукові результати [9].

Соціоінституційний (соціологічний) підхід визначає бібліографію як специфічний бібліографічний соціальний інститут. Останній є формою організації спільної діяльності людей, що історично склалася, високоорганізованою соціальною системою, що відрізняється сталою структурою, інтегрованістю своїх елементів, різноманітним, гнучкістю і динамічністю функцій. Це цілісна сукупність соціальних ролей і груп, сфокусованих на реалізації будь-якої базової соціальної потреби (розвитку сім'ї, освіти, охорони здоров'я і безпеки життя, науки, комунікації, культури тощо) [9].

Фахівці визначають соціальний інститут як зведення норм, що регулюють певну сферу громадських відносин і є пристосовним пристроєм суспільства, створеним спеціально для задоволення його найважливіших потреб і регульованим зведенням соціальних норм.

Соціальний інститут — масштабна, стала соціальна система, що розвивається, охоплює сукупність статусів і ролей, соціальних норм і санкцій, організацій, які базуються на персоналові, апараті управління і особливостях процедури, техніці, практиці.

Бібліографічний соціальний інститут — приватний соціальний інститут, що належить до базового соціального інституту інтелектуального, комунікаційного життєзабезпечення, науки, утворення, соціалізації особистості, організації і підтримки ноосфери, задоволення потреби в спілкуванні, актуалізації, переданні, здобутті знання, цінностей культури.

Бібліографія як соціальний інститут виконує функції забезпечення суспільству, співтовариствам, індивідам інтелектуального (ідеального) доступу до особистісно- і суспільно-корисних джерел інформації (текстів, документів, книг), трансляції, ретрансляції книжкової культури і таким чином сприяє ефективному функціонуванню ноосферно-комунікаційного соціального інституту, який відповідає за інтелектуальне і соціокультурне життєзабезпечення.

Бібліографічне співтовариство, без сумніву, є соціальною спільнотою, що виконує місію в розподілі праці, керується в професійній діяльності певними нормами, мотивами, цінностями, що задовольняють певну суспільну потребу в інтелектуальному (ідеальному) доступі до джерел інформації і мають відповідну групову (корпоративну) свідомість, соціокультурні ціннісні настанови й орієнтації, які відображаються в духовному житті індивідів цієї соціальної групи. Основні положення соціоінституційного підходу до бібліографії викладені в працях М. Г. Вохришевої, А. В. Соколова, В. А. Фокєєва.

Синергетичний підхід до вивчення бібліографії ґрунтується на положеннях синергетики — науки про самоорганізацію.

Синергетика — це пізнання і пояснення складного, зокрема бібліографічного, феномену, його суті, принципів, організації, еволюції. Сучасні вітчизняні бібліографознавці активно використовують наукову мову теорії самоорганізації, її основні поняття, такі як синергізм, ентропія, лінійність, доповнюваність, випадковість, самоврядування, гармонізація, синергетичний ефект, біфуркація, ін.

Синергетика бібліографії (бібліосинергетика) — розділ синергетики соціальних систем, що досліджує взаємозв'язок між рівнем елементної будови бібліографії як системи і рівнем її динамічних властивостей як цілості. Бібліографія розглядається як відкрита складна громадська і природно-історична система, що самоорганізується, забезпечує інтелектуальний доступ до джерел знання (інформації) на

рівні їхніх ідеальних образів (моделей), її становлення і розвиток, що вивчаються як природно-історичний процес.

Бібліографія, як зазначають бібліографознавці, відповідає вимогам синергетики. Це надскладна система з надскладною самоорганізацією. Її характеризують такі ознаки, як відкритість, нелінійність. Вона складається з декількох взаємопов'язаних складових (підсистем), які можна розглядати як відносно самостійні системи — документальні бібліографічні ресурси, бібліографічні кадри, користувачі бібліографічної інформації тощо. Тому поняття самоорганізації (синергетики) адаптується до бібліографічних явищ. Стає можливим і доцільним використовувати наукові засоби синергетики як матеріал для вивчення бібліографічних феноменів.

Факторний підхід до дослідження бібліографії означає виявлення і вивчення, аналіз таких різноманітних чинників її розвитку, як соціально-політичні, соціально-економічні, соціокультурні, особистісно-творчі, історичні, технологічні, матеріально-технічні, етнонаціональні, глобальні, регіональні тощо.

Семіотичний підхід до бібліографії спрямований передусім на формування, оптимізацію функціонування, вивчення бібліографічної мови — семіотичного засобу кодування і декодування, фіксованого на матеріальному носіїві з метою забезпечення інтелектуального (ідеального) доступу до джерел знання, їхньої ідентифікації, знаходження, зберігання. Вивчення місця і ролі бібліографічної мови в системі мовних комунікацій виявляє суттєвий резерв розвитку бібліографічної науки і практики, оскільки забезпечує ефективніший доступ до інформації. Вивчення бібліографічної мови — перспективний теоретико-методологічний напрям, який сприяє раціоналізації і оптимізації інформаційно-бібліографічної діяльності. Семіотичний науковий підхід у бібліографознавстві використовують Н. І. Гендіна, В. П. Леонов, І. А. Савіна, Г. Я. Узилевський, В. А. Фокеев та інші спеціалісти [9].

Поняттєво-термінологічний підхід у бібліографознавстві має на меті вдосконалення поняттєвого апарату бібліографічної науки і практики, створення поняттєвої, теоретико-термінологічної моделі бібліографії в різних формах, зокрема стандартах, енциклопедичних і термінологічних словниках. Бібліографічний поняттєвий апарат — цілісний комплекс термінів. Учені і практики постійно стикаються з необхідністю використовувати, вводити терміни, відбиваючи таким чином усі нові аспекти бібліографії, відношення і зв'язки досліджуваних бібліографічних об'єктів.

Поняттєво-термінологічний підхід активно використовували такі науковці: А. О. Астапович, О. А. Гречихін, О. П. Шулік, І. Г. Моргенштерн, В. А. Фокеев та ін.

Таким чином, численні методологічні підходи щодо створення теорії бібліографії багатьох наук зумовили виникнення

Список літератури

1. Астахова Л. В. Библиография как научный феномен : монография / Л. В. Астахова. — М. : МГУК, 1997. — 338 с.
2. Барсук А. И. Библиографоведение в системе книговедческих дисциплин : методолог. очерк / А. И. Барсук. — М. : Книга, 1975. — 206 с.
3. Вохрышева М. Г. Библиографическая деятельность : структура и эффективность / М. Г. Вохрышева. — М. : Кн. палата, 1989. — 199 с.
4. Вохрышева М. Г. Теория библиографии : учеб. пособ. / М. Г. Вохрышева. — Самара : Изд-во СГАКИ, 2004. — 368 с.
5. Гречихин А. А. Информационно-управленческая концепция библиографии / А. А. Гречихин // Мир библиогр. — 2006. — №3. — С. 14–21.
6. Гречихин А. А. Общая библиография : учебник / А. А. Гречихин. — М. : Изд-во МГУП, 2000. — 508 с.
7. Гречихин А. А. Общая библиография: теоретико-методологические основы : учеб. пособ. / А. А. Гречихин. — М., 1990. — 180 с.
8. Зубов Ю. С. Библиография как система свернутого знания / Ю. С. Зубов // Теоретико-методологические проблемы современного советского библиографоведения : межвуз. сб. науч. тр. — М., 1981. — Вып. 47. — С. 23–40.
9. Коршунов О. П. Библиографоведение : основы теории и методики : учебник / О. П. Коршунов, Т. Ф. Лиховид, Т. А. Новоженова; под. ред. О. П. Коршунова. — М. : Гранд-Фаир, 2009. — 335 с.
10. Леонов В. П. Библиограф: профессия «переживает» парадигму [Электронный ресурс] / В. П. Леонов // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теорет. сб. — Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/articles/2005/051vpppp.html>. — Загл с экрана.
11. Леонов В. П. Библиография как профессия / В. П. Леонов. — М. : Наука, 2005. — 128 с.
12. Новоженова Т. А. Методологические основания общей теории библиографии / Т. А. Новоженова. — Краснодар, 2003. — 308 с.
13. Новоженова Т. А. Синергетика как фундамент развития наук об информации / Т. А. Новоженова // Мир библиогр. — 2009. — №3. — С. 28–33.
14. Новоженова Т. А. Синергетическая концепция библиографии / Т. А. Новоженова // Российское библиографоведение: итоги и перспективы : сб. науч. статей. — М. : ФАИР—ПРЕСС, 2006. — С. 199–215.
15. Российское библиографоведение: итоги и перспективы : сб. науч. статей / сост. и предисл. Т. Ф. Лиховид; науч. ред. Т. Ф. Лиховид. — М. : ФАИР—ПРЕСС, 2006. — 688 с.
16. Сляднева Н. А. Библиография в системе Универсума человеческой деятельности : опыт системно-деятельностного анализа / Н. А. Сляднева. — М. : МГИК, 1993. — 226 с.
17. Соколов А. В. Теория библиографии в лабиринте концепций / А. В. Соколов // Мир библиогр. — 2009. — № 3. — С. 19–25; №4. — С. 9–20.
18. Фокеев В. А. Библиография: теоретико-методологические основания: учеб. пособ. / В. А. Фокеев. — СПб. : Профессия, 2006. — 352 с.
19. Фокеев В. А. Природа библиографического знания: монография / В. А. Фокеев. — М., 1995. — 352 с.
20. Швецова-Водка Г. М. Вступ до бібліографознавства : навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. — К. : Кондор, 2004. — 216 с.

Надійшла до редколегії 18.02.2014 р.

ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ: РОЗВИТОК ЗАСОБІВ І СПОСОБІВ КОМУНІКАЦІЙНОЇ Й ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Розглядаються сучасний стан і перспективи розвитку інформаційно-освітнього середовища вищого навчального закладу.

Ключові слова: *інформаційно-освітнє середовище, електронний освітній ресурс, комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни.*

Рассматриваются современное состояние и перспективы развития информационно-образовательной среды высшего учебного заведения.

Ключевые слова: *информационно-образовательная среда, электронный образовательный ресурс, комплекс учебно-методического обеспечения дисциплины.*

The current state and prospects of development of information-educational environment of higher education are under consideration.

Key words: *informational and educational environment, electronic educational resources, educational-methodical complex of discipline.*

В останні роки електронні форми навчання стрімко набули поширення в освітньому середовищі всіх рівнів навчання. Технології мережевих комунікацій і хмарних обчислень надто вплинули на поширення сервісів і зміни методології проведення навчального процесу. Інформаційне наповнення й можливості сервісів визначають якість віртуального середовища вищого навчального закладу. Впровадження віртуального середовища навчального закладу здійснюється з метою [1]:

- створення єдиного інформаційно-освітнього середовища (ІОС) вищого навчального закладу;
- управління знаннями, забезпечення спадкоємності досвіду всередині вищого навчального закладу;
- формування єдиних підходів до навчання;
- розвитку сучасної корпоративної культури вищого навчального закладу.

Мета статті — розробка пропозицій щодо розвитку інформаційно-освітнього середовища вищого навчального закладу з урахуванням удосконалювання засобів комунікації.

Сучасні освітні процеси не можуть відбуватися без долучення до навчання широкого спектра інформаційних ресурсів, розвитку вмінь обробки й подання різної інформації в електронній формі. Створення й використання в навчальному процесі електронних ресурсів потребують наявності можливостей забезпечення адміністративної й інформаційної підтримки навчального процесу. Іншими словами, широке використання електронних ресурсів тягне за собою необхідність збору, обробки й надання різним категоріям користувачів

різноманітної інформації, що формується спеціальними функціональними системами. Серед основних функціональних систем вищого навчального закладу можна назвати такі:

- електронна бібліотека (зберігання, каталогізація й забезпечення доступу до різних ресурсів в електронній формі);
- адміністративна (регламентна) підсистема (авторизація користувачів і поділ їх по категоріях, протоколювання дій, реалізація набору функцій з організації й документування результатів навчального процесу, контроль працездатності всіх програмних компонентів і забезпечення надійності їхньої роботи);
- кадрова підсистема (база даних персонального обліку користувачів усіх категорій);
- інформаційна підсистема (програмне забезпечення, навчально-методичні матеріали, сайти викладачів, інформування користувачів про події, що відбуваються в навчальному закладі);
- апаратна підсистема (сервери, комп'ютери, мобільні мережеві пристрої, локальна мережа, телекомунікаційне й проекційне обладнання) [2].

Вищеперелічені тільки основні системи, кожна з яких може деталізуватися на дрібніші підсистеми. У сукупності всі функціональні системи об'єднуються в інформаційно-освітнє середовище навчального закладу. Нині відбувається процес інтеграції ІОС навчальних закладів у регіональні або спеціалізовані. У перспективі можна говорити про ІОС державного або міждержавного масштабів.

З одного боку, сучасні вищі навчальні заклади стають складовою єдиної комунікаційної системи суспільства, що ефективно адаптується до змін світового соціокомунікаційного середовища. І без веб-сайта процес входження вітчизняних вищих навчальних закладів до світового інформаційного простору унеможливлений. Суспільство за допомогою процесів комунікації створює навколишнє середовище — інформаційно-комунікаційний простір, встановлюючи межу між комунікаціями, з одного боку, та інформацією — з іншого. Просторовість понять інформації та комунікації зумовлює глобальну сутність інформації. У просторі взаємодії цих понять і явищ виникають відносини обміну інформацією та комунікації різних рівнів, які зумовлені типами суб'єктів, що взаємодіють між собою. З іншого боку, сучасний вищий навчальний заклад характеризується зростанням значущості власного інформаційного середовища, що являє собою сукупність інформації, навчальної документації, інтелектуальних ресурсів, інформаційних технологій, комунікаційної інфраструктури, яка містить комунікації різних категорій суб'єктів [4]. На сучасному рівні розвитку ІОС варто розглядати в рамках вирішення завдань удосконалення теорії та практики навчання стосовно соціально-економічних умов, що різко змінюються. ІОС має реалізувати модель педагогічного процесу, у якій повною мірою використовуються можливості

інноваційних технологій, що дозволяють ефективно організувати індивідуальну й колективну роботу викладачів і студентів, а також інтегрувати різні форми й стратегії здобуття знань з навчальної дисципліни, які спрямовані на розвиток цілеспрямованої й самостійної пізнавальної діяльності студентів [3].

Існуючий рівень розвитку ІОС Харківської державної академії культури внеможливорює впровадження нових технологій у дистанційній освіті в повному масштабі. Однак це зовсім не значить, що академія не повинна розвиватися й надавати своїм студентам актуальні й нові знання й навички. Нові технології в освіті повинні використовуватися й розвиватися. Для вирішення означеної проблеми західні університети пропонують «змішану» форму навчання, суть якої полягає в тому, що сервіси Інтернет і електронні освітні технології використовуються як підтримка традиційної очної освіти. Студенти мають доступ до ІОС академії, у якій перебуває весь навчальний матеріал, вбудованої системи тестування, є доступ до різних електронних бібліотек, джерел і ресурсів. У змішаній формі навчання деякі контрольні заходи можуть проводитися в режимі реального часу. Нині така форма освіти використовується в багатьох європейських університетах [2].

Сучасна інформаційна інфраструктура вищого навчального закладу підсилюється й удосконалюється завдяки веб-сайтам, які виконують численні освітні, інформаційні, комунікаційні функції в соціумі. Інтернет-комунікації надають доступ широкому колу користувачів мережі до електронних освітніх ресурсів та послуг, серед яких — електронна навчальна документація [4].

Електронні освітні ресурси (ЕОР) — це сукупність програмних засобів, інформаційних, технічних, нормативних і методичних матеріалів, повнотекстова електронна навчальна документація, включаючи аудіо й відеоматеріали, ілюстративні матеріали й каталоги електронних бібліотек, які розміщені на комп'ютерних носіях і в мережі Інтернет.

Навчальні документи — це важливі засоби комунікації у вищому навчальному закладі, оскільки в разі детальнішого вивчення можна виявити такі комунікаційні властивості:

- забезпечення процесу передачі навчальної інформації та обмін нею;
- наявність матеріального носія (документованого), за допомогою якого відбувається процес передачі навчальної інформації в часі й просторі;
- здатність бути каналом передавання навчальної інформації;
- забезпечення передачі та масового обміну навчальною інформацією з метою впливу як на окремого студента, так і на групу (або групи);
- здатність бути засобом і результатом навчальної діяльності;

- сприяння формуванню нового знання й, у свою чергу, нового навчального документа;
- забезпечення соціальної взаємодії;
- орієнтування інформації, що міститься в навчальному документі, системи знань, викладених у ньому, на змістовне сприйняття;
- спрямування на досягнення соціальної спільності за умови збереження індивідуальності кожного її елементу [4].

У рамках ІОС робота з ЕОР тісно інтегрована з іншими видами ресурсів середовища. Доступ до ЕОР визначається освітньою програмою студента, його академічними результатами, календарними планами та ін. Робота викладача з навчальними ресурсами середовища починається з аналізу результатів роботи з вивчення відповідних тематичних блоків. Із цією метою викладач повинен звертатися до ресурсів адміністративної (регламентної) і кадрової підсистем середовища, які містять відомості про студентів, а також до ресурсів підсистеми контролю знань, що забезпечує контроль за якістю вивчення навчального матеріалу [6]. ІОС забезпечує індивідуальний підхід, відповідно до якого викладач може розробити для кожного студента окремі завдання щодо підготовки до роботи з ЕОР, які забезпечують педагогічний контроль і виміри. На цьому ж етапі викладач визначає час, що відводиться на виконання завдань, і початок їхньої роботи з підсистемою контролю знань [7].

Найважливішим структурним компонентом інформаційно-освітнього середовища навчального закладу є електронний комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни, який може містити такі елементи:

- електронні підручники, що містять теоретичний матеріал, глосарій, а також теми семінарських і практичних робіт;
- плани лекційних і практичних занять;
- віртуальні лабораторні комплекси;
- конспекти-презентації лекцій;
- завдання до практичних робіт;
- навчальні завдання для самостійної роботи й вимоги до них;
- питання й завдання до підсумкової атестації;
- описи інформаційних засобів і технологій, необхідних для виконання навчальних завдань;
- методичні вказівки до використання цього комплексу;
- електронні банки тестів;
- посилання на додаткові інформаційні ресурси по дисципліні в мережі Інтернет;
- додаткові навчальні матеріали (підручники, посібники, журнали й ін.).

Електронний комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни надається студентам на зовнішньому носіїві й вільно

поширюється по локальній мережі академії й глобальній мережі Інтернет. З прикладами практичної реалізації електронних комплексів навчально-методичного забезпечення дисциплін можна ознайомитися на адресах <http://did.inf.ua/>, <http://inf-di.narod.ru/> [5].

Етап, коли освітні ресурси використовуються автономно, поступово відходить у минуле. Сьогодні вони стають носіями знань і інформації в рамках інформаційно-освітнього середовища навчального закладу, регіону, асоціації навчальних закладів або більш глобальних освітніх об'єднань. Саме глобалізація освітньої сфери, одним з відображень якої став Болонський процес, є рушійною силою робіт зі стандартизації форматів освітніх ресурсів, механізмів їхньої класифікації й використання в навчальному процесі.

Розвиток засобів і способів комунікаційної й інформаційної взаємодії учасників навчального процесу постійно прискорюється завдяки вдосконалюванню цифрових технологій. Найближчим часом учасникам навчального процесу потрібно буде враховувати та використовувати:

- розширення можливостей у комунікаціях викладачів і студентів;
- забезпечення мобільності всіх наявних апаратних засобів;
- активізацію процесів оцифрування навчального контенту;
- нові сучасні інструменти керування великими обсягами інформації;
- навички обробки неструктурованої й непередбаченої інформації;
- планування розвитку з урахуванням хмарних технологій;
- активне підвищення кваліфікації викладачів і студентів у сфері інформаційних технологій.

У свою чергу, організаційно-педагогічні проблеми діяльності викладачів, що виникають в інформаційно-освітньому середовищі, ще практично не вивчені. Нині очевидним є той факт, що головною має залишатися така функція викладача — керування процесами навчання, виховання, розвитку. Однак, яким чином реалізувати ці функції в умовах скорочення обсягу контактів викладача зі студентами і яким додатковим вимогам повинні відповідати освітні ресурси залежно від їхнього типу — це запитання, на які викладачам доводиться відповідати самостійно, зважаючи на власний досвід. Саме тому, під час навчального процесу в інформаційно-освітньому середовищі викладач має істотно більше фізичне й психологічне навантаження, ніж викладач у традиційній системі. Стан справ ускладнюється ще й тим, що викладач часто виявляється в певному нормативно-правовому вакуумі, оскільки не вирішені ще питання нормування праці викладача в освітньому середовищі, оплати його праці, розробка й формування бази електронних освітніх ресурсів

навчального закладу, порядок обліку працевитрат на цю роботу й багато чого іншого.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що головним джерелом знань в ІОС є комплекси навчально-методичного забезпечення дисциплін. Однак ефективне їхнє використання й індивідуальний підхід до студентів забезпечуються всією сукупністю функціональних підсистем ІОС. Використання комплексів навчально-методичного забезпечення дисциплін поза ІОС можливе, але при такому підході істотно знижується ефективність навчального процесу, а робота викладачів і адміністрації навчального закладу ускладнюється.

Таким чином, подальший розвиток інформаційно-освітнього середовища академії можливий завдяки вирішенню таких завдань:

- подальше впровадження системи електронного навчання, як компонента інформаційної системи вищого навчального закладу;
- використання змішаної форми навчання, поширення використання сервісів Інтернет і електронних освітніх технологій для підтримки традиційної очної освіти;
- інформаційне наповнення ІОС академії освітнім контентом;
- підключення системи автоматизації бібліотеки й наповнення її навчальними матеріалами, книгами, періодичними виданнями в електронній формі;
- розробка методики організації робіт з навчально-методичного забезпечення процесу дистанційного навчання;
- визначення основних напрямів підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації викладачів.

Список літератури

1. Социальные коммуникации в Интернет-среде // Социальная коммуникация в современном мире : коллект. моногр. / Н. Н. Азаров [и др.] ; под ред. А. А. Деркача, Е. Б. Перельгиной. — М. : Альтекс, 2004. — С. 351–363.
2. Михайлов В. А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В. А. Михайлов, С. В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. трудов. — СПб. : СПбГПУ, 2004. — С. 34–52.
3. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. — М. : Рефлбук ; К. : Ваклер, 2001. — 656 с.
4. Шелестова А. М. Характеристика сучасного інтегрованого інформаційно-комунікаційного простору вищого навчального закладу / А. М. Шелестова // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2013. Вип. 39. — С. 235–241.
5. Тітов С. В. Інформаційна підтримка навчальної дисципліни за допомогою веб-ресурсу / С. В. Тітов, О. В. Тітова // Проблеми теорії й практики дистанційної та електронної освіти (ПДЭО-2013) : матеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф., м. Ялта (27-31 травня 2013 р.), Ялта : РВУЗ КГУ, 2013. — С. 60–62.

6. Силуянов А. В. Реализация эффективных инновационных технологий представления контента в учебном процессе [Электронный ресурс] / А. В. Силуянов // 19 межд. конф. "Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса", Судак, "Крым 2012". — Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2012/disk/134.pdf>. — Заглавие с экрана.
7. Тітов С. В. Автоматизація контролю знань студентів з використанням програмного комплексу "КТС NET 3" / С. В. Тітов, О. В. Тітова // Експертні оцінки елементів навчального процесу : прогр. і матеріали XIII міжвуз. наук.-пр. конф. (3 листопада 2012 р.). — Х. : ХГУ «НУА», 2012. — С. 39–41.

Надійшла до редколегії 20.02.2014 р.

УДК 021

А. Л. КУХАРЕНКО

БІБЛІОТЕКА ВНЗ ЯК СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ ЦЕНТР ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ І САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито сутність процесу створення бібліотечного середовища, здатного надавати кваліфіковані послуги інформаційно-комунікаційного сервісу із задоволення потреб, визначено бібліотеку як соціально-комунікаційний центр формування інформаційної культури й реалізації творчого потенціалу особистості освітньо-комунікаційного простору ВНЗ.

Ключові слова: бібліотека ВНЗ, інформаційно-комунікаційний сервіс потреб, інформаційна культура, творчий потенціал особистості.

Раскрыто процесс формирования библиотечной среды, способной оказывать квалифицированные услуги информационно-коммуникационного сервиса по удовлетворению потребностей, определена библиотека как социально-коммуникационный центр формирования информационной культуры и реализации творческого потенциала личности образовательно-коммуникационного пространства ВУЗа.

Ключевые слова: библиотека ВУЗа, информационно-коммуникационный сервис потребностей, информационная культура, творческий потенциал личности.

The creation of the library environment, capable of providing professional services to meet the information and communication needs of the service, is discovered library of social and communication center of information culture and realize the creative potential of the individual educational institution and communication space is defigned.

Key words: university library, information and communication service needs, information culture, creativity of the individual.

На початку третього тисячоліття інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) посідають чільне місце в усіх сферах життєдіяльності людини. Набуття суспільством інтелектуального потенціалу,

розвиток особистості, навчання протягом усього життя — усе це є передумовою інтеграції України в європейське, а загалом і світове співтовариство.

Національним пріоритетом випереджального розвитку професійної освіти сучасності є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які забезпечують подальше вдосконалення навчально-виховного процесу ВНЗ, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві.

Модернізаційні зміни, що відбуваються в системі сучасної вищої освіти, розширюють спектр завдань бібліотек ВНЗ, є важливою складовою інформаційно-комунікаційного простору навчального закладу, в якому зосереджені основні навчально-виховні ресурси щодо сприяння формуванню світоглядного розвитку компетентної особистості майбутнього фахівця, здатного опанувати нові інформаційні технології та керувати власним знанням. Специфіка напрямів розвитку сучасної бібліотеки ВНЗ полягає в інноваційності її діяльності, а це, передусім, — відповідність вимогам інформаційного суспільства.

Актуалізація проблематики статті пов'язана, по-перше: з усвідомленням та розумінням нової ролі й місця бібліотек у соціально-комунікаційній структурі освітньо-комунікаційного простору ВНЗ і процесах регулювання соціальних відносин. По-друге: з інтенсивним пошуком нових методик і форм бібліотечно-комунікаційної практики, які впливають на діалогізацію взаємовідносин між суб'єктами, зберігаючи таким чином гармонізацію життєдіяльності навчального закладу.

Мета статті: — визначити бібліотеку як соціально-комунікаційний центр формування інформаційної культури й реалізації творчого потенціалу особистості освітньо-комунікаційного простору ВНЗ.

Завдання статті:

- 1) виокремити якість і кваліфікованість як властивості надання бібліотекою інформаційно-комунікаційних послуг;
- 2) розкрити діалогічність міжкомунікаційних взаємовідносин;
- 3) виявити роль інтелектуально-інформаційного комфорту в бібліотечному середовищі, що впливає на формування світогляду особистості майбутнього фахівця.

Нині практично не можна назвати сфери людської діяльності, яка б не була залежна від ринку інформації і не мала б потреби у використанні новітніх інформаційних технологій. Інформатизація бібліотек вищої школи змінює особливість, форми, функціональні ролі учасників комунікаційних відносин, перетворюється на одну з найпродуктивніших та наймасовіших систем управління знанням і є повноправним суб'єктом інформаційного простору, і у своїй діяльності орієнтується на розвиток інтеграційної функції. Нині університетська спільнота як соціальне середовище адаптується до мережевих,

віртуальних форм взаємодії в спілкуванні й обміні інформацією, що проявляється у формуванні нового типу комунікаційних відносин.

Проблемність ситуації ускладнюється необхідністю вирішення основних проблем, які виникають під час формування нового середовища інформаційно-комунікаційної взаємодії, що впливає на спрямованість функціонування та розвитку бібліотек ВНЗ, їх подальшу інтеграцію до системи соціальних комунікацій суспільства та підсистеми освітньої комунікації вищих навчальних закладів на завершальному етапі інформатизації, у зв'язку з чим посилюються протиріччя між розмаїттям комунікаційних форм і засобів та рівнем їх репрезентації в комунікаційній структурі освітнього простору ВНЗ; між сучасними інформаційними технологіями та можливостями їх збереження інфраструктурою бібліотек ВНЗ; між загальноосвітньою тенденцією до інтелектуалізації фахівця та рівнем організації інформаційно-комунікаційного забезпечення фондів бібліотек.

Тема щодо розгортання комунікаційної діяльності в бібліотечно-інформаційній сфері є однією з провідних у фаховій літературі. У працях Л. Бейліса, В. Горового, І. Давидової, В. Ільганаєвої, Т. Колеснікової, Н. Кушнарєнко, О. Мар'їної, А. Соляник, М. Слободяника, Ю. Столярова, Л. Філіпової, Г. Швецової-Водки, Г. Шемаєвої розглядаються різні аспекти теорії, стратегії, інновацій у розвитку бібліотек.

Комунікаційні знання потребують здійснення прикладних досліджень, спрямованих на аналіз різних аспектів комунікаційних відносин у вирішенні конкретних питань діяльності бібліотек як соціально-комунікаційних центрів ВНЗ.

Університетський освітньо-комунікаційний простір є найоптимальнішим для використання існуючих і створення нових інформаційно-комунікаційних ресурсів, подальшого розвитку та вдосконалення інформаційно-комунікаційних технологій, упровадження їх до навчально-виховного процесу, оскільки у ВНЗ одночасно і в різних формах поєднуються лінійні й нелінійні моделі комунікацій, які впливають на процеси функціонування бібліотеки. Щодо участі бібліотек ВНЗ у навчально-виховному процесі освітньо-комунікаційного простору, у широкому значенні йдеться про трансляцію культурних норм і цінностей фахівцям, а у вузькому — про забезпечення інформаційно-комунікаційної підтримки індивідуума.

А. В. Соколов розглядає бібліотеку нових інформаційних потреб і запитів користувачів як вагомий комунікаційний центр. Учений переконливо доводить, що розвиток бібліотечної діяльності відбувається під впливом загального розвитку соціальних комунікацій та процесу інформатизації, який зумовлений розширенням спектра потреб користувачів [11].

Питання функціонування бібліотек у системі соціально-інформаційних комунікацій, їхніх можливостей щодо підвищення

ефективності діяльності висвітлено в працях В. М. Горового. Дослідник розглядає бібліотеки як соціальні інформаційні бази й акцентує на необхідності оновлення напрямів роботи бібліотечних установ для підвищення якості інформаційних ресурсів, розвитку структури інформаційного забезпечення бібліотек як фактора розвитку соціальних інформаційних комунікацій [4]. Значний інтерес для цього дослідження становлять наукові розробки у сфері міжособистісної комунікації Е. Аронсона [1]; для аналізу соціокультурних комунікацій і різних форм їх інституціонального функціонування основними є положення про утвердження діалогічності комунікації як консенсусної взаємодії [10].

Для розуміння і пояснення комунікаційних процесів учені використовують різноманітність комунікаційних моделей. Лінійна модель функціонування бібліотеки, на думку бібліотечних фахівців, характеризується традиційними для неї процесами комплектування, обробки, класифікації, збереження та поширення інформації. При цьому, на етапах модернізації і інновації бібліотеки еволюціонують з лінійної комунікаційної моделі діяльності бібліотеки на нелінійну інтеракційну, що розвиває діяльність із формування діалогічності відносин у комунікаційному спілкуванні [8]. Нелінійні моделі соціальних комунікацій пов'язані з поширенням у науці ідей філософії діалогізму [3]. Відомий науковець В. Ільганаєва зазначає, що сучасні соціальні комунікації досягли своєї системно-трансформаційної стадії завдяки мультимедійним технологіям [7], характеризуючись при цьому зміною рівня розвитку зв'язків і предмета соціально-комунікаційної діяльності (від документального й інформаційного рівнів функціонування системи соціальних комунікацій до когнітивного). Щодо бібліотеки, така еволюція, на нашу думку, означає, що в ній як елементі соціальних комунікацій і складно організований системі, здатній до саморегуляції, нині спостерігаються саморозвиток і розгортання потенційних можливостей, які зумовлюють чергову зміну комунікаційної моделі діяльності бібліотек ВНЗ. Характерною ознакою є створення гібридних (поєднаних) моделей діяльності сучасних бібліотек ВНЗ, паралельне застосування ними традиційних та електронних каналів і засобів комунікації.

Комунікативна дія є мегатипом усіх видів соціальних дій, проте власне комунікативними є лише дії, що здійснюються зі спеціальною метою комунікації, тобто ті, що мають мотиваційні засади, орієнтацію на передачу інформації та здійснювані з використанням адекватної для мети знакової системи. У змістовному аспекті соціокультурну складову комунікаційної діяльності бібліотек ВНЗ можна диференціювати на чотири основні інформаційні напрями:

- 1) новаційну (інформація, яка залучає свого споживача до нових властивостей та ознак явищ, об'єктів, процесів та норми здійснення

будь-якої діяльності, актів поведінки і взаємодії, знаки й засоби діяльності щодо збільшення кількості і якості знань);

2) орієнтаційну (допомагає споживачеві інформації орієнтуватися в системній структурі освітньо-комунікаційного простору, в ієрархічній співвіднесеності її елементів, сприяє соціалізації та інкультурації індивіда, формує екзистенціональні і ціннісні орієнтації, задає критерії оціночних суджень, пріоритетів вибору);

3) стимуляційну (впливає на мотиваційні засади соціальної активності суб'єктів, що актуалізує знання людини про навколишнє середовище, а також здобуття знань для задоволення соціальних очікувань);

4) кореляційну (уточнює чи оновлює окремі параметри зазначених вище видів знань, орієнтацій і стимулів) [2].

Бібліотека як соціальний інститут є провідним елементом у системі трансляції, опануванні та розвитку традицій, цінностей і норм культури — інформаційної, художньої, історичної, духовно-моральної; допомагає користувачам у виборі та ранжуванні пріоритетності тих чи інших ціннісних орієнтацій та настанов. Завдяки цьому відбуваються фіксація, збереження і передання загальнолюдських, гуманістичних, професійних цінностей та принципів, які стають потім умовою цілеспрямованої діяльності людей упродовж усього життя.

Дійсно, і комунікація, й інформація набувають фундаментальних особливостей діяльності і функціонування бібліотек ВНЗ, потребують перетворення книгозбірень ВНЗ на інтелектуальний інформаційно-комунікаційний центр розвитку особистості фахівця, що складається з широкого спектра друкованої, класичної та сучасної літератури, відео й аудіо матеріалів, електронних носіїв інформації, мережевих ресурсів медіацентру з можливістю використання новітніх інформаційних і комунікаційних технологій, які сприяють розвитку інтелектуальної інформаційної культури молоді.

Зважаючи на особливий статус інформації в освітньо-комунікаційному просторі ВНЗ, вплив ІКТ на соціально-комунікаційну складову бібліотечної діяльності, слід використовувати поняття «інформаційна культура» як змістовну характеристику рівня інформаційної досвідченості особистості, її вміння, навички спілкування з інформацією, ІКТ, тобто потрібна комп'ютерна культура в технологічному й ціннісно-моральному розуміннях. Розвиток інформаційної культури зумовлений еволюцією діалогічного особистісного інтелекту є продуктом різноманітних творчих здібностей людини, які забезпечують вільну орієнтацію в інформаційно-комунікаційному просторі ВНЗ. Формування інформаційної культури користувачів потребує поєднання традиційного бібліотечно-бібліографічного інструментарію з умінням оперувати інформацією з використанням сучасних комп'ютерних засобів.

Сутність інформаційної культури полягає у внутрішній цілісності й функціональній взаємозалежності, оскільки основою цього феномену є людина та її соціально-комунікативна дія, яка базується на принципах гуманізму — слугуванню істині, добру та красі. Щодо реалізації своїх завдань, бібліотеки мають перейти від традиційної пропаганди бібліотечно-біографічних знань серед читачів до їх цілеспрямованої інформаційної освіти. Зважаючи на означені аспекти, в цьому дослідженні доводиться, що бібліотеки ВНЗ активно сприяють розвитку інформаційної культури особистості майбутнього фахівця й безпосередньо впливають на формування нового типу: світогляду; спілкування; мислення, зорієнтованого на саморозвиток і самоосвіту.

Опанування молоддю інформаційної культури сприяє універсалізації важливих якостей: уміння мислити системно, стратегічно, критично та творчо, а саме: реальному розумінню людиною самою себе, свого місця і ролі в освітньо-комунікаційному просторі ВНЗ, а, відтак, у соціумі.

Реалії життєдіяльності освітньо-комунікаційного простору ВНЗ висувають нові вимоги, передусім щодо спроможності й готовності до зміни діяльності бібліотек із подальшим розширенням їх функціонального спектра:

1) створення соціально-комунікаційного середовища для задоволення інформаційно-комунікативних потреб суб'єктів навчально-виховної взаємодії;

2) здійснення інформаційно-комунікаційного обслуговування з використанням усіх потенційних можливостей інформаційної та духовної культури, яка функціонує в межах інформаційних і міжособистісних комунікацій;

3) регулювання за допомогою засобів комунікації (вербальних, документальних, інформаційних, електронних) процесами розвитку і формування комунікативної компетентності, творчих якостей особистості, критичного мислення, реалізації художньо-творчого потенціалу студентства;

4) модернізації традиційних форм роботи та впровадження новітніх форм роботи, демократизація у виборі напрямів масово-комунікаційної взаємодії; а також креативне мислення бібліотечних фахівців, нестандартний підхід в організації бібліотечних заходів.

У зв'язку з цим висуваються вимоги до розширення масштабів та особливостей соціального спрямування комунікаційної діяльності бібліотек ВНЗ. Виникає необхідність диференційованого підходу до роботи з аудиторією, що позначена різноманітністю проблематики заходів, методів, засобів і форм роботи, спрямованих на формування гуманних взаємовідносин [5]. Для розвитку цієї діяльності О. В. Кондрашкіна пропонує застосування тривалих програм, що сприяють формуванню партнерських гуманних взаємовідносин, зміст яких виокремлює в тематичні блоки, що взаємопов'язані між собою

і утворюють систему активного впливу на контингент користувачів і суб'єктів ВНЗ [9]. На нашу думку, активна участь у таких заходах долучає до спільної культуротворчої діяльності, фундаментом якої стає міжособистісне спілкування. Утілюючи оригінальні культурно-дозвілліві програми, організовуючи літературно-музичні салони та вітальні, естетичні студії, гуртки й клуби за інтересами, диспути, презентації, тематичні вечори, творчі зустрічі бібліотеки ВНЗ сприяють створенню оптимальної інфраструктури, спрямованої на задоволення духовних потреб із метою всестороннього і гармонійного розвитку особистості, заохочує її таким чином до атмосфери неформального спілкування завдяки значному зниженню рівня офіційності та збільшенню ступеня довіри у взаємовідносинах. Їх форми різні — від зацікавленого персонального спілкування користувача й бібліотекаря під час організації видання документів до створення будь-яких видів можливого інформаційно-комунікаційного сервісу для потреб усіх категорій користувачів з урахуванням їх уподобань, особистих побажань і послуг.

У контексті бібліотечного спілкування, що є специфічною формою взаємодії, реалізується один із важливих аспектів — спілкування заради самого спілкування [6], що характеризує цілий комплекс понять: це і міжособистісна взаємодія бібліотекарів із читачами, й дискусійність спілкування, завдяки якій кожен відчуває себе учасником «живого» творчого процесу. Діалогічність спілкування, що відбувається на психолого-педагогічному рівні та має терапевтичний ефект, впливає на успішність освітньої діяльності фахівців, розвиває морально-етичні та художньо-естетичні потреби, смаки та можливості особистості, реалізує творчий потенціал студентів.

Отже, можна підсумувати. Бібліотекам ВНЗ необхідно застосовувати всі якості комунікації, які нині вможливають створення бібліотечного середовища, здатного надавати кваліфіковані послуги задоволення інформаційно-комунікаційного сервісу, потреб усіх категорій суб'єктів навчально-виховної взаємодії з урахуванням їхніх уподобань, особистих побажань та забезпечення комфортності; можливість діалогу, інтелектуально-інформаційного комфорту, що істотно змінить специфіку комунікаційних процесів освітнього простору ВНЗ; впливатимуть на формування світогляду майбутнього фахівця й реалізацію творчого потенціалу і саморозвитку особистості.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з узгодженням загальнокультурних цінностей, що транслиуються в системі соціальних комунікацій; вивченням особливостей презентування загальнолюдських та національних цінностей комунікаційними структурами України, зокрема бібліотеками; виявлення основних форм та методів поширення гуманістичних цінностей засобами бібліотечної роботи, враховуючи можливості сучасних електронних комунікацій.

Список літератури

1. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения — повседневное использование и злоупотребление / Э. Аронсон, Э. Пратканис. — М. : Прайм-Еврознак, 2002. — 384 с.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. — К. : Довіра, 2007. — 205 с.
3. Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке / В. Н. Волошинов // М. М. Бахтин. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / сост. И. В. Пашков. — М. : Лабиринт, 2000. — С. 349–486.
4. Горовий В. М. Особливості розвитку соціальних інформаційних баз сучасного українського суспільства / В. М. Горовий. — К. : НБУВ, 2005. — 300 с.
5. Грабар Н. Г. Інформаційно-виховні функції бібліотеки вищого навчального закладу / Н. Грабар // Вісн. Кн. палати. — 2004. — № 1. — С. 35–37
6. Езова С. А. О гуманизации общения, или как жить в гармонии с читателем / А. С. Езова // Библиотека. — 2011. — №7. — С. 13–14.
7. Ільганаєва В. О. Соціальні комунікації: сфера практичної діяльності й об'єкт теоретизації / В. О. Ільганаєва // Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань : матеріали міжнар. наук. конф., 26-27 лют. 2009 р. — Ч. 1. — Х. : ХДАК, 2009. — С. 8–10.
8. Колесникова Т. О. Комунікаційні моделі діяльності бібліотек ВНЗ в умовах інформатизації : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій Х. : — ХДАК, 2012. — 22 с.
9. Кондрашкіна Е. В. Массовое библиотечное обслуживание : учеб.-практ. пособ. / Е. В. Кондрашкіна. — М. : Литера, 2012. — 176 с.
10. Матурана У. Биология познания / У. Матурана // Язык и интеллект. — М. : Прогресс, 1995. — С. 95–142.
11. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А. В. Соколов : учеб. пособ. — СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, 2002. — 461 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2014 р.

УДК 023/025+005.1

Т. П. ТКАЧЕНКО

**УПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ
В БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ**

Узагальнюється досвід українських бібліотек щодо впровадження системи управління якістю. Визначається, що формування системи якості відбувається в три етапи: визначення основних і допоміжних процесів; підготовка бібліотечного персоналу.

Ключові слова: *якість бібліотечної діяльності, управління, досвід бібліотек.*

Обобщается опыт украинских библиотек по внедрению системы управления качеством. Определяется, что формирование системы качества происходит в три этапа: определение основных и вспомогательных процессов; подготовка библиотечного персонала.

Ключевые слова: *качество библиотечной деятельности, управление, опыт работы.*

The experience of Ukrainian libraries in applying of the quality control system is summarised. It is defined, that the quality control system's forming realised in three stages: definition of main and subsidiary processes; preparation of library personne.

Key words: *quality of library activity, management, work experience.*

Діяльність бібліотек відбувається в нових умовах інформаційного та соціально-комунікаційного розвитку. Одним з головних завдань бібліотек стало формування якісного інформаційно-комунікаційного середовища на основі сучасних управлінських рішень. Серед них особливе значення надається впровадженню менеджменту якості бібліотечної діяльності.

Найрозгорнутіше бачення вирішення проблеми впровадження системи менеджменту якості в бібліотеках пропонують зарубіжні дослідники, зокрема Ю. А. Ахмадова, П. Бокхорст, П. Брофі, Ю. Н. Дрешер, К. Еббот, Л. О. Дубровіна, І. Т. Хансен. Розробленню концептуальних засад ефективного використання соціологічних методів як інформаційно-комунікаційної складової системи менеджменту якості бібліотечних послуг присвячено першу дисертаційну роботу в Україні із цього аспекту В. Ю. Вахнован. Практичні аспекти впровадження системи менеджменту якості в публічних та бібліотеках ВНЗ України розглянуто в публікаціях працівників бібліотек різного спрямування, зокрема В. Ю. Вахнован, В. А. Вергунова, О. В. Виноградової, Л. Г. Влащенко. Проте в сучасних умовах виникає необхідність розроблення нових стратегічних напрямів розвитку бібліотеки на основі впровадження системи менеджменту якості.

Мета статті — узагальнити досвід бібліотек України щодо впровадження системи управління якістю бібліотечною діяльністю.

Запорукою реалізації цілей бібліотеки стосовно якості є постійне розширення переліку послуг за допомогою опанування передових технологій та інформаційних сервісів, модернізація і розширення матеріально-технічної бази бібліотеки на основі впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій, підвищення персональної відповідальності керівників структурних підрозділів, постійний самоконтроль та самоаналіз. Це зумовлює активізацію процесів упровадження системи управління якістю в бібліотеках України.

Серед українських бібліотек вищих навчальних закладів можна відзначити бібліотеки: Національного авіаційного університету (НАУ м. Київ), Харківського національного університету радіоелектроніки (ХНУРЕ), Хмельницького національного університету, Національного університету біоресурсів і природокористування (НУБіП), Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського (ДонНУЕТ).

У бібліотеці Національного авіаційного університету (НАУ) у квітні 2008 р. було розпочато роботу зі створення та впровадження системи управління якістю (СУЯ). Це зумовлено тим, що у вересні 2008 р. університету надано сертифікат відповідності системи менеджменту якості освітніх та наукових досліджень міжнародному стандарту якості серії ISO 9000:2000 [1; 7]. Наукова бібліотека університету взяла активну участь у розробці та впровадженні системи менеджменту якості. Складність роботи для бібліотеки полягала в тому, що потрібно було впровадити нові технології та процедури управління, визначити основний бібліотечний процес, розробити нові відповідно до вимог міжнародних стандартів. Особливістю стало те, що в бібліотеці було прийнято власну документацію системи менеджменту якості, яка, крім університетської, містить: Цілі і Плани з якості, Положення про наукову бібліотеку відповідно до вимог системи менеджменту якості, інші документи. У бібліотеці розроблені Реєстри документів, Реєстри форм, Форми документів, які ввійшли до загальноуніверситетських реєстрів. На етапі розроблення системи менеджменту якості було визначено основні процеси бібліотеки та загальноуніверситетські процеси, в яких вона бере участь. Основним процесом бібліотеки визначено управління інформаційними ресурсами книгозбірні поряд з такими видами діяльності, як освітня та наукова діяльність, навчально-організаційна, навчально-виховна та ін. Кожен процес потребував власного опису, визначення вхідних та вихідних даних, результату, розроблення нормативних документів, відповідно до яких виконується цей процес. Визначено критерії для вимірювання результативності процесів.

Зважаючи на те, що бібліотека НАУ є важливим елементом забезпечення освітньої та наукової діяльності університету, її долучено до перевірки в передсертифікаційну стадію аудиту, мета якої — загальне оцінювання ступеня відповідності СУЯ бібліотеки вимогам стандарту якості серії ISO 9000:2000. Друга стадія аудиту відбувалася в структурних підрозділах бібліотеки: аудиторі проводили бесіди з керівниками та персоналом бібліотеки, ознайомлювалися з документацією СУЯ, організацією процесів на місцях, протоколами, в яких відображені результати процесів. Особливу увагу аудиторі приділяли виконанню в бібліотеці окремих положень стандарту, серед яких забезпечення наявності ресурсів, а саме: персоналу, інфраструктури, виробничого середовища [1]. Рівень компетентності персоналу бібліотеки підтверджували документи, які свідчать про участь у науково-практичних конференціях, сертифікати та дипломи про підвищення кваліфікації, наявність другої вищої освіти, знання іноземних мов та ін.

Упровадження СУЯ в діяльність бібліотеки НАУ вможливило вдосконалення діяльності та результативності функціонування бібліотечної системи, корегування стратегії розвитку, ефективне

використання ресурсів, оперативну зміну технології та організації роботи, як результат чого — надання користувачам якісних послуг.

Наукова бібліотека Національного університету біоресурсів і природокористування України (НУБіП) також активно долучилася до процесу розроблення, впровадження та сертифікації системи менеджменту якості в університеті. Роботи щодо розробки, впровадження та сертифікації системи менеджменту якості в НУБіП України розпочалися в березні 2010 р. за наказом ректора. В університеті створена робоча група, яка пройшла відповідне навчання. Вивчався досвід міжнародних університетів, були визначені основні процеси, відповідно до вимог міжнародних стандартів серії ISO 9000 та стандартів Європейської асоціації гарантії якості у вищій освіті, аналізувався їх стан. Для бібліотеки як основний процесом визначено процес «Управління інформаційними ресурсами наукової бібліотеки». Написання документованої процедури тривало близько півроку, оскільки необхідно було детально описати всі процеси бібліотеки, їх планування, управління, контроль, усунення недоліків.

Таким чином, вибір моделі в бібліотеці, за якою створюється СУЯ, належить вищому навчальному закладу, проте будь-яка бібліотека у своїй роботі може самостійно використовувати окремі елементи різних методів для поліпшення й оптимізації своєї діяльності.

Існують різні способи, за допомогою яких можна впроваджувати систему менеджменту якості та реалізовувати вимоги стандартів з якості. У кожному конкретному випадку бібліотека сама обирає той, який найкращим чином відповідає її особливостям і прийнятним методам роботи.

Зазначене ілюструє бібліотека Харківського національного університету радіоелектроніки (ХНУРЕ), в якій роботи щодо впровадження елементів системи менеджменту якості розпочалися з аналізу структури бібліотеки. Для визначення процесів, які відбуваються в бібліотеці, на основі положення про бібліотеку було створено технологічну карту роботи бібліотеки технічного університету [2].

Співробітники бібліотеки ХНУРЕ усвідомлюють, що впровадження СУЯ потребує значних зусиль, тому було ухвалено рішення розпочати роботу з упровадження елементів системи менеджменту якості в окремому структурному підрозділі. І оскільки відділ електронних ресурсів є одним з провідних підрозділів бібліотеки, то саме в ньому розпочалася ця робота. Були визначені основні процеси, на основі положення про електронну бібліотеку розроблена технологічна карта процесів відділу. Для кожного процесу встановлені показники якості, розроблена шкала оцінки, обрано метод оцінювання [2].

Бібліотека Хмельницького національного університету (ХНУ) головну увагу зосереджує на проведенні анкетних опитувань читачів та користувачів, зокрема таких: «Якість обслуговування очима користувачів», «Використання бібліотечних ресурсів та задоволення

читацького попиту», «Комфортність обслуговування користувачів у НБ ХНУ». Системно відбувається оцінювання бібліотечного обслуговування за критеріями: оперативність виконання замовлень, рівень професіоналізму та комунікабельності працівників бібліотеки, зручність умов.

Найактивніше впровадження СМЯ здійснює наукова бібліотека Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського (НБ ДонНУЕТ). З 2008 р. в бібліотеці розробляється і впроваджується в роботу структурних підрозділів система управління якістю (СУЯ), яка є складовою процесу її реструктуризації з використанням реінжинірингу та систем безперервних трансформаційних змін технологічних процесів і послуг [4].

Відповідно до вимог стандарту ISO 9000-2001 і принципів системного та процесного підходів розроблено такі документи: Політика бібліотеки щодо якості, цілі стосовно якості, документовані процедури, Настапова з якості.

На думку фахівців НБ ДонНУЕТ упровадження процесного підходу в діяльність бібліотеки вможливило вдосконалення її структури, створення нової системи розподілу відповідальності й повноважень, прийняття нових типів управлінських рішень [6]. Першим кроком у цьому напрямі стало визначення й опис процесів і їх зв'язків.

Опис основних технологічних процесів здійснюється в кожному структурному підрозділі бібліотеки на основі положення про нього, посад та обов'язків його співробітників і є нормативним документом, який закріплює норми відповідальності кожного співробітника. В описі визначаються мета процесу; напрям робіт, послідовність їх виконання із зазначенням результатів; виконавці, вимоги до їх кваліфікації, терміни виконання; взаємодія між структурними підрозділами бібліотеки і виконавцями; вимоги до ресурсів, необхідних для виконання робіт; контроль виконання робіт; критерії оцінювання виконаних процесів.

Наступний етап упровадження СУЯ в бібліотеці — розроблення технологічних карт на основні бібліотечні процеси структурних підрозділів і методів управління ними. Перший тип складають основні процеси, які мають такі характерні ознаки: користувач бібліотеки знаходиться на початку і в кінці процесу; результат основного процесу значно впливає на задоволення потреб окремого споживача та суспільства загалом, успішність бібліотеки, її позитивний імідж. Другий тип — це допоміжні процеси, що забезпечують функціонування основних. Тобто їх споживачами є безпосередньо не користувачі, а виконавці основних процесів та процесів управління. До третього типу належать процеси управління, суть яких полягає, насамперед, у координації виконання основних і допоміжних процесів; управлінні на основі зворотного зв'язку в результаті моніторингу та вимірювання якості результатів процесів.

Загальні вимоги до системи управління якістю передбачають: визначення процесів, їх застосовування, послідовності й взаємодії, критеріїв та методів, необхідних для забезпечення результативності функціонування й контролювання цих процесів; забезпечення наявності ресурсів та інформації, необхідних для підтримування функціонування і моніторингу цих процесів; здійснення моніторингу, вимірювання й аналізування цих процесів; вживання заходів, необхідних для досягнення запланованих результатів і забезпечення постійного поліпшення цих процесів [3]. Висновок є очевидним — усі вищезначені вимоги до СУЯ здійснює саме персонал організації, який її впроваджує.

Якщо припустити, що компетентність персоналу бібліотеки не в повному обсязі відповідає тій, яка необхідна для розроблення, впровадження та забезпечення ефективного функціонування СУЯ, то це потребує від персоналу бібліотеки додаткових знань, вмінь і навичок. Виникає необхідність додаткового навчання, підвищення професійної кваліфікації, набуття нових умінь і навичок, забезпечення оперативної й ефективної професійної адаптації нових працівників, формування нової корпоративної культури та системи моральних цінностей і головне — мотивації до нової діяльності.

У бібліотеці ДонНУЕТ проведено соціологічне «Дослідження кадрового потенціалу наукової бібліотеки ДонНУЕТ». Мета — вивчити стан і тенденції розвитку кадрового потенціалу Наукової бібліотеки ДонНУЕТ, розробити перспективну кадрову політику і сформувати систему безперервної бібліотечної освіти.

Основою дослідження є методика І. Б. Стрілкової «Дослідження кадрового потенціалу бібліотек ВНЗ Республіки Білорусь» [5]. У процесі анкетування, проведеного бібліотекою ДонНУЕТ, були поставлені такі завдання: визначити ставлення бібліотекарів до професії; вивчити професійну й творчу активність фахівців; виявити ступінь і можливості залучення молодих кадрів до професії; з'ясувати ступінь значущості, пріоритетні форми та напрями системи підвищення кваліфікації; намітити основні проблеми і способи вдосконалення кадрового потенціалу бібліотеки.

За результатами аналізу анкет виявлено об'єктивні та суб'єктивні чинники кадрової політики, що потребують першочергового вирішення: старіння персоналу бібліотеки, брак прогресивної, креативної молоді; низька кваліфікація молодих бібліотечних працівників; низький рівень оплати праці; недостатні можливості для стимулювання.

Одним із важливих завдань управління персоналом є розроблення системи оцінювання результативності діяльності керівників структурних підрозділів, збалансованої щодо надійності, достовірності, точності, об'єктивності, простоти, зрозумілості, доступності та комплексності. Це одна з функцій управління персоналом, скерована на визначення рівня якості й ефективності виконання роботи.

Значно впливають на розуміння важливості впровадження СУЯ в бібліотечну діяльність професійні комунікації, зокрема в рамках конференцій. Слід підкреслити, що НБ ДонНУЕТ є організатором наукових конференцій, на яких розглядаються питання розроблення і впровадження системи менеджменту якості (СМЯ) в бібліотечну діяльність.

Долучаються до процесів упровадження СМЯ й українські публічні бібліотеки. Зокрема, управління Рівненською державною обласною бібліотекою (РДОБ) ґрунтується на СМЯ, зокрема на якості бібліотечних послуг і створенні якісних інформаційних продуктів. Уведення елементів СМЯ в РДОБ відбувається з 2005 р. в такій послідовності [8]:

- створення групи для розробки СМЯ;
- організація структури для впровадження та підтримки СМЯ;
- навчання персоналу за каскадним методом;
- системне проведення соціологічних досліджень.

Означене свідчить, що в українських бібліотеках упровадження системи управління якістю розпочинається, по-перше, з підготовки, навчання, підвищення кваліфікації, мотивації персоналу, по-друге, з розроблення необхідної документації. Крім того, вивчення досвіду українських бібліотек свідчить, що якість бібліотечного обслуговування користувачів залежить від розвитку соціально-комунікаційної діяльності, зокрема: задоволення потреб користувачів, ефективності організації роботи всієї бібліотеки, її робочих процесів, відносин між підрозділами бібліотеки, мотивації персоналу. Від забезпечення потреб різних аспектів сервісу (годин роботи бібліотеки, оперативності пошуку в каталогах і виконання замовлень, орієнтації користувачів у читальних залах з відкритим доступом, можливості консультування в сприятливих умовах, комфортності обслуговування) залежить якість обслуговування користувачів.

Управління якістю складається з процесів, які кожен бібліотечний працівник має ретельно виконувати. Вони пов'язані між собою, тому велике значення мають їх послідовність і узгодженість з процесами, які виконуються в інших підрозділах. Якщо користувач не задоволений результатом послуги, не отримав документа або консультації, якщо наданий сервіс не відповідає його вимогам, потрібно аналізувати причину та відстежувати весь ланцюжок процесу обслуговування і роль персоналу підрозділів бібліотеки задіяних у ньому. Процес досягнення якості дозволяє орієнтувати бібліотеку на задоволення вимог та очікувань користувача — місію, яка покладена на неї. Якість керує. Управління якістю навчає. Процес якості — це спроба прогресу.

Таким чином, проведений аналіз бібліотечного досвіду свідчить.

Бібліотеки ВНЗ активніше впроваджують систему менеджменту якості у свою діяльність. Вони визначають свою місію та модель СУЯ

відповідно до принципів менеджменту якості роботи університету, якому вони підпорядковуються. Публічні бібліотеки реалізують СМЯ в рамках заходів щодо підвищення якості обслуговування населення з ініціативи або за підтримки муніципальних органів влади, громадських професійних об'єднань.

Більшість бібліотек упроваджують СУЯ на засадах міжнародних стандартів з точки зору процесного підходу. Формування системи якості передбачає декілька етапів. На першому (підготовчому) бібліотеки створюють групи, структури з упровадження СУЯ; визначають основні та допоміжні процеси, що підлягають оцінюванню; розробляють необхідну документацію. На другому етапі здійснюють підготовку бібліотечного персоналу для успішного функціонування бібліотеки в нових умовах тотальної якості. На третьому бібліотеки проводять комплекс досліджень відповідності якості їх діяльності потребам і очікуванням користувачів бібліотек та суспільства загалом.

Існування різних моделей СМЯ, різні аспекти їх застосування в практичній діяльності бібліотек, що змінюються під впливом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, потребують розроблення комунікаційної концепції бібліотеки на засадах упровадження менеджменту якості та визначення основних напрямів і завдань її реалізації.

Подальшого дослідження потребує визначення єдиної стратегії системного вдосконалення всіх елементів ланцюга забезпечення якості на основі комунікаційного підходу.

Список літератури

1. Вахнован В. Впровадження системи менеджменту якості в практику роботи Науково-технічної бібліотеки Національного авіаційного університету / В. Вахнован, О. Шкурко // Вісн. Книжк. палати. — 2009. — № 4. — С. 10–13.
2. Влащенко Л. Г. Система менеджменту якості в бібліотеці технічного університету / Л. Г. Влащенко, О. М. Нікітенко, Н. О. Бояріна // Інновації і менеджмент якості в діяльності бібліотек вищих навчальних закладів: до 90-річчя від дня засн. ун-ту : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф., 21-22 жовт. 2010 р. / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, Наук. б-ка. — Донецьк, 2010. — С. 37–41.
3. Дубровина Л. А. Менеджмент качества как направление модернизации деятельности библиотек : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / Л. А. Дубровина. — М., 2004. — 22 с.
4. Концепція модернізації бібліотеки ДонНУЕТ на основі комп'ютеризації і впровадження інноваційних технологій на 2005-2010 рр. / Донец. держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, Наук. б-ка. — Донецьк, 2006. — 7 с.
5. Стрелкова И. Б. Исследование проблемы управления творческими сотрудниками в библиотеках вузов Республики Беларусь / И. Б. Стрелкова // Науч. и техн. б-ки. — 2008. — № 4. — С. 115–123.

6. Ткаченко Т. П. Основні засади формування політики бібліотеки ДонНУЕТ в галузі якості / Т. П. Ткаченко, Н. П. Коробко // Інновації і якість вищої освіти : зб. тез доп. учасн. ювіл. наук.-метод. конф. наук.-пед. працівників ун-ту, присвяч. 90-річчю освіт. діяльн. / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. — Донецьк, 2010. — С. 670.
7. Шкурко О. П. Досвід впровадження системи менеджменту якості в роботу науково-технічної бібліотеки Національного авіаційного університету / О. П. Шкурко // Інновації і менеджмент якості в діяльності бібліотек ВНЗ : матеріали V наук.-практ. конф., 23-24 жовт., Донецьк, Україна / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, Наук. б-ка. — Донецьк, 2009. — С. 182–185.
8. Ярощук В. Застосування концепції менеджменту якості в управлінні бібліотекою / В. Ярощук // Бібл. вісн. — 2005. — № 1. — С. 2-5.

Надійшла до редколегії 23.01.2014 р.

УДК 007: 304: 004.9

А. О. ДЕГТЯР, М. П. БУБЛІЙ

ВНУТРІШНІ КОМУНІКАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ЧИННИК МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ

Обґрунтовано виняткове значення внутрішніх комунікацій для мотивації персоналу підприємства. Проаналізовано ефективність найпоширеніших форм комунікацій усередині організації, запропоновано шляхи їх удосконалення.

Ключові слова: комунікація, персонал, внутрішня комунікація, управління персоналом, соціальна комунікація.

Обосновано исключительное значение внутренних коммуникаций для мотивации персонала предприятия. Проанализированы эффективность наиболее распространенных форм коммуникаций внутри организации, предложены пути их усовершенствования.

Ключевые слова: коммуникация, персонал, внутренняя коммуникация, управление персоналом, социальная коммуникация.

The article justifies the exceptional importance of internal communications for motivation of the personnel of the enterprise. The effectiveness of the most common forms of communication within the organisation is analysed and the ways of their improvement are given.

Key words: communication, staff, internal communications, human resources management, social communication, motivation of the personnel of the enterprise.

У сучасних умовах будь-яка організація повинна зважати на економічні, технічні, політичні фактори, що впливають на її діяльність у безпосередньому зв'язку із зовнішнім середовищем. Проблема підвищення рівня ефективності використання ресурсів підприємствами нерозривно пов'язана із залученням своєчасної, деталізованої, прозорої та достовірної інформації в режимі реального часу. У зв'язку з цим внутрішні комунікації підприємства перетворюються на один

з найважливіших елементів діяльності й факторів мотивації персоналу, що в результаті істотно відбивається на забезпеченні конкурентоспроможності. У менеджменті великого значення набувають проблеми мотивації персоналу. Дослідження ролі внутрішніх комунікацій у системі мотивації персоналу організації є актуальним з розвитком засобів масової комунікації.

Ключові питання розвитку комунікацій в управлінні персоналом, загальні моделі комунікаційного процесу окреслені в працях таких дослідників, як: Б. Адамс, Г. Базарова, М. Виноградський, А. Виноградська, Л. Дмитриченко, Т. Дрідзе, Е. Кассіер, М. Назаров, В. Різун, М. Туріянська, А. Химченко, О. Холод, А. Хмеленко, Ф. Хміль, Т. Чунихіна, О. Шканова та ін. Зважаючи на їх наукові напрацювання з цієї проблематики, слід зауважити, що в дослідженнях розвитку комунікацій в управлінні персоналом поки що немає комплексного підходу, аналіз форм комунікацій є фрагментарним, недостатня увага приділяється внутрішнім комунікаціям як чиннику мотивації персоналу.

Мета статті — обґрунтувати виняткове значення внутрішніх комунікацій для мотивації персоналу підприємства. Завданнями наукової розвідки є аналіз ефективності найпоширеніших форм комунікацій усередині організації та обґрунтування шляхів їх удосконалення.

У структурі будь-якої організації важливого значення набувають комунікативні зв'язки. Чим більше каналів комунікації, тим ефективніше можна вибудувати систему управління та мотивації персоналу. Комунікативні зв'язки забезпечують адаптацію людини до посади, знайомство з колективом, облаштування робочого місця, отримання необхідної для роботи інформації. Комунікація сприяє також подальшому розвитку кожного співробітника.

Розкриття значення такого багатогранного явища, як комунікація, стосується всіх сфер життєдіяльності людини (міжособистісні стосунки, відносини в малих групах та організаціях, масові комунікації).

Слід відзначити, що серед науковців немає єдиної думки стосовно визначення терміна «комунікація». Його значення кожен автор розкриває по-своєму. У межах вивчення комунікації, що впливає на мотивацію персоналу, важливі визначення, в яких акцентується на соціальному змісті комунікації. Так, Т. Дрідзе під комунікацією розуміє механізм, що забезпечує соціальність: комунікація «цементує» суспільство [2, с. 90]. До подібного розуміння цього поняття зверталися і багато інших науковців, котрі вивчають суспільство. Сам факт існування людей у співтоваристві передбачає різні зв'язки, що подібно до мережі сполучають усю соціальну систему. Ці зв'язки розпочинаються від простих розмов між окремими людьми. Потім до цієї мережі долучаються й серйозніші актори, такі як громадські

організації, партії, економічна, політична й інші еліти суспільства, міжнародні організації тощо.

Повніше визначення соціальної комунікації, на нашу думку, надає М. Назаров, котрий розглядає комунікацію як одну з форм взаємодії людей у процесі їх діяльності, що є процесом обміну повідомленнями, в яких містяться: результати відображення людьми дійсності; способи спілкування, що дозволяють передавати і приймати різноманітну інформацію; передавання інформації, ідей, оцінок або емоцій від однієї людини (або групи) до іншої (або інших) переважно за допомогою символів [7, с. 8]. Суть комунікації полягає в символічній структурі. Люди або групи обмінюються різними повідомленнями, вираженими в символах, у яких відображаються реальність, те, як людина розуміє дійсність і навколишній світ. У цьому визначенні засвідчується символічна структура обміну інформаційними повідомленнями.

Таким чином, комунікація має символічний характер. Головне в комунікації — процес побудови символічного повідомлення. Відправник повідомлення конструє своє послання, в результаті чого воно набуває символічної форми. Це повідомлення передається по певних каналах, перш ніж доходить до одержувача, і від того, як розкодуєть символи, залежить успіх діалогу.

Людина за допомогою символів конструє для себе новий світ, відмінний від його фізичного втілення, що Е. Кассіер називає новим способом адаптації до навколишнього середовища. Вона живе не лише у фізичному, а й у символічному універсумі, складовими якого є мова, міф, мистецтво, релігія. З їх допомогою людина адаптується до навколишнього світу. У процесі зростання символічної реальності фізична віддаляється від людини [6, с. 470]. Символ кодує інформацію, містить повідомлення як про окреме явище фізичного світу, так і про цілі процеси, що відбуваються в ньому. Для того, щоб символічне повідомлення в результаті комунікації було адекватно зрозуміле одержувачем, має існувати єдиний символічний простір, у якому відбувається обмін повідомленнями.

Будь-яка координація дій здійснюється завдяки комунікації. Комунікація в організації — це інформаційні взаємодії, в які люди вступають під час виконання функціональних обов'язків або посадових інструкцій.

Так, Р. Аммельбург визначив організацію за допомогою трьох основних функцій: організація, комунікація, мотивація. Організація в цьому разі — це структура, конструкція, що вможливає здійснення процесів, пов'язаних з рухом. Комунікація — функція управління, яка дозволяє за допомогою правильно організованого передавання інформації забезпечити надійне поєднання всіх ланок підприємства та їх взаємодію. Мотивація при цьому виконує роль регулятора всіх інших функцій, подібно до психіки в організмі [2, с. 81]. Необхідною умовою для існування організації є координація

діяльності працівників для досягнення поставлених цілей, що потребує правильної організації системи прийняття, передачі і переробки інформації. Щоб управління було ефективним на всіх етапах, необхідна розвинена система комунікацій, що забезпечує синхронність і точність розуміння переданого.

Для розкриття значення комунікації в системі заохочення персоналу організації можливо більше базуватися на теорії мотивації Ф. Герцберга [4, с. 81]. Комунікація є ще одним мотиваційним фактором, а в межах структури організації — глобальною мотиваційною системою, на основі якої можуть розвиватися інші мотиваційні фактори: прагнення до досягнення, визнання, можливість творчого росту тощо. Для задоволення цих потреб велике значення має вдосконалення каналів комунікації в організації, співробітники підтримують спілкування між собою, дізнаються про діяльність підприємства в цілому. Ці канали слугують творчому розвитку працівників підприємства. Чим більше розвинена комунікативна мережа, тим ліпше вона функціонує як єдиний організм, що спрямований на досягнення головних цілей організації.

Щоб мотивувати співробітників організації кожного конкретного відділу, важливо вибудувати комунікаційний ланцюжок, що сполучає співробітників з керівництвом. Поширюючи певні символічні повідомлення, керівник створює систему мотивації на підприємстві. Комунікативні канали слугують і для зворотного зв'язку (від співробітників), щоб керівник міг приймати рішення. При цьому має значення кількість каналів комунікації: чим розвиненіша мережа комунікативної взаємодії, тим більше долучений, якимось чином навіть прив'язаний, співробітник певної організації.

Для успішної побудови системи мотивації співробітник має долучитися до каналів комунікації із самого початку роботи в організації, мати інформацію про діяльність підприємства та його структурних підрозділів. На початковому етапі влаштування на роботу й адаптації до посади потрібна інформація безпосередньо про посадові обов'язки, структурний підрозділ, куди працівник влаштувався, основні етапи історії підприємства. У працівників зі стажем більше одного року виникає потреба кар'єрного зростання, вони хочуть мати уявлення про стратегії розвитку організації.

Комунікація є процесом взаємодії, під час якого відбувається передавання інформації чи обмін нею. При цьому комунікація вважається успішною, якщо вона пройшла повний цикл. Відправник передає інформацію адресатові, котрий у свою чергу має однозначно зрозуміти її зміст. Успішний комунікаційний процес залежить також від послідовної побудови інформаційного повідомлення відправником: привернення уваги — інтерес — перехід до основної частини — уточнення деталей — обговорення — висновок — заклик до дії. Очікуваним результатом успішної комунікації є зміна поведінки адресата [10, с. 195].

Умовно джерела інформації можна поділити на зовнішні та внутрішні. Зовнішні джерела інформації проєктують новини, події не тільки для співробітників, а й для населення. Для них важливо поліпшити імідж підприємства, висвітлювати динаміку розвитку, перспективи зростання тощо. До зовнішніх джерел інформації найчастіше належать програми, репортажі, передачі про організації, які транслюються через ЗМІ (телебачення, радіо, Інтернет, преса).

Внутрішні джерела інформації поширюють свою дію переважно на працівників певної організації. Деякі джерела також спрямовано на підтримку іміджу підприємства, структурування та нормування діяльності підрозділів. Але є й неформальні джерела інформації, які як паралельна влада існують нарівні з офіційними. Поширення цієї інформації, що необхідна співробітникам для задоволення потреби в спілкуванні, дружніх взаєминах, відбувається через неформальні бесіди, спілкування, листування тощо.

Найчастіше домінують внутрішні джерела отримання інформації. Більшість співробітників отримують основну інформацію в розмовах з колегами, з корпоративних газет, на зустрічах і зборах на підприємстві, з наказів і розпоряджень.

Працівникам необхідна інформація для задоволення інформаційних потреб, відчуття належності до організації. Для успішного розвитку підприємства важливо, долучити їх до загальної стратегії розвитку. За допомогою розповсюдження інформації по каналах комунікації співробітників можна мотивувати.

Б. Адамс виокремлює такі види комунікацій:

- формальні — визначаються організаційною структурою підприємства, чим більша кількість рівнів управління, тим вища ймовірність викривлення інформації, адже кожен відділ має можливість відфільтрувати і коригувати комунікаційні повідомлення;
- неформальні — спілкування між друзями, приятелями або канал поширення чуток, пліток; згідно з даними зарубіжних дослідників саме неформальне спілкування надає 66% інформації співробітникам організації, проте 80% її — виробнича інформація;
- вертикальні — висхідні або низхідні;
- горизонтальні — канал обміну інформацією між відділами для узгодження дій;
- міжособистісні — вербальне спілкування людей у будь-якому виді комунікації [1, с. 81].

Система внутрішніх комунікацій — це комплекс заходів, який передбачає налагодження взаємодії всіх її видів. До того ж кожен вид комунікації не є ідеальним та має недоліки. Так, згідно з даними деяких зарубіжних досліджень, практична ефективність горизонтальних комунікаційних зв'язків сягає 90%, а вертикальних — 20–25%,

тобто виконавець має у своєму розпорядженні лише п'яту частину потрібної інформації. Недостатню ефективність вертикальних комунікацій підтверджують дані про те, що залежно від способу слухання отримувач послання може пропускати до 70% інформації. Висхідні вертикальні комунікаційні зв'язки мають також низький відсоток ефективності — 10%. Тобто топ-менеджмент отримує лише десяту частину інформації від співробітників [1, с. 147–149].

Попри те, що організаційні структури більшості підприємств ускладнюють розвиток горизонтальної комунікаційної взаємодії між представниками структурних підрозділів, надаючи перевагу ієрархічному спілкуванню, горизонтальна комунікація — важливий чинник і необхідний елемент успішних комунікацій поза межами структурних підрозділів.

Значимим аспектом є те, що в процесі виробництва між працівниками встановлюються певні виробничі відносини та відносини управління, які відображають зв'язки між безпосередніми виконавцями і керівниками. Кінцевою метою будь-якого підприємства є виготовлення якісної продукції. Практика доводить, що безпосередні виконавці й середня ланка управлінців перебувають ближче до конкретних технологічних процесів, оскільки безпосередньо експлуатують їх. Це означає, що їм видніші недоліки процесів виробництва. Керівництву підприємства необхідно знати потенціал результатів щоденного спостереження виробничого процесу й пропозицій зі сторони виконавців, щоб своєчасно узагальнювати наявні ідеї і всіляко використовувати їх з дослідницькими та перетворювальними цілями [3, с. 53].

Таким чином горизонтальний стиль управління дозволить керівництву оперативно впливати на ситуативні зміни у виробництві. Необхідно зауважити, що горизонтальні інформаційні обміни пов'язують рівноправні елементи організації, формуючи між ними відносини кооперації та координації.

Такий стиль управління ґрунтується на двох складових: консультативній та демократичній. Консультативна складова ґрунтується на взаємній довірі підлеглих і керівників, оскільки обидві сторони зацікавлені в досягненні однієї мети — бути лідером у своєму секторі виробництва. Залучення працівників до процесу формування виробничих рішень — важливий етап в управлінні персоналом. Демократична складова передбачає створення на підприємстві неформальної структури з працівників, здатних не тільки генерувати ідеї, але й реалізовувати їх. Взаємодія формальних і неформальних структур дозволить оперативно реагувати на зміни зовнішнього ринку. Скоординована робота з персоналом підприємства є невід'ємною складовою управління виробництвом.

Особливість комунікаційного управління має мотиваційну спрямованість. Усі працівники розуміють: чим якісніша продукція

вироблятиметься, тим більше буде затребувана, а отже, і вищою буде заробітна плата [11, с. 32].

Узгоджена і злагоджена робота в «горизонтальній» площині управління інтелектуальними ресурсами підприємства залежить, насамперед, від уміння керівництва викликати в підлеглих довіру до нього. Якщо буде взаємна довіра, то виробничий процес надаватиме очікуваних результатів. Комунікація «горизонтального» рівня дозволяє працівникам:

- створити в колективі сприятливий психологічний клімат;
- реалізувати свій інтелектуальний потенціал для досягнення процвітання підприємства;
- відчувати значимість свого внеску в загальну справу підприємства.

Таким чином, в основі виробничої комунікації повинен бути обмін інформацією, ідеями та думками між керівниками і фахівцями різного рівня. Такий підхід уможливить розуміння проблеми й приймати обґрунтовані рішення.

Посилення горизонтальної взаємодії всередині організації здійснюється завдяки створенню єдиних інформаційної системи та системи електронного документообігу, заохочення і підтримки міжособистісної комунікаційної взаємодії. Розвиток горизонтальних зв'язків надає можливості кожному співробітнику формувати власне неформальне, неупереджене уявлення про діяльність організації і таким чином відчувати своє місце, власну причетність до її діяльності [9, с. 80].

Часто у великих організаціях спостерігається непорозуміння між топ-менеджментом та іншими співробітниками. Вище керівництво розуміє напрям розвитку підприємства, а інші співробітники, навіть ті, хто обіймають окремі керівні посади, не можуть його вловлювати. З професійним зростанням у них виникає бажання розвиватися далі, досягати висот, але вони перестають усвідомлювати свою роль в організації. Для мотивації таких працівників слід долучати якомога більше комунікативних каналів. Необхідно створити видимість причетності до організації, надати значення і важливості кожному співробітнику. Для цього слід поширювати потрібну інформацію, але лише тими каналами комунікації, яким довіряють. Співробітники частіше довіряють інформації, що поширюється через «близькі», «відчутні» джерела (корпоративна газета; інформація, яку безпосередньо надають керівники; корпоративний сайт; офіційні та нормативні документи).

Для того, щоб співробітники уявляли стратегію розвитку підприємства, а також стан, у якому вона перебуває, можна вводити або розширювати рубрики в корпоративній газеті, а також регулярно підтримувати їх на корпоративному сайті:

- у кожному номері публікувати стисло інформацію, повідомляти про основні досягнення і важливі події в кожному регіоні, де представлена продукція організації це сприятиме розумінню масштабів діяльності, ілюструвати географію наявності;
- вести рубрику кожної торгової марки (якщо дана організація виробляє якісь продукти або товари), що відображає виникнення нових продуктів, проведення рекламних кампаній, розповідає про досягнення в роботі кожного відділу, щоб досягти розуміння ролі кожного відділу, кожного підрозділу в загальній стратегії розвитку підприємства, історичну — про цікаві факти, події з історії підприємства.

Співробітники часто відчувають потребу в навчанні, яке необхідне як на етапі адаптації до посади, так і в перспективі (потрібно складати програми розвитку). Важливо, щоб корпоративні програми навчання були доступні всім співробітникам, про них слід регулярно повідомляти в корпоративній газеті, на Інтернет-сайті, регулярних зборах з начальником відділу по управлінню персоналом тощо.

Співробітники повинні дізнаватися про показники розвитку не тільки із зовнішніх джерел інформації, але й усередині організації долучатися до загального процесу розвитку, щоб кожен співробітник розумів свою роль. Цьому можуть сприяти регулярні збори з керівниками (не тільки з безпосередніми, але і з топ-менеджерами).

Здійснене дослідження засвідчило, що побудова системи мотивації на підприємстві — складний, але важливий процес. Саме комунікація відіграє вирішальну роль у побудові системи мотивації співробітників. З одного боку, завдяки комунікації виявляються потреби співробітників, з іншого — канали комунікації забезпечують поширення мотиваційної інформації. Відбувається кругообіг символічної інформації між керівниками і підлеглими, окремими суб'єктами владних відносин.

Успішне функціонування організації, формування й існування організаційної культури, засвоєння і популяризація корпоративних ідей і цінностей неможливі без налагодженого процесу комунікацій, що створює сприятливі умови для розкриття професійних і ділових якостей співробітників, сприяє розвитку їх творчого потенціалу для створення додаткових цінностей і отримання результату.

Система внутрішніх комунікацій синтезує теорію управління, теорію організації, теорію психології управління, теорію комунікацій. Недоліки, некомпетентні або малоефективні дії в одній зі сфер призведуть до виникнення помилок в усіх інших сферах. Сучасний економічний розвиток, останні наукові досягнення в галузі управління й значна кількість інформаційних каналів і ресурсів, які пропонує сьогодення, спонукають до пошуку найефективніших форм комунікаційної взаємодії, постійного вдосконалення вже існуючих комунікацій, а також вироблення якісно нових наукових

методик і конструктивних підходів щодо розвитку внутрішніх комунікацій.

Список літератури

1. Адамс Б. Эффективное управление персоналом / Б. Адамс. — М. : АСТ, Астрель, 2008. — 352 с.
2. Базарова Г. Коммуникации в управлении персоналом: формируем корпоративную культуру / Г. Базарова, А. Хмеленко // Маркетинг. Менеджмент. — 2010. — С. 36–40.
3. Виноградський М. Д. Управління персоналом : навч. посіб. / М. Д. Виноградський, А. М. Виноградська, О. М. Шканова. — 2-ге вид. — К. : ЦУЛ, 2009. — 500 с.
4. Дмитриченко Л. И. Корпорация в системе общественного производства : монография / Л. И. Дмитриченко, Т. С. Чунихина, Л. А. Дмитриченко, А. Н. Химченко. — Донецк : ООО «Східний видавничий дім», 2010. — 220 с.
5. Дридзе Т. М. Социальная коммуникация и фундаментальная социология на рубеже XXI в. / Т. М. Дридзе // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. — 1999. — № 4. — С. 90–98.
6. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. — М. : Гардарика, 1998. — 784 с.
7. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований / М. М. Назаров. — М. : Эдиториал УРСС, 2000. — 240 с.
8. Різун В. В. Теорія масової комунікації: підручник / В.В. Різун. — К. : Просвіта, 2008. — 260 с.
9. Холод О. М. Соціальні комунікації: соціо- і психолінгвістичний аналіз : навч. посіб. / О. М. Холод. — К. : КиМУ, 2010. — 391 с.
10. Туріянська М. М. Комунікації в системі управління знаннями / М. М. Туріянська // Вісник економічної науки України. — 2011. — № 2. — С. 194–196.
11. Хміль Ф. І. Управління персоналом : підручник / Ф. І. Хміль. — К. : Академвидав, 2006. — 488 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2014 р.

УДК 1(091)

М.О. МАЗОРЕНКО

МЕДІААНТРОПОЛОГІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ПАРАДИГМА МАС-МЕДІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Доведено, що медіаантропология є єдиною можливою формою презентації людини в мас-медійному просторі сучасного інформаційного суспільства засобами філософсько-антропологічного аналізу. Виявлені особливості презентації тілесності через призму ЗМІ. Обґрунтовано застосування концептів карнавалізації, гротеску і вистави в медійній сфері.

Ключові слова: *медіаантропология, інформаційне суспільство, медіаспектакль.*

Доказано, что медиаантропология является единственной возможной формой презентации человека в масс-медийном пространстве современного информационного общества средствами философско-антропологического анализа. Выявлены особенности презентации телесности через призму СМИ. Обосновано применение концептов карнавализации, гротеска и представления в медийной сфере.

Ключевые слова: *медиаантропология, информационное общество, медиаспектакль.*

It's revealed that media anthropology is one possible form of the presentation of a man in the mass media space of the information society by means of the philosophical-anthropological analysis. Ways of the body's manifestations through mass media are characterized. Use of carnivalization, grotesque and representation in the mass media sphere has been justified.

Key words: *media anthropology, information society, media spectacle.*

Актуальність. Останні декілька десятиліть позначені процесами масштабної трансформації всіх сфер життєдіяльності соціуму, головною причиною якої стало настання епохи інформаційного суспільства, вихід на новий рівень у зв'язку з тотальною комп'ютеризацією, демократизацією доступу до Інтернету і мобільного зв'язку, розвитком мас-медійної сфери. Формується нова парадигма світосприйняття «світ-медіа-людина».

Медіа нині дедалі більшою мірою заповнюють культурний простір. Життя в комунікативному середовищі неможливо уявити без засобів масової інформації. Вони проникають в усі форми повсякденності, охоплюють роботу, дозвілля людини на індивідуальному та соціальному рівнях, відбивають її світогляд, ставлення до людей, речей, подій, «переформатовують» не тільки дозвілля, а й проведення нарад, конференцій, політичних виборів, військових кампаній. У зв'язку із цим актуальна проблема з'ясування місця медіа в соціумі та культурі. Їх роль настільки значуща, що сучасне суспільство називають не тільки «інформаційним», а й «медіатизованим». Динамічно поширюючись, медіа активно впливають на культурні, соціальні та психологічні цінності, формуючи і змінюючи наші настанови й моделі поведінки. Поступово стає анахронізмом листування «від руки», а книга може стати таким же раритетом минулого, як це вже сталося з друкарською машинкою.

Розмиваються межі самої реальності, стають сумнівними її унікальність і унікальність. Дійсність набуває більших багаточисловості й рухливості, ніж будь-коли, розпадається і множиться, відбувається своєрідне її «клонування», при якому втрачається зв'язок з початковим кодом. Звичні механізми осмислення людини та її проєкції у сфері суспільно-політичних, економічних, культурних реалій припиняють функціонувати, тим більше в ситуації т. зв.

«антропологічного шоку», яку, наприклад, Б. Марков навіть визнає як постантропологічну епоху.

Існуючий у світі стан справ і супутні йому форми комунікації за-свідчують, що дійсність стає потоком інформації. Симптоматичний факт упровадження в мову таких новоутворень, як мас-медіа, медіареальність, медіасфера, медіакультура, медіаіндустрія, медійне обличчя, медіаосвіта, медіасуб'єкт тощо. Цілі пласти культурного життя переходять у цифровану, комп'ютерну, віртуальну реальність на основі медіа.

Лавиноподібне поширення «похідних від медіа» — знак часу, суть якого полягає в тому, що соціальні, культурні й екологічні наслідки, вироблені новими медіа, а також перехід ними меж, визначених колишніми медіа (а значить і смислами), перевищили критичну масу новацій і підвели до нової стадії розвитку людини й суспільства, адекватним описом якої, на наш погляд, є медіантропологія.

Означену проблему досліджують різні дисципліни: філософія, культурологія, політологія, соціологія. Найвідоміші праці в цій сфері належать М. Маклюену, Д. Беллу, Н. Луману, Г. Уільямсу, С. Льошу, М. Кастельсу, І. Массуді, Т. Стоунеру, Ф. Уєбстеру. К. Дюкатель, Дж. Вебстер, В. Херманн досліджують інформаційне суспільство в Європі в епоху глобалізації. Різні моделі інформаційного суспільства розглядають Л. Варакін, Р. Абдєєв, Е. Вартанова, Т. Вороніна, А. Чернов. В останні роки друком вийшло немало антологій і статей з медіасоціології, медіапам'яті, питань комунікації та культури в епоху медіатехнологій, проблем медіа й насильства. Відносинам медіа з владою і суспільством присвячені окремі дослідження представників Франкфуртської філософської школи — Т. Адорно, Ю. Хабермаса; видатного філософа постмодерну Ж. Бодрійяра; інших науковців. Медіавиробництво розглядають П. Сканнелл, Н. Гарнхман, Г. Мердок, Дж. Танстолл; медіатекст — Б. Берельсон, Е. Кріселл, Дж. Фіске, Р. Дайер; ідеологію і дискурс — Дж. Ву-Лакотт, Е. Тольсон. Феміністський напрям у медіадослідженнях представлено такими іменами, як Дж. Уіншіп, Д. Кларк, К. Сквайр. Співвідношенню медіа, гендера й ідентичності присвячена розвідка Д. Гаунтлетта. Медіа в контексті постмодерністської культури стали предметом аналізу Дж. Коллінза, А. Макроббі, Б. Ніколса. Окремі жанрові різновиди медіа та їх соціокультурне значення розглядають Д. Хобсон, Дж. Страттон, П. Голдінг, Дж. Кюрран, Д. Рашкофф та ін.

В останні роки ХХ — на початку ХХІ ст. медіа стали предметом аналізу пострадянських філософських студій. Різні аспекти медіа висвітлено в працях В. Миронова, В. Савчука, І. Кирилова, В. Федотової, В. Карніна, В. Подороги, Л. Баженової та ін. В українській філософській думці медіа в різних аспектах розглянуті в дослідженнях М. Култаєвої, І. Степаненко, В. Лозового, І. Михайліна, І. Бутиріної, О. Мошинської. Теорію комунікації давно і плідно розробляє

Г. Почепцов. Сприйняттю медіатекстів присвячені праці І. Левішина, Ю. Усова, Е. Харта. Гендерні виміри інформаційного суспільства розглядаються в публікаціях К. Карпенко, І. Жеребкіної, В. Суковатої, Є. Здравомислової та ін. Гендерні стереотипи в мас-медіа аналізуються Н. Аніхіною, О. Вороніною, Є. Забадікіною, Б. Місожонковою, Т. Рябовою, Є. Александровою, Н. Сидоренко та ін.

Але найціннішим і найсучаснішим підходом, на нашу думку, є той, який у західній гуманітарній науці дістав назву медіаантропології. Його світоглядні основи сформульовані в працях Д. Рашкоффа, М. Кастельса та ін., але тільки в останні роки в розвідках Д. Спигульник, М. Петерсона, М. Аллена обґрунтовано медіаантропологію як філософсько-антропологічний дискурс сучасної реальності, в якому концепт інформаційного суспільства відіграє інструментальну роль. В останні роки опубліковано немало антологій і статей з медіаантропології. Проте у вітчизняній науці це поняття можна досі вважати новацією. При цьому проблема медіаантропології недостатньо розглянута з точки зору людинознавчих вимірювань філософії, а сам концепт медіаантропології не розглянуто в ширшому культурному контексті. Використання культурологічних концептів дозволяє окреслити контури культурного простору інформаційного суспільства та визначити місце і роль ЗМІ в ньому.

Отже, мета статті: обґрунтувати медіаантропологію як міждисциплінарну парадигму мас-медійних досліджень у культурному просторі інформаційного суспільства.

Однією з тенденцій сучасності є трансформація всіх аспектів життєдіяльності суспільства й особистості, яка є, по-перше, кардинальним, радикальним зрушенням існуючих раніше інтересів, цінностей, принципів, стереотипів, а, по-друге, стосується всіх без винятку аспектів суспільного розвитку. Її різновид — це медіаповорот, який в умовах інформаційного суспільства маніфестує себе як медіареальність, медіареволюція, медіафілософія, медіакультура тощо. Подібна стратегія є основою виникнення такого філософського напрямку, як філософія медіа.

Визначено, що нині в медійній сфері залишаються актуальними багато в чому ті самі проблеми, які непокоїли західне суспільство, починаючи з 1960-х рр.: насильство на екрані, зокрема в документальній формі, гангстерські фільми, романтизація злочинця, «мильні опери», проблема смаку й інтелекту, перформанс на рівні кічу, інтелектуальні шоу, нескінченне копіювання музичних і реаліті-шоу. Проте деякі тенденції набувають нових форм і масштабів. По-перше, розвідки переважно соціологічного й етнографічного спрямувань, які домінували в галузі медіа в попередні десятиліття, змінюються міждисциплінарними, крос-культурними дослідженнями, більшою мірою орієнтованими на людиновимірну, філософсько-антропологічну проблематику. Медійність дедалі більше стає не просто складовою

культурного простору, а виміром самої людини, її повсякденної поведінки та світоглядної орієнтації в навколишньому середовищі. Адекватним підходом до розгляду людини в цьому контексті і є саме медіаантропологія.

Медіаантропологія в теоретичному сенсі має міждисциплінарний і дещо еклектичний характер, запозичує концепти й терміни з літературно-критичних та комунікативних досліджень, які сприяють усуненню меж антропологічної теорії й етнографічної практики. Медіаантропологія розуміється як основоположний філософсько-антропологічний дискурс у сфері мас-медіа.

Засоби масової інформації є водночас продуктами культури і соціальних процесів, факторами конструювання ідентичності, а також потужною ареною політичної боротьби. Тому медіаантропологія вивчає широке коло антропологічних питань, пов'язаних з расовими, етнічними, символічними діями і національною політикою, які стимулюються можливостями інформаційно-пропагандистських засобів масової інформації та політизованої антропології.

Найважливіші передумови формування сучасних медіа — комерціалізація, техніцизм, масова культура, які створили самостійні дискурси, сприяли актуалізації філософських смислів у самих мас-медіа, що передусім пов'язані з комунікативністю і безпосередньо стосуються проблеми людини, з одного боку, і концептів Слова, Логосу, знання, з іншого.

Відомо, що тільки в минулому столітті з розвитком багатотиражної преси, радіо, кінематографа і телебачення масова комунікація набула дійсно глобальних масштабів. Елементами комунікації, на нашу думку, стали не тільки учасники комунікативного процесу, повідомлення, канали комунікації та її контекст, а й міф і ритуал. Можна констатувати два основні підходи до співвідношення між міфом та засобами масової інформації: один полягає в розумінні наратива як їх загального елементу і виявленні міфічних атрибутів у медійному дискурсі; другий фокусується на когнітивних процесах як поєднання новин і міфу. У цьому ж проблемному полі міф взаємодіє з ритуалом. На межі між ритуальним універсумом і масовою комунікацією виникають різноманітні синкретичні маніфестації, основані водночас на медіа та церемонії. Їх виявлення, аналіз і осмислення надають більше можливостей для розуміння складних трансформацій сучасності, що впливають на ЗМІ, різні сфери суспільного життя. Ритуал створює й підтримує соціальну інтеграцію і здійснює свій внесок в управління соціальними змінами.

Медіареальність розглядається як один зі значних соціокультурних феноменів, які створюються в процесі масової комунікації. У комунікативному просторі репрезентуються всі сфери суспільного життя. Становлення медіареальності як соціокультурного феномену розпочалося всередині ХХ ст., коли виникли телебачення та інші

канали комунікації, які виявили нові можливості в репрезентації пластичними засобами не тільки простору, але й часу. Структура медіареальності є багаторівневою і комплексною, завдяки чому вона стає не тільки середовищем, життєвим простором людини, а власне медійним засобом конкретно-чуттєвого сприйняття, що відображає реальний світ у символічних формах, пов'язаних з пізнавальною свідомістю суб'єкта. Медіа — це світ, який створюється, з одного боку, індивідуальною свідомістю медійного комунікатора, з іншого — інституціональним суб'єктом, соціальними групами, при цьому колективна інституційність комунікації зумовлює ще більшу багатшаровість медіації між соціальною реальністю і медіареальністю. Медіа є одним із механізмів формування громадської думки та соціального управління і можуть виконувати як конструктивні функції інформування, створення загального комунікативного контексту, так і відігравати деструктивну роль, створюючи ті чи інші стереотипи подій, явищ, суспільних груп, які можуть провокувати небезпечні для суспільства соціальні наслідки. Втручання телевізійних образів у повсякденне життя спричиняє труднощі в проведенні межі між шоу-бізнесом і реальністю, відчутно знецінює фундаментальні суспільні цінності й перетворює навіть соціально значиму інформацію на лицедійство. Масова демократія кінця XIX — XX ст. потребувала масової комунікації, а остання, у свою чергу, — переходу до медіаповороту, сутність якого полягає, на думку Д. Рашкоффа, в тому, що «медіа самі по собі є чимось реальним, чимось існуючим незалежно і, можливо, таким, що має власні потреби й інтереси» [2, с. 14]. Автор визначив основними елементами медіапростору і джерелом самої інфосфери та її трансформацій т. зв. медіавіруси. Активне поширення персональних комп'ютерів і об'єднання їх в глобальній мережі Інтернет стало ядром нової віртуально-мережевої культури. У 1960-ті рр. Маклюєн передбачав виникнення «гіпермедіа», або того, що нині дістало назву мультимедіа, — синтез звуку, статичних і динамічних зображень. Він вважав медіа виходом за межі друкованої культури і залученням до колективної свідомості «глобального села». У 1990-ті рр. відбулися значні зміни в «галактиці Маклюєна» (диверсифікація інформації та джерел її розповсюдження). Сама ж «галактика Маклюєна» залишилася світом односпрямованої комунікації, а не взаємодії.

В останні десятиліття XX ст. «глобальне село» Маклюєна стає повсякденною реальністю, яка визначила нові тенденції розвитку медіа, що стають не тільки засобами інформації, а й будівельниками, архітекторами людини, насамперед, її тілесності, створюють передумови для карнавалізації життя, яка стає своєрідним медіаспектаклем. Виставі відповідає Глядач — пасивний спостерігач і споживач соціальної системи. У суспільстві спектаклю людина абсорбує психологію споживання, яка далі нав'язує їй моделі поведінки, запозичені зі світу видовищних репрезентацій, зокрема карнавального видовища.

Карнавальність, згідно з М. Бахтіним, структурована двома вимірами: трансгресивним опором і гротескним реалізмом. У ситуації постмодерну трансгресивний вимір з ентузіазмом сприймається як емансипуюча практика, в якій споживачі кидають виклик ідеологічним імперативам, конформістським мандатам і матеріалістичним спокусам капіталістичного ринку. Тіла, які населяють світ новин на телеканалах, проявляють властивості як комічних, так і надприродних гротескних утворень. Як такі, вони належать до категорії готичного / гротескного і є відкритими, нерегулярними, незакінченими, але також жакливими, принизливими, огидними. Вони обертаються навколо фізіологічних процесів, їх межі розмиті, але це свідчить не про те, що вони є частиною космічного цілого, а про їх небажаний, незавершений стан. Видовище готичного / гротескного тіла побудоване в протистоянні з дисциплінованими, промислово розвиненими соціалістичними тілами. На нашу думку, соціалістичне (дисципліноване) тіло історично обумовлене й інтегроване в лінійний час, єдине ціле й орієнтоване на наявність стабільної точки в часі і просторі, яка була моментом завершення будівництва соціалізму. Готичне / гротескне тіло засвідчує перехід до нового політичного й економічного середовища, яке ставить понад усе демократію і свободу, зокрема й споживання.

Мас-медіа, будучи четвергою владою в суспільстві, формують відповідний модус соціального тіла. Доведено, що соціальний простір є постійним своєрідним «полігоном» для застосування різних технологій по «обробці мозків», у результаті чого об'єкти цього впливу і водночас суб'єкти «законослухняної» свідомості й поведінки легко піддаються маніпуляції, щиро і глибоко вірять в ідеали, які пропагуються. Поряд з ними виникають нові «герої» сучасності — селебріті. Доведено, що медіа створили культ знаменитостей, котрі визначають смаки, моделі поведінки, дозвілля, розваги, цінності тощо.

Медіа репрезентують різні концепції самості й ідентичності, зокрема релігійної. Релігійна ідентичність зазнала значних змін унаслідок переходу, по-перше, від традиційних релігійних інститутів до інститутів комерційного медіаринку, по-друге, від концепцій релігійної істини до розуміння істини, навіть релігійної, як конструкта, що відображає боротьбу між різними позиціями й інтересами. Медіа є не просто засобом комунікації, а формує в культурному середовищі різні типи ідентичності, які функціонують як засіб збереження культури і тих культурних просторів, у яких конструювання реальності відбувається постійно.

У сучасному суспільстві межі ідентичності стають рухомими. Засоби медіа роблять наявними для нас неоднакове ставлення різних поколінь до гендера, сім'ї, варіантів сексуальної поведінки; кризу маскуліності; внутрішні протиріччя медіа.

Гендер стає одним із найважливіших аспектів ідентичності в «суспільстві спектаклю». Сфера лідерства, його символи та механізми, застосовувані для легітимації або функціонування влади, взаємодіють на перетині державних, медійних і ринкових компонентів існуючих владних відносин. У цьому контексті доведено, що лідерство невіддільне від гендерних ролей та стереотипів і перформанс жінок-лідерів, у зв'язку із затушовуванням реальності ліберальною й ідеалістичною риторикою, є вкрай проблематичним і нині неможливим. Жінка з домінуючою моделлю лідерства переймає маскулітні ознаки останньої, що суперечить її власній самодостатності та самопрезентації.

Таким чином, виснувано, що саме медіантропология є основою філософського аналізу медіасфери, позначені її генезис, зміст і перспективи як міждисциплінарного людиновимірного дискурсу, започаткованого дослідженнями соціологічної спрямованості в 1960-70-ті рр. і реалізованого повною мірою в культурному просторі інформаційного суспільства в ситуації постмодерну. Карнавалізовані форми презентації тілесності через призму ЗМІ виявляють властивості соціалістичного і гротескного тіла в медійному просторі; основними модусами соціального тіла стають політичний карнавал / спектакль, селебріті карнавал / спектакль, релігійний карнавал / спектакль. Спектакль-гротеск готичних тіл у посткомуністичному контексті стає товаром, що задовольняє споживчий та вуаєристський імпульси суспільства.

Саме завдяки медіантропологии, спрямованій на осмислення вищезазначених новацій, людина має ресурс не втратити себе у віртуальній реальності, що тотально охоплює нас.

Трансформації тілесності та духовності людини в площині впливу засобів масової інформації поттребує подальшої детальної розробки. Особливий інтерес для медіантропологічних досліджень, на наш погляд, являє з'ясування етичних критеріїв і компонентів медіасфери та в цьому зв'язку природа й форми медіанасильства, їх вплив на суспільство та трансформації самих медіа.

Список літератури

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс // Библиотека Гумер — Политология [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/05.php
2. Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура воздействует на ваше сознание / Дуглас Рашкофф [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mediavirus.narod.ru>
3. Media anthropology / [ed. Eric W. Rothenbuhler, Mihai Coman]. — Thousand Oaks, Calif. : Sage, 2005. — XII, 350 p.
4. Peterson M. Allen. Anthropology & mass communication : media and myth in the new millennium / Mark Allen Peterson. — New York : Berghahn Books, 2003. — XII, 321 p.

5. Spitulnik D. Anthropology and mass media / Debra Spitulnik // Annual Review of Anthropology. — 1993. — Vol. 22. — P. 293–315.

Надійшла до редколегії 21.01.2014 р.

УДК 025.9:727.02

В. П. ЖУКОВА

АРХІТЕКТУРА ТА ДИЗАЙН БІБЛІОТЕК: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Проаналізовано архітектуру та дизайн бібліотек, їхню комфортність для користувачів. Розглянуто організацію бібліотечно-інформаційного середовища для людей з обмеженими фізичними можливостями.

Ключові слова: бібліотека, архітектура бібліотеки, дизайн бібліотеки, інтер'єр бібліотеки, бібліотечне середовище, читачі-інваліди.

Проанализированы архитектура и дизайн библиотек, их комфортность для пользователей. Рассмотрена организация библиотечно-информационной среды для людей с ограниченными физическими возможностями.

Ключевые слова: библиотека, архитектура библиотеки, дизайн библиотеки, интерьер библиотеки, библиотечная среда, читатели-инвалиды.

Analyzed the architecture and design of libraries, their comfort for users. Consider the organization of the library and information environment for people with disabilities.

Key words: library, library architecture, library design, interior library, the library environment, readers with disabilities.

Планування будівель спеціалізованих бібліотечних споруд розпочали ще в давні часи. Різні країни споруджували бібліотеки, відповідно до суспільних вимог, функціональних завдань, національних традицій. Природний процес розвитку суспільства, впродовж історії людства, супроводжувався постійними змінами в ставленні до архітектурного ансамблю, планування, оздоблення, соціальної ролі бібліотек. В ідеї будівництва закладено смисл використання багатьма поколіннями. Тенденції, окреслені в розвиткові функціональної архітектури бібліотечних споруд, дозволяють уникати застарілої організації середовища та привнести принцип композиційного вільного планування: приміщення плавно переходить з одного в інше та сприяє якнайповнішому використанню всього середовища бібліотеки.

Актуальність теми підтверджується тим, що одним із невирішених нагальних питань вітчизняної архітектурної практики є організація інформаційного простору для людей з обмеженими фізичними можливостями. Це — і використання відповідного обладнання, і створення якісно нових об'єктів, які допомагають подоланню бар'єрів для означених користувачів. Особливо важливо забезпечити повноцінний

доступ до інформації людям з проблемами зору. У зв'язку з цим пріоритетного значення набувають архітектура та дизайн, орієнтовані на незрячих людей.

Мета статті — проаналізувати архітектуру й дизайн бібліотек та їхню комфортність для користувачів, розглянути організацію бібліотечно-інформаційного середовища для людей з обмеженими фізичними можливостями.

Архітектуру та дизайн бібліотек досліджують Л. З. Амлінський, С. С. Артамонова, Є. В. Балашова, Ж. Гаскюель, А. В. Молодцова, І. А. Павлова.

Дизайн у бібліотечній справі найчастіше розглядають як архітектуру та проектування бібліотечних споруд, концепцію гнучкого планування приміщень і їхнього зонування, а також інтер'єр, декоративне оздоблення, меблі й обладнання. Важливими показниками є і норми освітлення та шуму в приміщенні бібліотеки. Застосування елементів естетики в оформленні бібліотечного інтер'єру — один із засобів забезпечити комфортність перебування користувача в бібліотеці.

Архітектура та планування бібліотечних споруд — це результат ефективної співпраці бібліотекознавців і архітекторів, утілення творчих концепцій бібліотекознавчої діяльності, з одного боку, та архітектурно-будівельної — з іншого, мають велике значення під час професійно-діяльницького середовища. Значний вплив на будівництво бібліотек та формування рішень щодо технічного оснащення їхніх споруд мають технології й інші елементи бібліотечної діяльності, які впливають на організацію праці на місцях. Механізацію та автоматизацію технологічних процесів фахівці розглядають як чинник формування і планування бібліотечної споруди. Якісні та кількісні показники утворення, розміщення та використання фондів, наукової організації праці персоналу бібліотек і читачів, упровадження нових бібліотечних технологій, механізації й автоматизації бібліотечних процесів під час проектування бібліотечної будівлі розглядаються як чинники, що впливають на композиційні та планові рішення при будівництві. Приміщення бібліотеки має відповідати технічним і спеціальним вимогам щодо зберігання книжкового фонду, обслуговування читачів та іншим особливостям бібліотечної діяльності [1; 2; 3; 4; 6].

Останнім часом в Україні споруджують та реконструюють бібліотеки: Національна парламентська бібліотека України, Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія», Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, наукова бібліотека Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», науково-технічна бібліотека Харківського національного економічного університету, наукова бібліотека Української академії банківської справи Національного банку України та деякі інші. Проектування здійснювалося з урахуванням багатьох

чинників. Зокрема, якщо бібліотека розміщена в будівлі будь-якої установи, то її планують в ізолюваному приміщенні. Ще до початку будівництва складають плани функціонального розподілу приміщень для підрозділів бібліотеки, де розміщуватимуть фонди бібліотеки, передбачають умови для їхнього захисту від пошкодження та втрати, комфортного обслуговування читачів, а також сприятливі та безпечні щодо здоров'я умови праці для персоналу.

70–90-і рр. ХХ ст. є періодом в історії бібліотек, коли основна увага зосереджувалася на реконструкції бібліотечних будівель, плануванні книгосховищ у споруді бібліотеки, освітленні й оснащенні приміщень, планах евакуації фондів і персоналу бібліотек у надзвичайних ситуаціях. Так, розроблено програми проектування бібліотечних будівель, складали розрахунки нормативів земельних ділянок під забудівлю, фондів та читацьких місць, бібліотечно-виробничих та адміністративно-господарчих приміщень, ергономічний напрям у бібліотекознавстві відбивався в плануванні робочих зон і місць, тобто акцентувалося безпосередньо на професійній діяльності бібліотекарів.

Особливого значення в цей період надавали інтер'єру бібліотечних приміщень: оздобленню й освітленню, кольоровим рішенням, художнім засобам, зеленим насадженням, специфічним особливостям формування інтер'єру, обладнанню бібліотек. Вивчалися також питання щодо конструювання бібліотечних меблів: стелажів, книжкових вітрин, столів, зокрема для читачів і персоналу бібліотеки. На сторінках фахових видань розміщувалися креслення, за яким можна було замовити бібліотечні меблі. Слід наголосити, що спеціалізовані бібліотечні меблі мають виготовлятися на основі ергономічних показників зважаючи на навантаження, які має витримувати організм бібліотечного працівника на робочому місці [5; 7; 10].

Сучасні архітектори в співпраці з бібліотекознавцями розробляють нормативно-технічну документацію для будівництва сучасних бібліотек інформаційного суспільства. Інтер'єр відіграє значну роль у діяльності бібліотеки: зимові сади, місця відпочинку з ландшафтними видами через скляні вітрини; улітку — можливість вийти з бібліотеки на свіже повітря; значне використання для зонування середовища скляних стін — усе це наповнює інтер'єри легкістю та повітрям, надає змоги досягти зорового розвантаження. Своєрідність дизайну спеціального обладнання, меблі, оригінальні кольорові рішення, знахідки в організації освітлення створюють індивідуальний образ, характерний для кожного бібліотечного приміщення. Еволюція форм і функцій бібліотечних будівель підтверджує наміри зарубіжних країн вкладати кошти в естетичне та функціональне оновлення бібліотечно-інформаційного середовища. Проте поняття «інтер'єр» нині набуває дещо нового змісту, що потребує переосмислення середовища, яке об'єднує різні за функціями приміщення бібліотеки [4; 8; 10].

У російських публічних бібліотеках є своя філософія бібліотечного дизайну. У них створюють підрозділи дизайну, які здійснюють організаційну роботу щодо оздоблення інтер'єрів бібліотек — розміщення меблів та організація куточків відпочинку, фітодизайну, а також оформлення виставок та інших заходів бібліотеки. При цьому акцентується на функціональності і комфортності робочих зон бібліотечного середовища. Під час організації зон бібліотечного обслуговування орієнтуються на читацьку аудиторію. Сектори бібліотечного дизайну працюють безпосередньо з архітекторами, будівельниками, рекламними фірмами, які мають у своєму арсеналі комп'ютерні технології дизайну [5; 10].

Наразі в галузі архівного та бібліотечного обладнання найбільшого поширення в бібліотеках Росії набувають стаціонарні та мобільні (пересувні) стелажі. Зокрема таке обладнання мають Синодальна бібліотека Російської православної церкви при Андріївському монастирі, Російська державна бібліотека в Москві та Національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, фундаментальна бібліотека державного педагогічного університету ім. А. І. Герцена в Санкт-Петербурзі, бібліотека при фінансовій академії уряду Російської Федерації в Москві тощо. Використання мобільних стелажів уможливить до 80–100 % документів зберігати в кращих умовах порівняно зі стаціонарними стелажимами. За сучасних умов, коли, з одного боку, постає нагальне питання щодо збереження бібліотечних фондів, а з іншого — спостерігається дефіцит площ фондосховищ, використання мобільних стелажів дозволяє окупити затрати на обладнання впродовж 3–8 років. Навіть після закінчення монтажу системи ручного приводу можна змінити останній на механічний або електричний. Частиною системи є підлога, котра утворює твердий каркас із реями. Це значно зменшує навантаження стелажів на настил підлоги і робить її дуже надійною. Систему оснащено вмонтованим пристроєм, який перешкоджає стелажам сходити з рейок і сприяє безпечному використанню цього обладнання в бібліотеці. Така система має забезпечувати конфіденційність документів, які зберігаються на стелажих, за допомогою установки спеціального засобу, що створює можливості для збереження документів обмеженого доступу. У разі необхідності завдяки модульній конструкції їх легко нарощувати. Невикористана площа бібліотеки доповнюється стаціонарними стелажимами, які можливо трансформувати. У приміщеннях з високими стелями (більше 4 м) запроваджено двоярусну систему збереження документів, яка є єдиною конструкцією, що містить стелажі, перекриття, сходини та балкони. Двоярусні конструкції складаються на основі стаціонарних стелажів. Така система стелажів використовується в читальних залах фундаментальної бібліотеки державного педагогічного університету ім. А. І. Герцена в Санкт-Петербурзі. Каталоги фонду обладнані шафами з натурального дерева із багатьма ящиками. У каталожних

шафах один ящик може вміщувати до 4600 карток, є також картомати для збереження відеокасет та компакт-дисків. Ящики обладнано замками із захисним пристроєм, який не лише запобігає перекиданню ящиків, але й дозволяє легко відкривати їх один за одним. Усі названі бібліотеки мають сучасний комплект безпеки, який обладнано сигналізацією, системами пожежогасіння та несанкціонованого винесення книг за межі їхньої території [9].

Інфраструктура бібліотек складається із сукупності споруд, систем і служб, котрі забезпечують її функціонування. Бібліотечні будівлі стають функціональнішими й орієнтованішими на потреби людини, що з часом змінюються. Ці зміни коригують уявлення про середовище професійної та виробничої діяльності як сукупність умов діяльності бібліотеки.

На базі ІФЛА розробляються державні програми будівництва та реконструкції бібліотечних будівель. За цими програмами вже відновлюються та реконструюються московські бібліотеки з урахування того, що будівлі, в яких вони розташовані, є пам'ятками архітектури й історії. У Москві розроблено модельний стандарт сучасної публічної бібліотеки, відповідно до сучасних вимог організації професійно-діяльнісного середовища. Згідно з рекомендаціями ІФЛА, під службові приміщення публичних бібліотек рекомендують планувати площу не менше 20% від площі читацької зони. У бібліотеках обов'язково має бути обладнана кімната відпочинку розміром 2,5 м² на одне місце відпочинку [11].

Бібліотечні фахівці за кордоном мають великий досвід щодо будівництва бібліотек, створення інтер'єру, організації інформаційного середовища. Уряди зарубіжних країн у співпраці з провідними архітекторами приділяють значну увагу будівництву нових бібліотек. Найбільші бібліотеки світу — Бібліотека Конгресу США, Публічна бібліотека Нью-Йорка, Британська національна бібліотека, Національна бібліотека Франції, Бібліотека Гарвардського університету — є взірцями архітектури та дизайну. У деяких країнах світу існують споруди бібліотек, які вважають нестандартними: роботизована бібліотека в Чиказькому університеті, бібліотека в Нью-Йоркському метро, публічна бібліотека в Канзасі «Книжкова полиця», бібліотека в джунглях колумбійського міста Медельїн, Магдебурзька публічна бібліотека з пивних ящиків, Стокгольмська суспільна бібліотека, створена як безкрайня стіна.

Будівництво нових бібліотечних будівель або реконструкція існуючих створюють найсприятливіші умови для реалізації вимог щодо бібліотек у сучасному інформаційному середовищі. У зарубіжних наукових бібліотеках світу (Великобританія, Франція, Німеччина, Данія, Фінляндія, Японія, Швеція, Норвегія) розробляють спеціальні програми опанування та організації роботи в нових будівлях відповідно до стратегічних планів розвитку. Важливо пам'ятати, що

зарубіжні бібліотеки, на відміну від вітчизняних, уже давно впроваджують комп'ютерні технології, мають розвинені інформаційну інфраструктуру і телекомунікаційні зв'язки [3; 4; 10].

Однією з важливих сучасних тенденцій є міжнародна кооперація і координація діяльності бібліотек, що обслуговують інвалідів. Значну роль у розвитку цих процесів відіграють ІФЛА, ЮНЕСКО, інші міжнародні організації, зокрема об'єднання інвалідів. Долучення бібліотек до сфери міжнародного співробітництва є стимулом удосконалення національних мереж, систем, окремих бібліотек, взаємовикористання бібліотечно-інформаційних ресурсів із метою збільшення кількості документів і послуг, доступних для людей з обмеженими можливостями.

Позитивним рішенням у бібліотеках стає організація робочих місць для людей з обмеженими можливостями та створення комплексу приміщень, де інформація стає доступною завдяки можливості безпосереднього контакту відвідувача з різноманітними предметами, сприйняття інформації на слух або тактильно. До структури таких об'єктів, поряд з читальними і комп'ютерними залами, можна додати приміщення, у яких відвідувач зможе «прочитати» руками історію розвитку техніки або відчутти недоступну у звичайному зоопарковій формі тварин. Додатковими засобами орієнтації незрячої людини в подібному інтер'єрі стають різноманітні поручні, фактура поверхні підлоги, звукові сигнали і певна закономірність розміщення інформаційних матеріалів. Оформлення інтер'єрів таких приміщень значно відрізняється від звичних, однак існує безліч додаткових можливостей для дизайнерських і архітектурних розробок, що відбивають специфіку використання подібних об'єктів [7; 11].

У читальних залах спеціальну зону для роботи людей з обмеженими можливостями рекомендують обладнувати в кількості чотирьох читацьких місць за одномісними столами, придатними для потреб інвалідів на колясках, поряд із спеціальними стелажми, з похилими полицями для розміщення звичайної літератури та книг з брайлівським шрифтом (не менше двох стелажів поблизу читацьких місць). Необхідно, щоб у зоні обслуговування перебували декілька банкеток, крісел або стільців. Бажана наявність одного стола з каталогом, виконаного брайлівським шрифтом. Усі проходи зони повинні мати ширину не менше 1,2 м; розмір робочого місця інваліда (без урахування поверхні столу) — 1,5–0,9 м.; одномісний стіл мав регульований нахил та матову зовнішню поверхню, обладнаний книготримачем і настільною лампою з жорстким закріпленням на столі. Габарити столу 900-600-730 мм, стелажа з похилими полицями — 1080-208-1200 мм. Максимальна висота не повинна бути вищою, ніж це потрібно для інваліда у колясці — 1,6 м.

У зоні обслуговування незрячих і слабоворих читацькі місця і спеціальні стелажі з літературою брайлівським шрифтом рекомендується

обладнати додатковим освітленням. Під час розміщення читацьких місць і фондів відкритого доступу для читачів, у яких слабкий зір, необхідно передбачати високий рівень природної освітленості цієї читацької зони (ЖПО — 25 %), а рівень освітлення читацького столу — не менше 1000 лк.

Для обслуговування сліпих та слабозорих читачів, що користуються спеціалізованим книжковим фондом, рекомендована організація спеціалізованого відділу або виокремлення читацької зони в рівні першого поверху бібліотеки. У деяких випадках у приміщенні аудіовізуального обслуговування можна передбачати зону для організації аутотренінгу, призначеного для психологічного розвантаження, прослуховування музики. Приміщення має бути радіофікованим, обладнаним апаратурою для прослуховування музики, кріслами і за необхідності — столами. Ряд крісел слід обладнати спеціальним пристроєм для зняття м'язового напруження з рук сліпих. У читальних залах та біля них рекомендуються місця, відведені для читачів-інвалідів, розміщені в безпосередній близькості до кафедр видачі літератури або поряд з місцем чергового бібліотекаря. У залі-аудиторії слід передбачити вільну площу підлоги для розміщень інвалідних колясок: не менше трьох місць на кожні 10 місць в аудиторії. Усі приміщення зони обслуговування читачів (абонемент, загальний та спеціалізовані читальні зали, зони масової і групової роботи тощо), допоміжні приміщення з обслуговування читачів (вестибюль, зони відпочинку та санвузли) повинні бути доступними для інвалідів [7; 11].

Життєдіяльність людини в штучному середовищі пов'язана зі світлом, кольором, теплом, повітрям, звуком та іншими факторами, що мають свої фізичні властивості і впливають на організацію інтер'єру. Тепло і свіже повітря створюють відчуття комфортності. Вплив кольору на людський організм, зокрема на очі і мозок людини, позначається на настрої і працездатності. Учені визначили, що зелені кольори активізують серцеву діяльність, сині — діяльність мозку, червоні — ускладнюють дихання, сірі — викликають нудьгу й апатію, помаранчеві — почуття радощів, веселощів, коричневі — заспокоюють, але притупляють емоції [5; 8].

Доповнюють композиційні рішення в приміщеннях бібліотеки кімнатні рослини. Основний принцип створення квіткової композиції — дотримувати масштабності: співвідношення розмірів квіткової композиції (вази з квітами, стеблами, квіткарки з декоративними рослинами тощо) і розмір приміщення. Розміщуючи рослини в приміщеннях бібліотеки, особливо у відділах обслуговування, необхідно зважати на спрямованість ліній: вертикаль або горизонталь. Кучеряві рослини, прямують угору, що створює відчуття вищих стель. Як опору для них використовують сухе гіллясте дерево, решітку з планок, декоративні шнури тощо. У читальному залі такі рослини загороджуватимуть світло, візуально зменшуватимуть приміщення.

Якщо співробітники все ж вирішили обрати такий варіант оформлення залу, то краще скористатися стіною навпроти вікна або розмістити рослини над дверима. Не слід розташовувати в'юнки рослини по всьому периметру приміщення. Якщо до того ж вікна виходять на північ, то існуватиме постійне відчуття вологості, що особливо посилюватиметься в негоду.

Професійний фітодизайн неможливий без гармонійного поєднання композицій і обстановки бібліотеки, її інтер'єру. Оптимальним є поєднання природних кольорів: жовтого із синім, рожевого із зеленим, жовтого із зеленим. В інших випадках букет може бути занадто строкатим [3; 4].

Таким чином, аналіз архітектури і дизайну бібліотек та організації комфортності середовища для користувачів бібліотек засвідчив, що фахівці впродовж усієї історії розвитку бібліотек досліджують ці питання. Це і раціональність споруд, і планування внутрішніх приміщень, і організація бібліотечно-інформаційного середовища для людей з обмеженими фізичними можливостями.

Забезпечення людям з обмеженими можливостями рівного, вільного і самостійного доступу до інформації слід розглядати як найважливіше соціальне завдання з організації комфортного середовища для людей цієї категорії. Передумовою досягнення цієї мети є принципи рівних можливостей, що означає спрямування всієї системи бібліотечного обслуговування на людей з особливими потребами.

Подальші дослідження пов'язані з ретельним вивченням світового досвіду бібліотечного обслуговування інвалідів.

Список літератури

1. Амлинский Л. З. Композиционно-планировочные решения и техническое оснащение научных библиотек : библиотекосведческий аспект / Л. З. Амлинский. — К. : Наук. думка, 1988. — 296 с.
2. Артамонова С. С. Проблемы архитектуры та дизайну бібліотечних будівель у світовій практиці / С. С. Артамонова // Бібл. планета. — 2002. — № 1. — С. 26–27.
3. Балашова Е. В. Библиотечный дизайн : учеб. пособ. / Е. В. Балашова, М. Н. Тищенко, А. Н. Ванеев. — М. : Гардарики, 2004. — 288 с.
4. Гаскюэль Ж. Пространство для книги : руководство для всех тех, кто строит, оборудует и обновляет библиотеку / Ж. Гаскюэль. — М. : Рудомино, 1995. — 303 с.
5. Гнездилов В. Н. Организация внутри библиотечного пространства в условиях новых технологий : проблемы и решения / В. Н. Гнездилов // Библиотекосвед. — 2001. — № 5. — С. 39–42.
6. Горбунова Е. Вне времени — внутри пространства : История формирования архитектурного пространства библиотечных зданий / Е. Горбунова // Библ. дьло. — 2003. — № 1. — С. 22–24.
7. Дьянская Г. П. Обеспечение равного доступа к информации для слепых и слабовидящих людей / Г. П. Дьянская // Библиотекосведение. — 1996. — № 1. — С. 101–103.

8. Естетичне оформлення бібліотек : метод. реком. / Національна Парламент. б-ка України / підгот. І. А. Полякова. — К. : НІБУ, 1994. — 27 с.
9. Иста-техника [Электронный ресурс], 2007. — Режим доступа : // <http://www.istech.ru>. — Загл. с экрана
10. Молодцова А. В. Организация комфортной библиотечной среды для читателя и библиотекаря / А. В. Молодцова // Библиотекаряю для внедрения в практику работы / ПОУБ им. А. М. Горького. — Пермь, 1999. — Вып. 25. — С. 4–15.
11. Павлова И. А. Библиотечный интерьер : требования и задачи / И. А. Павлова // Науч. . и техн. б-ки. — 1995. — № 7. — С. 48–57.
12. Руководство ИФЛА по работе публичных библиотек. — Изд. 2-е полностью пересм. / Междунар. федерация библ. ассоциаций и учреждений ; Рос. библиотечная ассоциация ; сост. К. Кунц, Б. Габбин ; науч. ред. изд. на рус. яз. В. Р. Фирсов. — СПб. : Изд-во РНБ, 2011. — 183 с.

Надійшла до редколегії 11.02.2014 р.

УДК 338.12

Г. П. ТЕРЕНТЬЄВА

ОСНОВИ ПАТЕНТНО-КОН'ЮНКТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ДОКУМЕНТНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОФІЛЮ НАВЧАННЯ

Розглядаються аспекти патентно-кон'юнктурних досліджень з позиції конкурентоспроможності об'єктів господарської діяльності.

Ключові слова: патентно-кон'юнктурні дослідження, кон'юнктура, конкурентоспроможність продукції, об'єкти господарської діяльності, патентна інформація, патентний пошук.

Рассматриваются аспекты патентно-конъюнктурных исследований с позиции конкурентоспособности объектов хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: патентно-конъюнктурные исследования, конъюнктура, конкурентоспособность продукции, объекты хозяйственной деятельности, патентная информация, патентный поиск.

The aspects of patent and conjunctural researche are examined from the standpoint of competitiveness of objects of the objects of economic activity.

Key words: conjuncture, production competitiveness, object of economic activity, patent information, patent retrieval.

Здійснення кон'юнктурних досліджень одним із найзагальніших завдань на сучасному стані соціального розвитку України, від вирішення яких залежить економічний розвиток держави, підприємств та наукових установ.

Забезпечення ефективного проведення патентних досліджень дозволяє об'єктивно оцінити технічний рівень і конкурентоспроможність об'єктів господарської діяльності (ОГД).

Формування в студентів розуміння змісту і закономірностей науково-технічного й інноваційного рівнів та конкурентоспроможності об'єктів техніки, використання сучасних науково-технічних досліджень і скорочення витрат за допомогою запобігання дублюванню досліджень та розробок є метою вивчення означеної проблеми.

Досягненню мети передбачає розкриття основних понять “кон'юнктура”, “конкурентоспроможність” та визначень, пов'язаних з ними.

Слово “кон'юнктура” не нове і походить від астрономічного терміна, який подібний за своїм змістом до слова “констеляція”, що означає : положення зірок (у певний момент); стан справ, кон'юнктура; збіг обставин, ситуація.

А. Вагнер розумів під кон'юктурою сукупність технічних, економічних, соціальних та правових умов, які в народному господарстві, основаному на поділі праці та приватній власності на матеріальні засоби виробництва, визначають їхній попит і пропозицію, а в результаті і їхню цінність, зокрема мінову, і при цьому визначають їх зазвичай абсолютно незалежно від волі та зусиль суб'єкта й індивідуальних витрат, які необхідні для набуття блага [3].

Слід зазначити, що для розвитку науки про кон'юнктуру надзвичайно важливу роль відігравав Кон'юнктурний інститут, який був заснований у вересні 1920 р. і вважався одним із кращих Європи.

Залежно від напрямів досліджень, означений заклад мав секції: індексів та цін; сільськогосподарського ринку; кон'юнктури промисловості, транспорту; грошового обігу, кредиту й фінансів; світового господарства; методології вивчення кон'юнктури.

У ньому друкувався щомісячник “Економічний бюлетень Кон'юнктурного інституту”, журнал “Питання кон'юнктури”. Але з 1 липня 1928 р. Кон'юнктурний інститут Наркомфіну СРСР припинив свою діяльність. Замість нього було засновано Бюро фінансової кон'юнктури, яке вже в 1929 р. припинило своє існування.

Кон'юнктура — сукупність умов, взаємозв'язків ситуацій, обставин, здатних вплинути на реалізацію певних планів, програм, вирішити справу, досягти певних результатів. Це найважливіші ознаки, показники, які характеризують поточний і перспективний стан розвитку економіки світового господарства, його окремих регіонів, країн, певної галузі або ринку товарів і послуг. Кон'юктурою ринку називають сукупність конкретних умов суспільно-економічних, соціальних, політичних що діють у певний час і суттєво впливають на співвідношення попиту і пропозиції в процесі руху товарів зі сфери виробництва у сфери торгівлі та споживання. Кон'юктурою ринку можна вважати економічну ситуацію, яка склалася на ринку і характеризується рівнями попиту та пропозиції, ринкової активності, цінами, обсягами продажу.

Одним з головних показників ефективності діяльності підприємства в системі ринкового господарства є його конкурентоспроможність, що виражає її здатність бути реалізованою споживачем на конкурентному ринку в певний період за наявності товарів — конкурентів [6]. Розрізняють конкурентоспроможність підприємства (фірми) та товару. Конкурентоспроможність підприємства — це можливість запропонувати товар, що задовольняє конкурентні вимоги споживача, в необхідній кількості, в потрібні строки та на вигідних умовах (ціна, умови поставки, організація технічного обслуговування тощо). Конкурентоспроможність товару — це користь в якості споживацької вартості в конкретних умовах. Мета економічного аналізу конкурентоспроможності товару — виявити в групі аналогічних товари, який товар відповідав би певним характеристикам та мав би найбільший попит. Покупця цікавить здатність товару задовольняти конкурентну потребу. Слід зважати на технічні характеристики товару, ціну та престиж фірми-виробника, а також здатність фірми організувати дієву систему післяпродажного обслуговування та ін. Так, товар, який за технічними характеристиками перевершує всі аналоги через високу ціну внаслідок великих витрат на виробництво може стати неконкурентоспроможним. Утім низька ціна не завжди означає покупний запит.

Конкурентоспроможність фірми та товару перебувають у прямій залежності: чим більша конкурентоспроможність товару, тим більший запит на цей товар і економічний ефект отримує фірма від його реалізації, який виражається насамперед у прибутку [4].

Засобом виявлення конкурентоспроможності промислової продукції слугують патентні дослідження об'єктів розробки, які проводяться в процесі створення, освоєння та реалізації промислової продукції з метою забезпечення високого технічного рівня та конкурентоспроможності цієї продукції.

Іншою метою здійснення патентних досліджень є скорочення витрат завдяки запобіганню дублюванню досліджень та розробок. Патентні дослідження проводять на всіх етапах життєвого циклу промислової продукції, розпочинаючи зі складання технічного завдання на створення нової або модернізованої продукції. Патентні дослідження дозволяють прогнозувати як спад у розвитку ринку, конкурентної продукції, так і піднесення, що необхідно для розроблення відповідних управлінських рішень [5].

У процесі патентних досліджень виявляють умови конкуренції на ринку продукції конкретного виду, знаходячи потенційних конкурентів, напрями їх діяльності, вибір ринкової ніші.

Патентні дослідження здійснюють для виявлення оцінки об'єктів промислової власності під час вирішення питань продажу чи закупки ліцензії, а також у разі постановки об'єктів промислової власності на

баланс виробництва як нематеріальних активів та долучення їх до уставного капіталу нових спільних підприємств.

Залежно, від виробничої потреби, патентні дослідження проводять:

— замовники (основний споживач) — під час прогнозування, перспективного та поточного планування, визначення напрямів, темпів розвитку засобів технічного забезпечення своєї діяльності, дослідницького проектування, формування замовлень;

— виконавець науково-дослідницьких робіт — прогнозування, перспективного та поточного планування наукових досліджень, здійснення науково-технічного співробітництва;

— виконавець (розробник, проєктант, проєктувальник) — прогнозування, перспективного та планового планування своєї діяльності, виконання дослідно-конструкторських, проєктних, технологічних та інших робіт;

— виконавець (постачальник) — перспективного та поточного планування розвитку виробництва або його модернізації, постановки товару на виробництво, вирішення питання якості продукції тощо;

— усі господарюючі суб'єкти — вирішення питань правової охорони об'єктів промислової (інтелектуальної) власності.

Конкурентоспроможність окремого товару (послуги) визначається як його перевага порівняно з іншим товаром під час вирішення потенційним покупцем його проблем. Тобто це сукупність відповідності товару на певний момент вимогам цільових груп споживачів або обраного ринку за найважливішими характеристиками: технічними, економічними, екологічними тощо.

Згідно зі стандартом ДСТУ 3575-97, суб'єкт господарської діяльності виконує патентно-кон'юнктурні дослідження як системний науковий аналіз властивостей об'єкта господарської діяльності протягом життєвого циклу, які зумовлені з правовою охороною об'єктів промислової власності.

Життєвий цикл (ЖЦ) ОГД — це сукупність взаємопов'язаних процесів його створення, використання та послідовного вдосконалення. Згідно з ДСТУ 3278-95, "Система розроблення та подання продукції на виробництво" життєвий цикл ОГД складається з таких стадій: дослідження та обґрунтування розробки; розроблення продукції; виробництво продукції; експлуатація (споживання) або застосування продукції.

ОГД, до якого належать продукт (пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин, рослин і тварин), спосіб, позначення товарів та послуг, є частиною продукції — матеріального результату трудової діяльності або виробничих процесів, що має також корисні властивості й призначений для використання споживачем.

Кожна стадія життєвого циклу являє собою творчий процес, який виконується суб'єктом господарчої діяльності та завершується

створенням відповідної продукції, що також має корисні властивості й призначений для використання споживачем. Усі стадії життєвого циклу ОГД — самостійний об'єкт планування та фінансування, в процесі якого виконують роботи, що належать до цієї стадії. Так, стадія дослідження та обґрунтування розробки триває від виникнення задуму до обґрунтування можливості й доцільності створення ОГД. На ній здійснюється прогнозування, перспективне та поточне планування, розроблення наукових проєктів. Стадія розроблення ОГД полягає в зміні стану ОГД — від формулювання вимог технічного завдання щодо виконання науково-дослідних (НДР), дослідно-конструкторських (ДКР) і дослідно-технологічних (ДТР) робіт на створення (модернізацію) ОГД до втілення їх у нових (модернізованих) дослідних зразках, матеріалах, послугах, тобто до їх матеріалізації. На цій стадії суб'єкт господарської діяльності виконує такі види робіт: НДР, ДКР (ДТР). Виробництво ОГД — це процес організації та виготовлення ОГД, який, залежно від методу виготовлення та обсягу випуску ОГД, має різновиди. На стадії експлуатації (споживання) або застосування ОГД суб'єктом господарської діяльності реалізується, підтримується та відновлюється якість ОГД на таких етапах, з яких складається ця стадія: уведення в експлуатацію, використання за призначенням, зберігання транспортування в процесі експлуатації, технічне обслуговування, ремонт, припинення експлуатації, списання (передавання, утилізація, знищення).

Між життєвим циклом ОГД та видами робіт під час проведення патентних досліджень існує тісний взаємозв'язок. Патентні дослідження мають такі стадії (види робіт): визначення патентоспроможності ОГД; уточнення ситуації щодо використання прав на об'єкти промислової власності; виявлення порушення прав власників чинних охоронних документів і заявників на об'єкти промислової власності.

Вибір джерел інформації безпосередньо впливає на якість і достовірність результатів патентних досліджень, а також на трудоемність їх проведення.

Проведення патентних досліджень має такі етапи: розроблення завдання; розробка регламенту пошуку інформації; пошук і відбір патентної та іншої науково-технічної й кон'юнктурно-комерційної інформації; обробка, систематизація й аналіз відібраної інформації; узагальнення результатів і складання звіту про патентні дослідження.

Патентні дослідження виконуються на основі завдання, яке слід складати згідно з формою, наведеною в ДСТУ 3575-97 [5]. Таким документом може бути, наприклад, технічне завдання на здійснення патентних досліджень, робоча програма до замовлення-наряду, графік проведення патентних досліджень та ін.

За змістовною спрямованістю завдання патентного дослідження можна об'єднати в такі групи: дослідження технічного рівня об'єкта техніки; аналіз науково-технічної діяльності провідних фірм;

вивчення тенденцій розвитку техніки; аналіз патентно-ліцензійної діяльності провідних фірм на світовому ринку певного виду техніки; техніко-економічний аналіз технічних рішень/винаходів, що відповідають завданням розробки; дослідження новизни розроблюваного об'єкта техніки і його складових та інше.

Завдання можна уточнювати після здійснення пошуку й попереднього аналізу інформації.

Регламент пошуку являє собою програму, яка визначає межі проведення пошуку за фондами патентної та іншої науково-технічної інформації.

Важливо: сформулювати предмет пошуку; вибрати джерела інформації; визначити мету пошуку; держави, в яких слід проводити пошук; ретроспективність пошуку та класифікаційні індекси (міжнародна патентна класифікація винаходів — МПК, національна класифікація винаходів — НКВ, універсальна десяткова класифікація — УДК).

Класифікаційні індекси визначаються, зважаючи на формулювання предмета пошуку. Регламент пошуку розробляється відповідно до мети патентних досліджень, яка наведена в завданні на проведення патентних досліджень і залежить від стадії життєвого циклу ОГД. Предмет пошуку визначається зважаючи на категорії об'єкта техніки, що є об'єктом дослідження (пристрій, спосіб чи речовина), а також на конкурентні задачі патентних досліджень, регіонів (країн). Формулювати предмет пошуку слід, використовуючи термінологію, що прийнята у відповідній системі класифікації. Вибір країн пошуку інформації визначається завданнями (цілями) патентних досліджень.

Під час експертизи об'єктів техніки на порушення прав пошук здійснюють у країнах, стосовно яких не повинні бути порушені права третіх осіб. Зокрема, перелік країн пошуку може визначатися географією експорту продукції або умовами ліцензійної угоди.

Оцінюючи патентоспроможність передбачуваного винаходу (корисної моделі, промислового зразка), пошук здійснюється, щонайменше, для таких країн: Росія, США, Франція, Німеччина, Великобританія, Японія, Швейцарія, а також у фондї ЄПВ і заявках РСТ. Глибина (ретроспективність) пошуку інформації залежить від завдань (цілей) патентних досліджень на різних етапах життєвого циклу об'єкта дослідження.

У процесі експертизи об'єкта на порушення прав патентовласника визначається строком дії патенту в країні пошуку.

Перелік усіх класифікаційних рубрик визначається для кожного предмета пошуку безпосередньо за показниками класів винаходів країн пошуку. Алфавітно-предметні покажчики, покажчики ключових термінів і таблиці відповідності різних систем класифікації можуть використовуватися як допоміжні.

Повнота і правильність відбору класифікаційних рубрик можна уточнювати в процесі пошуку й відбору винаходів.

Під час проведення патентних досліджень використовуються численні джерела патентної та іншої науково-технічної, кон'юнктурно-економічної (проспекти, каталоги, фірмові довідники тощо) інформації. Вибір джерел інформації безпосередньо впливає на якість і достовірність результатів патентних досліджень, а також на трудомісткість їхнього проведення.

Найбільше джерел інформації використовується під час аналізу ринку продукції, зокрема, тенденцій розвитку ринку продукції, умов конкуренції на ньому, діяльності його провідних фірм (напрями діяльності, останні досягнення, асортимент продукції, що виробляється, та послуг, що надаються і т. ін.).

Під час проведення всіх видів патентних досліджень насамперед використовують реферативну інформацію про останні досягнення науки і техніки.

Найоперативнішими джерелами патентної інформації є патентні бюлетені, які видають патентні відомства країн пошуку, а також інформаційні матеріали, що публікуються спеціалізованими інформаційними центрами (англійською фірмою Derwent, американською фірмою Chemical Abstracts Service та ін.), а також публікації Міжнародного бюро ВОІВ та Європейського патентного відомства. Оперативним джерелом патентної інформації — це повні описи до заявок, що викладені для загального ознайомлення до проведення експертизи по суті [2].

Серед джерел науково-технічної інформації найоперативнішими є статті в журналах, матеріали симпозіумів і конференцій та ін.

Усі джерела інформації за ступенем докладності можна поділити на такі: повний текст (повні описи винаходів, статті, монографії і тощо); реферати першоджерел (реферативні видання Інформаційно-видавничого центру “Патент”, ВІНІТІ РАН, Derwent, Chemical Abstracts Service та ін.); бібліографічні дані.

На нинішньому етапі розвитку ринкових відносин необхідні глобальніше бачення проблем конкурентоспроможності організації та заздалегідь проведені патентні дослідження для виявлення потенційних покупців об'єктів інтелектуальної власності з метою подальшого укладання ліцензійних угод.

Список літератури

1. Внешнеэкономическая деятельность предприятия: учеб. пособие для вузов / Под. ред Л. Е. Стровского. — 2е изд. перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ, 2008. — 800 с.
2. Методические рекомендации по проведению патентно-конъюнктурных исследований . — М. : ВНИИПИ, 1990. — 40 с.
3. Оболенцева, Л. В. Кон'юнктурні дослідження галузевого ринку: підручник / Л. В. Оболенцева, Харк. нац. акад. Міськ. госп-ва. — Х. : ХНАМІ, 2010. — 249 с.

4. Павлов С. А. Конкурентоспособность товара и правовая охрана промышленной собственности / С. А. Павлов // Патенты и лицензии, 1991. — №5. — С.1–5
5. Патентні дослідження. Основні положення та порядок проведення: ДСТУ 3574-97. — Чинний від 01.01.98. — К. : Держстандарт України, 1997. —14 с.
6. Конкурентоспроможність продукції [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://buklib.net/component/option.com>. — Назва з екрана

Надійшла до редколегії 22.01.2014 р.

УДК 007: 304: 070

В. Л. ГАЛАЦЬКА

ЗАСОБИ ДЕКОДУВАННЯ ПРИНЦИПІВ РЕЖИСЕРСЬКОЇ СИСТЕМИ К. С. СТАНІСЛАВСЬКОГО В ТЕАТРАЛЬНІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Проаналізована інтерпретація понять системи К. С. Станіславського в естетично-художніх формах журнальної театральної критики незалежної України, яка активно продукується в інформаційно-аналітичних жанрах інтерв'ю, творчого портрета, рецензії, репортажу, статті.

Ключові слова: театральна система К. С. Станіславського, естетичні категорії, аксіологічна модель, жанр, мовно-експресивна природа (манера) мислення, декодування.

Проаналізована інтерпретація понять системи К. С. Станіславського в художественно-естетических формах журнальной театральной критики независимой Украины, которая активно продуцируется в информационно-аналитических жанрах интервью, творческого портрета, рецензии, репортажа, статьи.

Ключевые слова: театральная система К. С. Станиславского, эстетические категории, аксиологическая модель, жанр, экспрессивно-речевая природа (манера) мышления, декодирование.

The article deals with the interpretation of the notions of K. S. Stanislavsky's theatrical system in the aesthetic-and-art forms of theatrical criticism in the magazines and journals of the independent Ukraine widely represented by such informational-analytical genres as the interview, artistic, profile, reportage and article.

Key words: K. S. Stanislavsky's theatrical system, aesthetic, categories, axiological model, genre, linguistic-expressive nature (manner) of thinking, decoding.

Театральне мистецтво нині можна розглядати як самодостатню соціально-комунікативну модель [1, с. 100], в основу якої покладена підкреслена сценічна умовність. Естетичну домінанту сценічного мистецтва відтворює перформансно-вербальна сутність, представлена у світоглядних позиціях митців.

К. С. Станіславський як основоположник відомої в соціокультурному світовому просторі системи психофізичної підготовки актора в праці «Робота актора над собою» обґрунтовує принципи «школи переживання», яка є основою сценічної майстерності. Це поняття — органічне для розуміння кордоцентричності природи як основної ментальної риси українства та специфіки національного театру, оскільки в західноєвропейській театральній практиці існує бінарна об'єктивізована «школа вдавнення».

Ця демократична театральна система К. С. Станіславського є «шляхом до перевтілення» [15, с. 35], розуміння «співвідношення між формою сценічного майданчика, складом глядачів, структурою акторської гри і характером драматургії, що обслуговує глядача» [7, с. 21].

Головним принципом артистичної професії режисер вважає здатність до творчого переживання, яке втілюється в специфічних обставинах існування ролі: «Треба перетворити театральні факти, обставини на живі, тобто життєдайні; треба добути з п'єси матеріали, щоб створити з них живі, правдоподібні пропоновані обставини...» [15, с. 216].

Важливим методологічним підґрунтям театральної системи К. С. Станіславського є принцип природного творчого переживання за встановленими природою законами [11, с. 205], в результаті якого виникає поняття акторської органічності. У цьому велику роль відіграють інтуїція артистичного почуття, розвинена емоційна пам'ять, яку митець називає афективною (пам'ять почуттів), сценічна увага, багата фантазія.

Артистична діяльність, на думку К. С. Станіславського, ґрунтується на уявленні про істину пристрастей на сцені, справжньому житті людського духу, яке супроводжує наполеглива робота над собою. Засобами психотехніки актор здатен «на загад викликати в собі духовний та тілесний стан» [11, с. 207], що створює підґрунтя для артистичного натхнення, формування «художньої правди артистичного почуття» [11, с. 212].

Усі елементи творчої системи підготовки актора підпорядковані основній меті — мобілізувати творчі сили актора, його «природу» для втілення авторського задуму п'єси та вистави, який К. С. Станіславський називає надзавданням. Для правильної його реалізації вчинки персонажів повинні підпорядковуватися основній дії вистави в цілому — т. зв. «наскрізній дії». «Уся система існує для наскрізної дії», — зауважував режисер, логічно мотивуючи доцільність використання своїх принципів у театральній практиці.

Ці головні дефініції театральної системи К. С. Станіславського доцільно застосувати й під час спроби декодування сценічних прийомів у словесні, які інтерпретують сучасну театральну дійсність в інформаційно-аналітичних жанрах журналістики й уособлюють

синкретизм вербально-візуально-перформансної взаємодії в їх структурі.

Декодування розуміється як етап комунікації, що передбачає «розшифровку прийнятої інформації, а саме інтерпретацію сигналу, його переведення в думки одержувача» [9, с. 73]. Цей процес підтверджує слушність думки В. В. Різуна про виокремлення серед чотирьох типів комунікаційних моделей моделі рецепції [16, с. 17].

Слушним, на нашу думку, є припущення про те, що етимологічне декодування прийомів сценічної виразності в словесні відбувається за допомогою емоційно-оцінного бачення дійсності. Його уособлює естетична парадигма, що відтворюється в аксіологічних моделях масмедійної інформації. Вона спрямована на поширення ціннісної інформації, «системи поглядів на світ, структурованих з певною системою цінностей» [13, с. 29].

Цілком умотивованим є проведення типологічних паралелей між аксіологічними моделлю масмедійної інформації й аспектом творчого методу в літературознавстві та мистецтвознавстві, обґрунтованим професором М. С. Каганом [10, с. 32]. Цей підхід є продуктивним під час аналізу естетичної форми тлумачення сучасною публіцистикою театральних концептів К. С. Станіславського (наскрізна дія, запропоновані обставини, надзавдання тощо), які у вербально вираженій сфері фігурують «у вигляді ключових слів, метафор, образів певних мови й культури» [9, с. 32].

Це й визначає актуальність розгляду в означеному контексті сучасної театральної публіцистики, яка недостатньо інтерпретована дослідниками мас-медіа. Її зміст полягає у формуванні чіткої морально-етичної концепції, «розмитой» глобалізованим уявленням про нинішній соціокультурний простір України, в якому театральна комунікація, або інтеракція з театальною публікою, у визначеному сценічному матеріалі України набуває медійних ознак, що дозволяє розглядати її як комунікативну систему. На цьому наголошує німецький дослідник Крістофер Бальме в монографії «Вступ до театрознавства», пояснюючи сценічне мистецтво з погляду теорії гри: «Отже, театр ґрунтується на двох протилежних інтенційних ігрових діях. І актор, і глядач виконують кожен свою роль: актор зображає (і презентує), глядач сприймає (й уявляє)» [1, с. 84].

У контексті розвитку постіндустріального суспільства виконавець ролі розглядається як комунікатор, відбувається його ототожнення з «медіумом». Цю комунікацію дослідники характеризують як питання медійності, що потребує релевантного підходу до її вивчення як своєрідного «метафоричного способу виявлення» [1, с. 165], вираженого у вербально реалізованих аналітичних журналістських жанрах. Вони нерідко ототожнюються з аналогічними жанрами театральної критики: рецензії, огляду, інтерв'ю.

Сучасна театральна публіцистика незалежної України, представлена на сторінках спеціалізованих театрознавчих часописів «Кіно-театр», «Просценіум», «Український театр», щотижневої всеукраїнської газети «Дзеркало тижня» (2005-2013 рр.) зі спеціальною театральною рубрикою, демонструє глибоке пізнання й емоційно-аналітичне оцінювання сучасних сценічних реалій, які відбуваються в оцінній системі естетики «суб'єкт (журналіст) — об'єкт (театральна дійсність)».

Вибір методів дослідження наукового матеріалу (індуктивно-дедуктивний, типологічний, герменевтичний, контент-аналіз, неструктурованого та систематичного спостереження) зумовлений специфічною природою обраного аспекту аналізу. Органічним також є міждисциплінарний підхід до вивчення театральної публіцистики, що зумовлює формулювання таких завдань статті:

- охарактеризувати принципи театральної системи К. С. Станіславського в контексті аксіологічної моделі комунікації;
- представити парадигму аналітично-художніх жанрів театральної критики в естетичній категорії «драматичного»;
- знайти експресивно-образні засоби декодування основних засад учення К. С. Станіславського на сторінках спеціалізованих театральних часописів незалежної України.

Слід зауважити, що пізнання й оцінювання в процесі перетворення об'єктивної інформації на художньо-публіцистичну принципово не розмежовані ні в часі, ні в причинно-наслідкових зв'язках. Вони можуть взаємно активізуватися: емоційне враження сприятиме глибшому пізнанню, а останнє — викликатиме виважену емоційну реакцію. Таким чином, аксіологічний аспект, який є вираженням емоційної оцінки пізнаного, тією чи іншою мірою може впливати на формування індивідуально-авторського стилю публіциста.

У театральній публіцистиці простежується виникнення творчого задуму на рівні емоційно-образного розшифрування теоретичних концептів системи К. С. Станіславського. Цікаво, що емоційна оцінка театральних подій авторами аналітично-художніх жанрів журналістики здійснюється в системі естетичних категорій «драматичного – комічного», що є специфічним для змісту театрального мистецтва. Основоположною в цьому плані є осмислення концепції театральної дійсності, яка базується на аксіологічних вимірах.

Концепція дійсності інтерпретується публіцистом як відображення протиріччя між творчим ідеалом і реальними подіями життя, що пов'яже її з творчим ідеалом митця (актора, режисера, письменника). Природно, що мистецький ідеал, який є предметом образного декодування засобами театральної публіцистики, може змінюватися під впливом трансформації самої дійсності. Але при цьому концепція дійсності не буде втрачати аксіологічного аспекту: в одних випадках журналіст оцінюватиме відмінність свого взірця від дійсності як

драматичне, а в інших – як комічне. У момент певної відповідності ідеалові реальної дійсності виникатиме естетична категорія гармонійного.

Таким чином, ідеал є досконалою даністю, що містить конкретно-образне емоційне уявлення про довершеність (у цьому разі театрального буття).

Відповідно до цих положень створюється певна методика аналізу концепції театральної дійсності в аспекті естетичних категорій. Для її реалізації потрібне ретельне вивчення масмедійного театального тексту, яке вможливує реконструкцію певного мистецького ідеалу, схарактеризованого в естетичному аспекті в категоріях-результатах динамічного співвіднесення ідеалу та дійсності «драматичне — гармонійне — комічне» [17, с. 37].

Основаючись на не лише на емоційно-оцінній, а й логічній природі публіцистичного мислення, слід зауважити, що концепція дійсності є «своєрідною гіпотезою, припущенням, версією можливого тлумачення фактів і явищ» [8, с. 77]. Вона пов'язана з образом автора, його точкою зору на світ, способами вираження авторської позиції в публіцистичному тексті [14, с. 56].

Комунікативна концепція М. Бахтіна органічно є найближчою до розуміння специфіки театального мистецтва й базується на ключових поняттях: «діалог», «виконавець», «ситуація спілкування». Ці дефініції підкреслюють важливість аксіологічного підходу до вивчення театальної масмедійної комунікації, який продукується в естетичному та індивідуально-авторському аспектах. В усіх галузях людського спілкування, на думку М. Бахтіна, використовується мова у формі висловлювань, які відтворюють як умови, так і цілі кожної такої сфери. Три моменти — тематичний зміст, стиль, композиційна будова — визначають специфіку цієї сфери спілкування, що створює свої, відносно сталі типи висловлювань або первинні мовні моделі, на основі яких формуються і вторинні (складніші жанри) [2, с. 38].

Найдосконалішу, на нашу думку, концепцію теорії автора створив літературознавець, професор Іжевського університету Б. Корман, який зазначає, що автор безпосередньо не «входить» у текст: «він завжди опосередкований — суб'єктивними та позасуб'єктивними формами вираження авторської свідомості» [12, с. 2].

Цей дослідник визначає автора як первинного суб'єкта мовлення, який формує власну стильову манеру, що визначає поняття «журналістська майстерність». Необхідно зазначити, що автори інформаційних матеріалів на театральну тематику використовують обмежену кількість зображальних засобів, демонструють підкреслену логічність викладу матеріалу, монтажність думки, декодуючи театральні поняття К. С. Станіславського в жанр замітки (розширеної інформації). Як і в класичній журналістиці, театральні репортери подають головну думку у вступній частині, яку на сторінках часопису

«Кіно — Театр» можна диференціювати як лід «одного елемента» [6, с. 140]: «2008 рік для Київської академічної майстерні театрального мистецтва «Сузір'я» став знаменний двома датами, адже цього року виповнилося 20 років театру і 100 років будинку, в якому він розташований» («Кіно — Театр». — 2009. — № 1. — С. 64). Це підкреслюється уривчастістю емоційного темпоритму у викладі театральних фактів.

Сучасна театральна журналістика, існуючи в аналітичних способах узагальнення мистецьких реалій, відтворює у вигляді важливих медіаподій основні категорії театру (найзагальніші поняття цього синтетичного виду мистецтва), характеристику театральних форм і сценічних жанрів (акція, антимаска, бурлеск, водевіль, буфонада тощо), елементи структури вистави (акт, архетип, архітектоніка, діалог, експозиція, зав'язка), аналіз окремих прийомів та засобів сценічної виразності (алегорія, витіснення, гротеск, ексцентризм) [11, с. 25].

Автори матеріалів на театральні теми декодують поняття К. С. Станіславського «наскрізна дія» в символ, вербальний спосіб соціальної комунікації, який здатний передати «характер взаємодії плану змісту і плану вираження» [8, с. 56]. Підкреслено символічну природу має аліюзивне відтворення реалій сценічної незатребуваності народної артистки України Л. Кадочникової в проблемному нарисі О. Вергеліса «Как лететь? Л. Кадочникова сегодня и всегда»: «Иногда поздно вечером прохожу мимо театра по улице Б. Хмельницкого, мне отчего-то чудится странное... Будто в безлюдном зале — кто-то бессмысленно бьётся о сцену уставшими крыльями: я — чайка... Я — актриса... Я — Лариса» (Зеркало недели. — 2007. — № 32 (661)). У цьому публіцистичному тексті образно виявляється багата асоціативність образного мислення журналіста, яка має виражену драматичну структуру, що закладена в анафоричній мовленнєвій конструкції. Цей асоціативний прийом ототожнення імені «Лариса» з чайкою відтворює основний принцип системи В. Станіславського — перебування в запропонованих обставинах ролі.

Символічно-драматична природа мислення О. Вергеліса задає основний тон оповіді, виражає інтелектуально-самодостатню авторську свідомість, проблемну оцінку предмета зображення, що нині є рідкісним явищем театральної журналістики.

Емоційний темпоритм різножанрових матеріалів, представлених на театральній сторінці газети «Дзеркало тижня», постає як філософсько-іронічна ремінісценція, що втілюється в діалектичності думки і формує імпульсивну неповторність авторського стилю відомого театрального публіциста, яка виражається в естетичній категорії комічного. Її природа пояснюється парадоксальною імплікацією [18, с. 45], яка виникає з явної невідповідності авторського ідеалу існуючій дійсності: «А ведь у нас, господа, очередная «революция» случилась.

Столичная латентная театральная революция — СЛТР. Вся эта психодраматическая революция — история тёмная, мутная, вязкая. Болото» (Зеркало недели. — 2007. — № 8 (637)).

Жанр інтерв'ю на сторінках часописів «Просценіум» та «Український театр» активно реалізований у вербально-візуальній практиці емоційного впливу на інтелектуального адресата. За частотою вживання він є найпоширенішим у різних модифікаціях для відтворення сучасної театральної картини світу. Це визначається активністю авторської позиції журналіста (інтерв'юера) та носія інформації (реpondента).

Інтерв'ю нині органічно трактується як об'єкт-суб'єктний комунікативний акт, «синкретичний варіант ментально-культурного простору» [8, с. 20]. Герої театральних інтерв'ю — відомі режисери, актори, драматурги, які формують сьогодні національний соціокультурний простір.

Ступінь інформативності матеріалу посилюється публіцистичністю викладу в жанровій модифікації інтерв'ю-замальовки, в якій наявні елементи інтерв'ю-діалогу. Цікаво й логічно вмотивовано це виявляється в матеріалах постійної рубрики «Критика» часопису «Просценіум», авторами якої є відомі театрознавці (що трапляється частіше) чи журналісти. Для таких матеріалів характерне емоційно-оцінне бачення предмета зображення через інтерпретацію життєвої події відомої театральної особистості, що підтверджує поняття про автора як суб'єкта, який висловлює певну точку зору, причому залежно від модифікації жанрової форми вона змінюється. Високий ступінь інтелектуального наповнення матеріалу засвідчує структура емпіричної авторської аргументації: «У виставі майже не звучать оригінальні пісні Едіт Піаф. Своїм успіхом вона завдячує іншій музиці, що написана і блискуче виконана в її дусі та в її характері. Саме в цьому і полягає основна родзинка вистави» (Доленко В. Голос Едіт Піаф. — «Кіно — Театр». — 2009. — № 1. — С. 7.).

Основне місце серед аналітичних жанрів журналістики посідає рецензія, яка за законами жанру здійснює детальний аналіз театального твору з метою встановлення його мистецтвознавчої й загальнолюдської цінності, формування в читача високих естетичних ідеалів. Матеріали такого жанрового діапазону постійно наявні в рубриці «На сценах» часопису «Кіно-театр». Автори театральних рецензій прагнуть знайти свій ракурс бачення значущих подій театального життя України, художньо моделюючи його в драматично-проблемній манері: «Жанр цей потребує синтетичного поєднання цікавого сюжету, заворожливої музики, професійного вокалу й видовищності в номерах, костюмах, сценографії» [4, с. 42]. Зауважимо, що в театральних рецензіях об'єктивізованість логічно-оцінної манери нарації створюється безсполучниковістю, прийомом ампліфікації, який «прискорює» драматичний темпоритм публіцистичного мислення.

У жанрі рецензії виявляються активність авторського монологу-тексту, синкретичність «потoku свідомості», що продукують дієвість суб'єктних форм вираження публіцистичної свідомості (метафоризація мислення, емоційно-образна інтерпретація театрального факту). Засобами передавання дієвої театральної реальності в словесну є мовні елементи, які організовані в систему тропів. Первісним тропом, своєрідною «молекулою художності» є порівняння [9, с. 57], яке часто наявне в інформаційному журналістському жанрі інтерв'ю-діалогу: «Суть театру – першотворення. Театр – екстремальна територія, тут нічого не буває раз і назавжди... Територія театру мстить за споживацтво» [5, с. 42].

Театральна система всесвітньовідомого режисера, педагога, актора К. С. Станіславського, уособлена індивідуально-авторськими концептами сценічної виразності (наскрізна дія, запропоновані обставини, емоційний темпоритм, творче надзавдання), органічно відтворюється в сучасній театральній публіцистиці за допомогою емоційного-образного декодування артистичної дійсності в естетичній категорії драматичного. Таким чином в інформаційно-аналітичних жанрах театральної журналістики актуалізуються аксіологічні виміри, які дозволяють аналізувати концепцію театрального буття з позицій духовності та художньої цінності. Це виявляється в метафоричній образного моделювання театральних реалій, діалектичній манері викладу матеріалу, варіативності жанрових утворень і підкреслює соціально-комунікативну й естетичну природу театрального мистецтва.

Список літератури

1. Бальме К. Вступ до театрознавства / К. Бальме. — Л. : ВНТЛ. Класика, 2008. — 270 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М. : Искусство, 1986. — 445 с.
3. Буряк В. Д. Комунікація і текстовий дискурс / В. Д. Буряк // Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації». — 2010. — № 3. — С. 4–7.
4. Велимчаниця О. Вистави Донецького театру в Києві / О. Велимчаниця // Кіно-театр. — 2010. — №6. — С. 42–44.
5. Веселка С. Фрески, або крок на нову територію / С. Веселка // Український театр. — 2006. — № 6. — С. 12.
6. Ворошилов В. В. Журналистика: учебник, 3-е изд. / В. В. Ворошилов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2001. — 446 с.
7. Гвоздев А. Западноевропейский театр на рубеже XIX и XX столетий / А. Гвоздев. — Л.-М. : Искусство, 1939. — 378 с.
8. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості. Навчальний посібник / В. Й. Здоровега. — Л. : ПАІС, 2000. — 180 с.
9. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации. Словарь-справочник (теория, методология, деятельность) / В. А. Ильганаева. — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
10. Каган М. С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике / М. С. Каган. — Л. : Наука, 1972. — 750 с.

11. Клековкін О. Ю. Сакральний театр. Генеза. Форми. Поетика (Структурно-типологічне дослідження) : монографія / О. Ю. Клековкін. – К. : КДІТМ ім. Карпенка Карого, 2002. — 270 с.
12. Корман Б. О. Литературоведческие термины по проблеме автора / Б. О. Корман. — Ижевск : Изд-во УдмГУ, 1974. — 32 с.
13. Кузнецова Т. В. Аксиологічні моделі мас-медійної інформації. Монографія / Т. В. Кузнецова. — Суми: Університетська книга, 2010. — 303 с.
14. Микитів Г. Експлікація образу автора в сучасному медіатексті / Г. Микитів, Л. Савчин // Стиль і текст. Зб. наук. праць Інституту журналістики. — 2006. — № 3. — С. 56–61.
15. Про мистецтво театру / упорядкув. В. Довбищенко та Ю. Бобожко, за заг. ред. І. Чабаненка. — К.: Мистецтво, 1954. — 314 с.
16. Різун В. В. Природа й структура комунікативного процесу / В. В. Різун // Наукові записки Інституту журналістики. — 2001. — Т. 2. — С. 17-37.
17. Фролова К. П. Посібник до вивчення курсу «Естетика» / К. П. Фролова, В. Л. Галацька. — Д. : Пороги, 2008. — 52 с.
18. Фролова К. П. Теория и методика применения эстетических категорий в литературоведческом и искусствоведческом анализе / К. П. Фролова. — Д. : ДГУ, 1985. — 123 с.

Надійшла до редколегії 03.02.2014 р.

УДК 007.304.659.1(091)(072)

Н. М. ГРИЦЮТА

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕТИЧНИХ СТАНДАРТІВ РЕКЛАМНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

На основі зарубіжного досвіду виокремлено рекламну комунікацію як об'єкт інформаційних правовідносин, виявлено особливості національних систем державного регулювання реклами, зумовлені рівнем розвитку економіки, соціокультурними чинниками, національним менталітетом, етнопсихологією, традиціями.

Ключові слова: *правовий режим, інформаційні правовідносини, законодавство, виконавча влада, судова практика, етичні стандарти, рекламна етика.*

На основе зарубежного опыта выделена рекламная коммуникация как объект информационных правоотношений, выявлены особенности национальных систем государственного регулирования рекламы, обусловленные уровнем развития экономики, социокультурной спецификой, национальным менталитетом, этнопсихологией, традициями.

Ключевые слова: *правовой режим, информационные правоотношения, законодательство, исполнительная власть, судебная практика, этические стандарты, рекламная этика.*

Analysis of foreign experience distinguishes advertising communication as an object of legal information and identifies specific characteristics of national systems of state regulation of advertising, due to the level of economic development, socio-cultural factors, national mentality, ethnic psychology, traditions.

Key words: *legal status, legal information, laws, executive, judicial practice, ethical standards, advertising ethics.*

Зарубіжний досвід державного регулювання етичних стандартів рекламної комунікації є необхідним для України, рекламна галузь якої перебуває на етапі становлення в умовах гуманістичного суспільства. Відбувається формування морально-етичних парадигм та естиматійних складових вітчизняної реклами. Ці процеси не тільки передбачають пошуки своєрідного і прийняттого комплексу етичної коректності та вироблення етичних стандартів реклами на національних теренах, а й потребують певної орієнтації на взірці інших держав, де рекламна комунікація пройшла тривалий, поступальний і неперервний шлях розвитку. Означені чинники й зумовлюють актуальність дослідження.

Здобутки історії формування рекламного законодавства в економічно розвинених країнах світу безперечно продуктивні й взірцеві для України. Саме законотворчий рекламний досвід розкриває відносини моралі та права у сфері соціальних комунікацій і виокремлює поняття законодавчо врегульованої реклами, що є соціальною комунікацією, яка відповідає нормам чинного національного законодавства і міжнародного права [1, с. 77]. Дихотомія право — мораль свідчить, що основною характеристикою етики у сфері реклами є виразний пріоритет моралі як соціального регулятора щодо права. Проте сферу моралі не можна розглядати лише як сферу регулювання традиції, звичаю, внутрішнього морального закону (совісті) й протиставляти праву як зовнішньому силовому регулюванню, опосередкованому державною владою.

Розгляд етики реклами як об'єкта інформаційних правових відносин, започаткований 1938 р. Френсісом Фінкелхором, притаманний таким американським і західноєвропейським ученим, як Ропер Вільям, Айзек Дайґс, Макс Геллер, Мортон Саймон, Майнет Драмрайт, Джеф Річардс, Дін Фуерогне, Лі Вільсон, Гілес Кроун, Олівер Бреем, Руберт Ерл, Савант Джустіс, Бріттані Френч [1, с. 10-43]. Зарубіжні рекламознавці, котрі розглядають етику реклами з точки зору регулювання правовою системою етичних центродіючих у ній, надають національному законодавству та міжнародним деклараціям вагомого значення під час вирішення проблем із дотриманням у рекламній сфері норм етики.

Домінує погляд на рекламну етику як об'єкт інформаційних правозаємин і в працях учених із Росії: Михайла Медведєва, Катерини Мамонової, Фатіми Еркенової, Дмитра Копитіна, Світлани Богацької, Юлії Куликової, Олексія Кислицина, Олексія Мінбалеєва, Рафаїла Мартиросова, Кирила Сиротіна [1, с. 44-50].

Отже, тема «етика і право» розвивалася в рекламознавстві, різносторонньо визначаючи етичні принципи та норми реклами, регламентовані чинним законодавством. Проте в Україні подібних досліджень

не проводилося. Лише Орест Маєвський звертався до проблеми правового регулювання прихованої реклами в мас-медіа України та за кордоном [2]. Аналіз зарубіжного досвіду регулювання етики реклами, в контексті якого рекламна комунікація є об'єктом інформаційних правовідносин, науковий погляд на проблему «мораль і право» ставлять новизну дослідження.

Питання етики рекламної комунікації, як свідчать історичний досвід і практика провідних країн світу, регулюються державою в правовому полі на національному рівні через систему законодавства, посполуючись законами, постановами, актами, указами. На міжнародному рівні цю функцію виконують Директиви.

Законодавчий рівень, який фактично уособлює державне регулювання реклами, передбачає поєднання законодавчої системи із судовою практикою та системою органів державної виконавчої влади, представленою центральними і регіональними контролюючими органами. Законодавчі системи регулювання рекламної комунікації типологічно різні і класифікуються за принципами монологічності й полілогічності.

Національне законодавство, що використовує монологічний правовий режим, надає єдиний юридичний акт — «Закон про рекламу», який комплексно підтримується нормативними правовими актами суміжних суспільних галузей. Монологічний режим правового регулювання рекламної діяльності, що передбачає об'єднання норм у межах єдиного законодавчого акту, характерний для таких країн: Венесуела («Регламент про комерційну рекламу», 1944 р.), Іспанія («Загальний закон про рекламу», 1988 р.), В'єтнам («Ордонанс про рекламу», 2001 р.), Китай (Закон КНР «Про рекламу», 1995 р.), Румунія (Закон «Про рекламу», 2000 р.), Словацька Республіка (Закон «Про рекламу», 1996 р.), Росія (Закон «О рекламе», 1991, 2004 рр.), Україна (Закон «Про рекламу», 1992, 2006 рр.), а також інші країни — колишні республіки СРСР.

Полілогічний правовий режим полягає в прийнятті спеціальних актів, що регулюють окремі види діяльності чи об'єкти ринку і містять норми щодо особливостей рекламування відповідного виду суспільно-економічної діяльності, товару, товарної групи. Це можуть бути закони, що стосуються товарних груп «найбільшого ризику»: ліки і медичні засоби, косметична продукція, продукти харчування, алкогольні, тютюнові вироби.

Уже 1906 р. в США було прийнято Закон «Про доброякісність харчових продуктів та медичних препаратів». Нині закони: «Про медикаменти» (1998, 2004, Німеччина); «Про рекламу лікарських засобів» (1998, 2004 рр., Німеччина; єдиний закон, цілком присвячений рекламуванню), — регулюють рекламу ліків і лікарських засобів, а також використання образів медичних і фармацевтичних працівників, окрім реклами, споживачами якої є лише медичні

й фармацевтичні працівники. Така вимога існує в Росії, її запозичено з положень європейського законодавства, зокрема Німеччини, де лікарям категорично заборонено рекламувати будь-які медикаменти — як рецептурні, так і вільного продажу. В Іспанії без попереднього схвалення спеціальною державною агенцією заборонено рекламу будь-якого лікарського засобу. Водночас, наприклад у США, образи лікарів в рекламі ліків і лікарських засобів активно використовуються. Рекламу продуктів харчування та проблеми їх маркування визначають закони: «Про безпечність харчових продуктів» (1990 р., США); «Про маркування харчування й освіти» (1994 р., США); «Про маркування алергенних харчових продуктів та захист споживачів» (2004 р., США); «Про продукти харчування і вироби щоденного використання» (1997, 2004 рр., Німеччина); положення: «Про маркування харчової продукції» (2003 р., Німеччина). Рекламу алкогольних та тютюнових виробів регламентують, а точніше — забороняють чи кардинально обмежують, закони: «Про суспільне здоров'я та тютюнопаління» (1971 р., США); «Про маркування та рекламу цигарок» (1967 р., США). В інших сферах інформаційного простору Закон встановлює обмеження лише на рекламу тютюнової продукції. Чинними також є окремі закони про заборону на знижки й інші привілеї у сфері реклами, обов'язкове зазначення на упаковці та в маркуванні товарів відповідних показників і деякі інші закони, що регламентують якість окремих видів продукції. Наприклад, у США «Про маркування виробів з вовни» (1939 р.); «Про маркування хутрових товарів» (1951 р.); «Про вироби з текстильних волокон» (1958 р.); «Про небезпечні речовини» (1960 р.); «Про відображення істини на пакуванні та маркуванні товарів» (1966 р.).

У всіх розвинутих країнах діє закон щодо торгових марок чи товарних знаків, що обстоює принципи правдивості, достовірності в рекламі, убезпечує від уведення в оману: «Про торгові марки», або Закон Ленхема (1946 р., США); «Про товарні знаки» (1959 р., Японія), «Про торгові марки» (1994, 2004рр., Німеччина); проте найдавніший закон цього спрямування було прийнято в Росії 1898 р.

Етика реклами щодо цінової політики регулюється законами: «Про цінову дискримінацію», або Закон Робінсона-Патмана (1936 р., США); положення «Про цінове викриття» (2002, 2004 рр., Німеччина).

На законодавчому рівні від небажаного впливу реклами захищають інтереси дітей. Реклама повинна зважати на процеси формування їх когнітивних здібностей, вразливість дитячої психіки, морально-етичних настанов, характеру особистості. Тож регулювання відбувається через закони: «Про забезпечення безпеки дітей» (1966 р., США); «Про дитяче телебачення» (1990 р., США); договір «Про захист людської гідності та захист прав неповнолітніх у галузі телерадіомовлення й електронних засобів масової інформації (скорочено: Державний договір про Молодіжний медіа захист) (2002 р.,

Німеччина), де серед норм про вплив реклами на дітей міститься також положення про те, що рекламу алкогольних напоїв не можна спрямовувати на дитячу аудиторію. Реклама не повинна викликати підвищений інтерес у дітей чи демонструвати вживання ними алкогольних напоїв. Ці положення подібні до §3 Ст. 11 та §2 Ст. 15 Європейської Конвенції про транскордонне телебачення.

Порядок представлення або використання у рекламі об'єктів інтелектуальної власності регламентують закони щодо збереження авторських прав: «Про авторські права» (1976 р., США).

Певні обмеження встановлюють закони щодо використання в рекламі персональних даних: «Про захист персональної інформації» (2003 р., Японія), «Про захист персональних даних» (Японія), «Про захист даних» (2002, 2003 рр., Німеччина, відповідно до яких заборонено поширювати персональні дані без згоди суб'єкта. Ця вимога стосується всіх видів масових комунікацій, зокрема забороняється реклама кампаній, проєктів, акцій, добродійних заходів, пов'язаних з персональними даними громадян.

Підтримують інтереси споживачів закони «Про інформування споживачів» (1978 р., США); «Основний закон про захист прав споживачів» (1968 р., Японія), особливо його концептуальна частина — Конституція прав споживачів, що поширюється і на випадки порушення інтересів споживачів недобросовісною рекламою; доповнює означений закон Японії «Зведення норм захисту споживачів», що не маючи юридичної сили, приймається законодавчими зібраннями і слугує орієнтиром для органів місцевого самоврядування, оскільки висуває морально-етичні вимоги до рекламодавців. Рекламу як вияв недобросовісної конкуренції регулюють: Закон Уйлера-Лі 1938 р., відомий як Закон про рекламу; «Про заборону пропагування невиправданих додаткових і неочікуваних вигод та методів інформування, що вводять в оману» (1962 р., Японія) — єдиний загальнодержавний акт, безпосередньо спрямований на заборону нечесної реклами.

Закон «Про недобросовісну конкуренцію» (Німеччина) вперше було прийнято 1896 р. під назвою «Закон про боротьбу з недобросовісною конкуренцією».

Японія є однією з країн, де вперше на законодавчому рівні встановлено обмеження спаму — 1 липня 2002 р. набули чинності закони, що регулюють розсилання реклами електронною поштою. Один — належить до компетенції Міністерства державного управління, внутрішніх справ, пошти і телекомунікацій, а інший, що містить поправку до Кодексу законів про торгівлю, — Міністерства економіки, торгівлі та промисловості. Міністерство адміністративних справ і комунікацій має повноваження здійснювати запит до Інтернет-провайдерів щодо організацій і осіб, які розсилають спам.

Особливу увагу вже понад чверть століття привертають питання регулювання реклами на телебаченні. Загальні норми етики

рекламної комунікації на телебаченні Німеччини містяться в Кримінально-процесуальному кодексі ФРН (прийнятому 1877 р., нині діє в редакції 1987 р. зі змінами 2009 р.), а також у Законі «Про недобросовісну конкуренцію» (2004 р.). Ці документи, на основі передбачених загальних умов, забороняють телерекламу, що вводить в оману чи порушує моральні норми. Рекламні публікації та передачі захищаються правом на інституціональну свободу друку і телерадіомовлення відповідно до настанов Європейської Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [3]. Вимоги до реклами на телебаченні та радіо країн Європи узгоджуються зі статтями Європейської Конвенції про транскордонне телебачення [4] та Директивами Євросоюзу 89/552/ЄЕС щодо координації певних положень, установлених законодавчо, регулятивно або адміністративно країнами — учасницями Європейської Конвенції про транскордонне телебачення [5]. Зокрема, це стосується суворих заборон щодо прихованої реклами. У контексті психологічної безпеки реклами, відповідно до державного Договору про інформаційні та телекомунікаційні служби (§ 13), у теле-, радіо ефірах Німеччини заборонено використовувати технічні прийоми, які можуть здійснювати підсвідомий вплив на телеглядачів або радіослухачів, що зазначено в Договорі про телерадіомовлення, Законі «Про телекомунікаційні послуги» (1997, 2001 рр., Німеччина); договорі «Про мовлення» (2002 р.).

Загальновідомо, що практична реалізація законодавства з регулювання рекламної діяльності можлива тільки за умови існування системи державних органів, котрі безпосередньо виконують ці функції. У США налічується понад 20 центральних відомств, до функцій яких належить регулювання реклами, найвпливовіші з них: Федеральна торговельна комісія (ФТК) — основний державний орган країни з контролю за рекламою в США, що має найширші повноваження щодо заборони недобросовісних та оманливих дій у галузі комерції, зокрема неправдивої реклами [6]; Управління з контролю за якістю харчових продуктів, медикаментів та косметичних засобів; Поштове відомство; Відділ податків на алкогольні напої та тютюнові вироби; Федеральна комісія зв'язку; Комісія із цінних паперів і бірж.

Державне регулювання рекламної діяльності в Японії — багатокторна система. Загальний контроль за дотриманням законодавства щодо реклами здійснює Міністерство адміністративних справ і комунікацій. Відповідальність за загальні стандарти безпеки національної реклами покладена на Міністерство економіки, торгівлі та промисловості Японії. Інші міністерства, залежно від профілю, відповідальні за безпеку та якість підвідомчих товарів та послуг і, відповідно, здійснюють контроль за їх рекламуванням. Міністерство охорони здоров'я, соціального забезпечення і праці відповідає за безпечність лікарських засобів, а, отже, і за їх сумлінне й правдиве рекламування. Міністерство освіти, культури, спорту, науки

і технологій — за підтримку загальноприйнятих стандартів освіти й етичні норми рекламування цих сфер життя суспільства.

Система органів виконавчої державної влади у Великій Британії, безпосередніми функціями якої є контроль за виробництвом і розповсюдженням реклами, зосереджена в декількох інституціях, проте вони мають широкі повноваження. Центральними контролюючими органами, що відповідають за рекламну індустрію, є: Бюро із чесної торгівлі — відповідає за виконання Положень «Про оманливі рекламні повідомлення» і являє собою центральний орган регулювання реклами; Бюро комунікацій — регулятор і координатор комунікаційних каналів Великобританії, сфера діяльності якого поширюється на телебачення, радіо, телекомунікації та бездротові комунікативні служби (Бюро — основний регулятор ефірної реклами); Управління з фінансових послуг — регулятор інвестицій та інвестиційних консультацій, депозитів (банківська справа), загального й особливого страхування (наприклад, тимчасове страхування), нагальних витрат у разі заставного кредитування або продажу, окремих позик під забезпечення та посередництва під час загального страхування (наприклад, страхувальники автотранспорту, нерухомості; договори страхування, оформлені під час подорожі за кордон); Департаменти з торговельних стандартів органів місцевого самоврядування відповідають за виконання законів, пов'язаних із захистом споживачів, разом із Законом «Про споживчий кредит» та Положенням «Про споживчий кредит» (рекламні оголошення), Законом «Про торгові назви», Законом «Про захист споживачів»; Департамент (міністерство) торгівлі та промисловості.

Рекламну діяльність у конкретних галузях промоційної індустрії Великої Британії контролюють виконавчі органи: Дозвільний центр рекламних трансляцій, Лотерейна комісія.

Для британської системи судового регулювання реклами характерне співіснування двох типів права (як і в США): прецедентного і статутного.

До компетенції державних інституцій, що також мають безпосередньо запобігати недобросовісній рекламі, безпосередньо належить захист прав споживачів: Управління в справах споживачів, Комісія з безпеки споживчих товарів, Бюро з питань захисту інтересів споживачів.

Державні органи влади, які регулюють рекламну діяльність у Франції, діють злагоджено і професійно: Вища аудіовізуальна рада регулює зміст рекламних оголошень на радіо і телебаченні; Національний комітет з питань інформації та свобод відповідає за захист даних; Французька агенція з питань безпеки продукції для здоров'я — за рекламу безрецептурних медикаментів (і медикаментів, що не підлягають поверненню) та медичної продукції, призначеної для широкого загалу; Генеральний директорат з питань конкуренції, споживчих

справ і запобігання шахрайству має загальні повноваження щодо оманливої реклами.

Державні органи виконавчої влади у Франції виконують безпосередню функцію — контроль за виробництвом та розповсюдженням реклами. Система центральних контролюючих органів не є надто розгалуженою: Міністерство економіки та фінансів Французької Республіки, один з підрозділів цього міністерства — Генеральна дирекція внутрішньої торгівлі та цінової політики; Міністерство культури Французької Республіки, Національна рада з питань торгівлі. Деякі специфічні напрями реклами контролюють відповідні державні установи, зокрема на телебаченні та радіо — Вища аудіовізуальна рада, що підзвітна Міністерству культури Франції.

Управління рекламною діяльністю органами виконавчої влади в Україні здійснює Антимонопольний комітет України (АМКУ) щодо дотримання законодавства про захист економічної конкуренції; Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення — телерадіоорганізації всіх форм власності; Міністерство фінансів України — реклама цінних паперів; Державна комісія із цінних паперів та фондового ринку — реклама на фондовому ринку; Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення — ЗМІ; Державний комітет зі стандартизації, метрології та сертифікації України (Держстандарт України), Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики (Держспоживстандарт України) — захист прав споживачів.

Таким чином, на основі діахронічного аналізу виявлено основні чинники, що зумовили нинішній високий рівень розвитку професійних стандартів реклами в країнах ЄС, США, Японії та Китаї, де система регулювання реклами має такі характерні ознаки: стале законодавство; ефективна система органів виконавчої влади; великий досвід судової практики з питань регулювання реклами; високий рівень координації державного управління рекламою з діяльністю громадських організацій рекламистів. Виявлено специфічні особливості національних систем державного регулювання реклами, що зумовлені рівнем розвитку економіки, соціокультурними чинниками, національними особливостями, пов'язаними з національним менталітетом, своєрідністю етнопсихології, етнотрадиціями; інтенсивністю впливу релігійних конфесій на державотворення і соціально-культурне життя; тенденціями рекламної сфери, серед яких: великий обсяг інвестицій у рекламу, посилення ролі брендингових технологій, активна диверсифікація інтегрованих маркетингових комунікацій.

Список літератури

1. Грицюта Н. М. Етика реклами як естимаційний орієнтир сучасного суспільства : монографія / Н. М. Грицюта. — К. : Ін-т журналістики, 2012. — 416 с.

2. Маєвський О. До проблеми правового регулювання прихованої реклами в мас-медіа України та за кордоном [Електронний препринт] / О. Маєвський. — Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2005. — Режим доступу : http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Maevsky.htm. — Назва з екрана.
3. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_00. — Назва з екрана.
4. Європейська конвенція про транскордонне телебачення (укр/рос) (ETS N 132) Рада Європи ; Конвенція, Міжнародний документ від 05.05.1989 № ETS(132) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_444. — Назва з екрана.
5. Директива Європейського Союзу №№ 89/552//EWG [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
6. Federal Trade Commission [Electronic source]. — Mode of access : <http://www.ftc.gov/index.shtml>. — Title from screen.

Надійшла до редколегії 12.02.2014 р.

УДК: 621.397.743

Є. С. БОЙЦОВ

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ КОМУНІКАЦІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ОПТИЧНИХ МЕДІА

Розглядаються моделі медіакомунікацій, увага акцентується на комунікаційних каналах, специфіці повідомлень та учасниках комунікації.

Ключові слова: *оптичні медіа, аудіовізуальні повідомлення, кінематограф, телебачення, цифрові медіа, Інтернет, канали комунікації.*

Рассматриваются модели медиакоммуникаций, внимание акцентируется на коммуникационных каналах, специфике сообщений и участниках медиакоммуникации.

Ключевые слова: *оптические медиа, аудиовизуальные сообщения, кинематограф, телевидение, цифровые медиа, Интернет, каналы коммуникации.*

A model of media communication is considered in a historical context. Point of view focused on the communication channels, specificity of messages and participants of communication.

Key words: *optical media, audiovisual message, cinematograph, television, digital media, internet, communication channels.*

Техніко-технологічний прогрес сприяє розширенню комунікаційних можливостей людини, що, у свою чергу, супроводжується збільшенням кількості форм передачі інформації. Обрії нового суспільства, спрогнозовані Е. Тофлером, М. Маклюеном, М. Кастельсом, більше нагадують нещодавнє минуле, ніж туманне майбутнє. Підключені до мережі технічні пристрої надають доступ до великого

резерву програм (application stores) — як наслідок загальнодоступною є безмежна кількість можливих операцій у цифровому просторі.

Актуальність дослідження зумовлена стрімким переходом від аналогових до цифрових медіакомунікацій, що, безумовно, трансформує саму модель комунікації за допомогою оптичних медіа.

Комунікація засобами оптичних медіа з динамічними повідомленнями основана на таких медіумах, як кіно і телебачення. Характеристиками останніх ще й досі є висока технологічна вартість, слабка чи відсутня інтеракція, лінійність і обмежене коло адресантів. Проте саме ці медіуми сформували підґрунтя нового типу комунікації з якісно відмінними характеристиками та можливостями, що зумовило посилення інтересу до оперування аудіовізуальними повідомленнями для численних користувачів цифрових пристроїв. І якщо телебачення та кінематограф (як аналогові оптичні медіа) виховували «глядача», нові цифрові медіа з їх тенденціями до глобального поширення географії, збільшення рівня інтеракції формують активного учасника комунікації, спроможного самостійно оперувати аудіовізуальними матеріалами. З одного боку, це стимулює вдосконалення вже існуючих структур, що надають адаптовані до цифрового середовища аудіовізуальні повідомлення. З іншого — розширює оперативні можливості реципієнта.

Мета статті — визначити специфічні ознаки комунікації засобами цифрових оптичних медіа та порівняти їх із аналоговими оптичними медіа.

Науковий інтерес до аудіовізуального контенту в середовищі Інтернету посилюється зі збільшенням можливостей створювати та поширювати цей контент. Концептуальною базою дослідження є фундаментальні праці Ф. Кітлера та Н. Больца, в яких розглядається становлення оптичних медіа.

Оптичні медіа, під якими Ф. Кітлер розуміє опосередковані технічною оптикою засоби передачі інформації, об'єднують безліч технічних пристроїв — від аналогового фотоапарата до цифрової камери. Такі пристрої створюють як статичні, так і динамічні повідомлення. Для концентрації на динамічних повідомленнях в англійській літературі використовується термін *continuous media*, який дослівно можна перекласти як «тривалі медіа» або «безперервні медіа». Під цим словосполученням розуміються такі медіа, як кіно, телебачення, радіо й інші медіуми, що передають інформацію в часі й залежать від нього. Адекватнішим є словосполучення «оптичні безперервні медіа» (адже суто аудіальні медіуми не належать до розгляду проблеми, так само як і статичні оптичні медіа, наприклад, фотографія), проте воно не використовується у вітчизняній науковій літературі. Зважаючи на ці зауваження, оперуватимемо кітлерівськими «оптичними медіа» з тим застереженням, що з поняття вилучаються статичні медіуми (такі, що не базуються на маніпуляції інформацією в часі).

Оптичні медіа пов'язані з певними обмеженнями, зумовленими особливостями технічних пристроїв, що здійснюють процес комунікації. Кожна технологія обмежує себе функціями, які виконує. Так, телескоп і мікроскоп є загостренням людського зору, проте жоден з пристроїв не здатен виконувати функцій іншого, на відміну від власне зору, якому притаманні певні інтенції, що підсилюються технічними засобами.

Разом із функціональними обмеженнями технічні медіа обов'язково встановлюють обмеження на комунікаційне коло (комунікаційні обмеження), оскільки, по-перше, для виготовлення технічного пристрою необхідні певні матеріальні затрати; по-друге, оперування пристроєм потребує додаткових знань; по-третє, комунікація засобами технічних медіа можлива тільки в разі наявності специфічних каналів, які слід створити й підтримувати (отже, знову обов'язкові матеріальна основа та додаткові знання). Такі обмеження перебувають у зоні широкої градації доступності технології — від доступніших до ексклюзивних і складних за виготовленням. До останніх належать такі медіуми, як книга, фотографія, кіно тощо, і саме в період початку функціонування вони, зазвичай, слугують політиці, релігії, науці. Так, винахід Гутенберга передусім реалізує релігійну пропаганду; фотографія в перші роки існування широко використовується в науці (наприклад, експерименти Майбріджа); телебачення, за словами Ф. Кітлера, спроможні фінансувати тільки військово-промислові держави і такі ж всесвітні концерни [3, с. 245]; а розвиток Інтернету починається з розробок Міністерства оборони США [2, с. 23]. Науковий, релігійний та військовий досвід медіа свідчить про їх значну впливову природу й функціональну перевагу над іншими засобами комунікації. До цих показників слід додати тенденцію до тотального поширення, тобто збільшення структурних елементів систем медіакомунікації.

Спрощена модель будь-якої комунікації ґрунтується на трьох необхідних елементах — повідомленні, відправникові та одержувачеві (з тим застереженням, що тип повідомлення зумовлює канал передачі й навпаки — медіум і є повідомленням). Послідовність передачі інформації від її створення до поширення в медіумі кіно така:

1. Створення інформації. Цей етап пов'язаний зі складними фізичними та хімічними процесами фіксації зображення на плівці, організації отриманого матеріалу, створення оригінальної кінострічки. Зазвичай, потребує фахівців вузького профілю, які відповідають за окремі частини процесу.

2. Передача інформації. Другий етап можна поділити на два: матеріалізоване повідомлення має бути, по-перше, транспортоване до місця демонстрації фільму, по-друге, дематеріалізоване в екранну площину, тобто у світлові хвилі, що мають передаватися в просторі. Останнє являє собою канал комунікації кіно. Проте, як уже

зазначалося, прямуючи від автора до аудиторії, повідомлення (у вигляді матеріального носія) проходить через матеріальний канал комунікації (транспортування носія до проектора).

3. Отримання повідомлення супроводжується такими необхідними елементами: дематеріалізуюча оптична техніка (проектор), площина для проєкції (екран) і темне приміщення. Таким чином, у разі наявності всіх трьох елементів одночасно, останній етап передачі кіноповідомлення може бути організований за будь-яких умов. Досвід кінопоїздів Радянського Союзу, що рухалися по великій державі та встановлювали мобільні «кінотеатри» просто неба, підтверджує цю тезу.

Суттєвими особливостями структурних елементів комунікації за допомогою кіно-медіума є:

- Специфічна природа повідомлення — інформація фіксується в матеріальному документі (стрічці), але відтворюється за допомогою механічних та електронних процесів. Це свідчить про те, що комунікація за допомогою кіно-медіума настільки ж електронна, наскільки й документна, адже передача повідомлення складається зі щонайменше двох комунікаційних процесів: матеріального, документного (від творців до кінозали) й електронного (від проектора до глядача). Це, у свою чергу, зумовлює абсолютну неможливість зворотного зв'язку між глядачем і відправником повідомлення — за цим показником кіно перебуває на перехідній позиції в процесі формування електронної комунікації.

- Матеріальна природа носія створює ще одне обмеження на безпосередній контакт із документом (адже він існує в обмеженій кількості копій). Кіно можна дивитися, проте не можна «торкатися» (процес вилучення змісту в кіно нагадує суто слухове сприйняття біблейського тексту в долютеранський період без змоги мати власну копію Писання). Звідси, по-перше, повна відсутність інтеракції — глядач не може навіть зупинити процес показу, не говорячи вже про зміни перебігу подій у самому фільмі. По-друге — інтенціональна замкнутість медіума, яка внеможливіє оперування документом.

- Специфіка каналів поширення зумовлює локальність візуальних контактів — кіно не має «покриття», комунікація відбувається там, де одночасно наявні стрічка, глядач і проєкційна техніка.

Складний механічний процес кіновиробництва змінює тотальна електрифікація, яка ставить під загрозу поняття «документ», адже нова технологія передачі сигналу через радіохвилі внеможливіє необхідність фіксації зображення на носіїві. Утім це не призводить до вилучення документа з комунікаційного процесу — навпаки, документ на телебаченні дозволяє розширити функціональні можливості медіума (протягом дня в різних місцях фіксуються різні події) й інколи навіть зімітувати пряму трансляцію (видавання запису за прямий ефір). Проте документ утратив місце фундаменту медіа — тепер

він не є необхідним, а стає корисним у вирішенні певних проблем. Така принципова незалежність медіума від документа наближає телебачення до усної (хоча й електрифікованої) комунікації.

Долучення до реального плину часу стає суттєвою ознакою телебачення. Така зміна зумовлює те, що комунікація з «розповіді про можливе» (як у кіно) перетворюється на «включення в теперішнє». Миттєвість і співпричетність характеризують телебачення як масовий медіум. Одне повідомлення водночас (і тільки водночас) можуть отримувати мільйони глядачів. За таких умов трансформується й суть відправника повідомлення — кінематографічний автор перетворюється на телевізійний формат.

Своєю здатністю нескінченно передавати сигнал новий тип комунікації фактично змушує її учасників бути постійно «підключеними» до процесу передачі інформації. Так, адресанти не припиняють комунікацію через ризик утратити аудиторію, а реципієнти — через ризик залишитися поза комунікацією. Така «підключеність» урешті спричиняє те, що телебачення називають медіумом пасивності. Глядач не потребує особливої процедури підключення до комунікації і, як наслідок, узагалі не потребує нічого, окрім самої комунікації.

Як «медіум пасивності» телебачення унеможливорює зворотний зв'язок і будь-яку інтеракцію. Усі звернення до студії реалізуються засобами альтернативних медіумів, таких як пошта чи телефон. Такі практики більше імітують інтеракцію, ніж насправді надають можливості впливати на перебіг подій. Обмеження, накладені кіно на матеріальний документ, телебачення накладає на сам сигнал, який можна тільки отримувати, а не обробляти.

Перехід від аналогових медіа до цифрових сприяє подоланню людством простору та часу. На зміну локальним каналам медіума кіно і радіохвильовим каналам телебачення приходять оптичноволоконний кабель, що змінює ідею та суть аудіовізуальної комунікації. У цифровій мережі розмиваються поняття «адресант» і «адресат», оскільки мережа з'єднує цифрові пристрої, які за своїми суттєвими характеристиками оперують інформацією як на вході, так і на виході — один пристрій одночасно є приймачем і відправником. Це стає запорукою нелінійної передачі інформації і робить інтерактивність не стільки можливою, скільки необхідною — щоб отримати необхідний контент, користувач змушений обирати, йти за посиланням, визначати параметри пошуку тощо.

Тиражування пристроїв численність користувачів, інтерактивність — кількість операцій. Так, в умовах інформаційного суспільства потенційним учасником комунікації може стати майже кожен. Доступність каналів комунікації в цифровому просторі є принциповою. Так, реалізується дещо песимістична схема В. Флюсера, за якою виконання програми знімального апарата припускає те, що за нею стоять інші програми — «програма фото-індустрії, програма

індустріального комплексу, програма соціально-економічного апарату, вся ієрархія яких зводиться до однієї глобальної мети — запрограмувати суспільство на постійне поліпшення апарату» [5, с. 52]. Якщо кіноіндустрія й телебачення переважно зацікавлені в «непоширенні», монополізації технології, комунікація засобами цифрових медіа існує як запорука функціонування цих медіа. Так, зважаючи на помноження активних користувачів, спостерігається тотальне збільшення контенту (зокрема й аудіовізуального).

Надлишок інформації як суттєва ознака цифрового середовища згадується у багатьох наукових працях. Контент не нормований, не форматний, не відібраний, не фільтрований. За словами Н. Больца, «комп'ютер та Інтернет створили культуру, в якій у дефіциті не інформація, а орієнтація. Тобто не вистачає часу, який слід приділяти інформації, обсяги якої нескінченно збільшуються. Саме тому керування знаннями слід зосередити на фільтрації релевантної завданням інформації для прийняття рішень в умовах невизначеності та нестачі часу» [1, с. 18]. Редукцію комплексності інформації вчений убачає в «менеджменті знань», одним із завдань якого є повернення уваги користувача. Така постановка питання вказує на ще один характерний аспект цифрової комунікації — централізована постачання сигналу телевізійного типу змінює децентралізована комунікація. Повідомлення не втручається в життя користувача — воно лише рекомендує контент. Незважаючи на постійну підключеність до каналу зв'язку, користувач має достатньо інструментарію й альтернатив, щоб відхилити небажаний сигнал. Схема змінюється на протилежну: не контент прямує до користувача — навпаки, користувач «вирушає» до контенту. Така зміна комунікаційної моделі ґрунтується на гіпертекстовій природі цифрових медіа, яка, за словами І. Купер, є запорукою та єдиною можливістю організації комунікації з хаосу [4].

Цифрова природа документа зумовлює певні зміни.

Знецінення оригіналу документа, оскільки між ним і його копією немає жодної різниці. Як тільки інформація з'являється в цифровому форматі у відкритому доступі, обмежити доступ до неї фактично неможливо.

Здешевлення інформації. Зберігання інформації в цифровому форматі не потребує дорогих носіїв, а враховуючи тенденцію до її зберігання на зовнішніх серверах у мережі, можна констатувати зменшення потреби у власних носіях інформації.

Так, дешеві та доступні цифрові технології встановлюють правила гри без жодних правил — аудіовізуальним цифровим документом стає будь-який зафіксований світлохвильовий сигнал — від знятого на власний телефон матеріалу до перекодованого з аналогового носія аудіовізуального продукту. До виникнення цифрових технологій існуючі оптичні медіа дозволили накопичити безліч матеріалів, більшість

якої ніколи не була оприлюднена чи принаймні показана широкій аудиторії з певних причин (мається на увазі альтернативний, непрофесійний контент, що інколи потрапляє на екрани як ілюстративний чи розважальний матеріал — смішні тваринки, зйомки камер спостереження, матеріали свідків тощо). Отже, важлива характеристика цифрових медіа є те, що, окрім засобів комунікації, вони водночас є й засобами збереження інформації, тобто виконують кумулятивну функцію емпіричних бібліотек, кіно- та телеархівів. Відмінність полягає в тому, що рівень обмежень цифрових медіа має тенденцію до нескінченного зниження. Останнє вможлиблює залучення до мережі будь-якого контенту без обмежень на вікові показники, метраж, формат, авторство, мету й безліч інших параметрів.

Хоча становлення цифрові технології розпочинають за принципом опанування операцій емпіричної реальності (стосовно оптичних медіумів, це фіксація та розповсюдження аудіовізуальних повідомлень), можна виокремити деякі операції, що стали насправді цифровими. За допомогою аналогових оптичних медіумів неможливо отримати чи, принаймні, надіслати повідомлення без застосування оптичної техніки. Цифрова техніка створила новий тип візуальних динамічних повідомлень — те, що називають «комп'ютерною графікою». Очевидно, що такі продукти у своєму прагненні до реалістичності, хоча й посиляються на досвід оптичних медіа, проте виключають останні в разі необхідності (так само як телебачення дискваліфікує документальну основу).

Інтерактивне середовище прискорює доступ до програмного забезпечення, яке у свою чергу все більше спрямовується на контакт із користувачами. Наприклад, найпопулярніші всесвітні сервіси розміщення аудіовізуального контенту YouTube та Vimeo стають за сумісництвом сервісами його редагування. Так, на додаток до звичного «надіслати», користувач має можливість «редагувати» — наразі нескладні монтажні операції скорочення, комбінування, корекції кольору, підкладання аудіо під відеофрагмент тощо. Такі прості операції, з одного боку, є етапом у вдосконаленні програмних пакетів, з іншого — являють собою абетку аудіовізуальної мови для початківців. Отже, інструмент, який раніше мала обмежена кількість користувачів, тепер доступний кожному власнику електронного пристрою. При цьому весь складний процес створення й передачі повідомлення аналогових медіумів згортається в декілька операцій у цифровому просторі. Так певною мірою завданням цифрових медіа є створення ілюзії зменшення кількості операцій при фактичному збільшенні її кількості.

Як результат — комунікація за допомогою цифрових медіа стає доступнішою, легшою, зрозумілішою та природнішою, засобами аудіовізуальних повідомлень формується з виникненням медіума кіно і проходить становлення через телебачення до цифрових технологій

та інтерактивного середовища. У процесі формування структурні елементи комунікації трансформуються таким чином:

По-перше, канали комунікації еволюціонують від механічно-електронних до цифрових. Цей процес супроводжує постійне збільшення кількості учасників комунікації. Зі зміною типу каналу змінюються особливості комунікації та рівень інтеракції. Так, цифрові канали являють собою суто інтерактивні канали комунікації, які характеризуються підвищенням рівня активності її учасників. Новітня комунікація засобами аудіовізуальних повідомлень за рівнем активності її учасників наближається до усної, тобто кожен з учасників може бути як відправником, так і одержувачем повідомлення.

По-друге, в процесі розвитку оптичних медіа змінюються роль і функції документа. Якщо кінематографічний сигнал узагалі не може існувати без матеріального носія, то телебачення використовує його тільки в разі необхідності, маючи змогу функціонувати без документа.

Цифрові медіа долають бар'єр «недоторканості» документа. Оскільки в цифровому форматі оригінал і копія тотожні, цінність документа визначається його «свіжістю», тобто швидкістю потрапляння до мережі порівняно з конкурентними матеріалами. Іншим результатом доступності документа є збільшення операцій, пов'язаних із його створенням, редагуванням, збереженням, надсиланням — будь-який власник технічного пристрою має змогу бути автором повідомлення. Це вказує й на збільшення контенту — до мережі потрапляє все, що тільки може бути представленим у вигляді цифрових документів, починаючи з перших досвідів кінематографа, закінчуючи любительськими відео, знятими за допомогою телефону. Як наслідок — утрата чіткої межі між поняттями «професійного» й «дилетантського» аудіовізуального контенту.

По-третє, на відміну від аналогових медіумів, аудіовізуальні повідомлення можуть бути створені, передані та відтворені без допомоги оптичних пристроїв. Цифрові технології надають можливості генерувати будь-які зображення, що стають самодостатніми повідомленнями, поєднуючись із оптичними чи функціонуючи самостійно.

Відтак, зі збільшенням кількості комунікантів і зміною типу комунікації перспективними є дослідження витіснення комплексних комунікацій цифровими оптичними медіа.

Список літератури

1. Больц Н. Азбука медиа / Н. Больц. — М. : Изд-во «Европа», 2011. — 136 с.
2. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс. — Екатеринбург: У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та). — 2004. — 328 с.
3. Киттлер Ф. Оптические медиа / Ф. Киттлер. — М. : Изд-во «Логос», 2009. — 272 с.

4. Купер И. Р. Гипертекст как способ коммуникации [Электронный ресурс] / И. Р. Купер. — Режим доступа : <http://www.nir.ru/sj/sj/sj1-2-00kuper.html>. — Загл. с экрана.
5. Флюссер В. За философию фотографии / В. Флюссер // пер. с нем. Г. Хайдаровой. — СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та. — 2008. — 146 с.

Надійшла до редколегії 05.02.2014 р.

УДК 006.72:658.6

О. В. ДРОЗДОВА

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ УНІФІКАЦІЇ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

Досліджується питання уніфікації торговельної документації, висвітлюються проблеми стандартизації в торговельній галузі, аналізуються чинні стандарти в електронній торгівлі.

Ключові слова: *торговельна документація, класифікація, уніфікація, стандартизація, електронна торгівля.*

Исследуются вопросы унификации торговой документации, освещаются проблемы стандартизации в торговой отрасли, анализируются действующие стандарты в электронной торговле.

Ключевые слова: *торговые документы, классификация, унификация, стандартизация, электронная торговля.*

The classification of trade documentation, problem of standardization in the field of trade is overload, analyze the existing standards in electronic trade is overload.

Key words: *trade documents, classification, unification, standardization, electronic trade.*

Управління суспільством, торговельною галуззю зокрема — процес отримання і передачі інформації. Переважна частина використаної в управлінні інформації фіксується. Це обов'язковий елемент управлінської діяльності, оскільки матеріальними носіями фіксованої інформації є торговельна документація. Велике значення для створення торгових документів має їх уніфікація — визначення єдиного комплексу класифікаційної характеристики для аналогічних управлінських ситуацій, розроблення єдиних форм документів і правил їх складання — стандартів. Це потребує вироблення спільних підходів до створення і обробки масивів документів з метою забезпечення максимальної ефективності прийняття й виконання управлінських рішень.

Тому одним із головних напрямів удосконалення документування сучасних торговельних установ є класифікація та уніфікація документів як процесу узгодження різноманітних показників до відповідності за певними критеріями. Зазначене зумовлює актуальність дослідження.

Ця тема залишається предметом дискусій вітчизняних документознавців, практиків протягом тривалого часу. Аналіз літератури

свідчить про постійне зацікавлення вчених цією проблемою, що зумовлює необхідність та актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Науковці по-різному трактують класифікацію документів. Як зазначає професор С. Г. Кулешов, проблема розроблення класифікації систем документації остаточно не вирішені. Для систем документації характерні не тільки взаємозв'язок, але й взаємопроникнення. Нерідко об'єднання різних систем (підсистем) документації зумовлюється потребами практичної діяльності.

Поділ систем документації, запропонований науковцем: базові, інфраструктурні та дисциплінарні. Базовими системами документації дослідник називає системи документації, що утворилися в результаті функціонування «базових» сфер суспільства (економіка, політика, культура). До блоку цих систем документації належать: наукова, виробничо-експлуатаційна, навчальна, економічна, громадсько-політична, судова, законодавча, військово-оборонна, цивільно-реєстраційна документація, документація органів внутрішніх справ країни, групи інфраструктурних систем документації: управлінська, нормативна, інформаційна. Системи документації, що утворюються в результаті функціонування різних сфер соціальної діяльності і за змістом відповідають певній науковій галузі знань, визначаються як «дисциплінарні» [1].

Професор Г. М. Швецова-Водка в навчальних посібниках «Типологія документів» та «Типологія книги» зазначає, що класифікація документів може здійснюватися за різними ознаками, серед яких вона виокремлює такі: що характеризують матеріальний носій документа; що характеризують знакову систему запису інформації; за іншими ознаками [2, 3].

Дуже докладно з цієї проблематики подала характеристику професор В. В. Безрабко у науковій праці «Класифікація документів: здобутки і нагальні завдання сьогодення», в якій опрацьовано й упорядковано погляди на класифікацію документів видатних українських документознавців [4].

Відомий науковець Н. М. Кушнарєнко сформулювала певні вимоги до класифікації, серед яких: дотримання при поділі документів однієї ознаки, повнота переліку видів, неперемежування, інваріантність пропонованих видів документів тощо [5].

Детально проаналізував розроблені українськими та російськими документознавцями класифікації документів з електронними носіями інформації Ю. С. Ковтанюку науковій публікації «Класифікація документів з електронними носіями інформації» [6]. Заслужовують на увагу класифікаційні схеми, запропоновані В. В. Рудюком [7], чотири блоки ознак класифікації електронних документів російського документознавця О. Ю. Єлісіної [8] та ін.

Мета статті — визначити рівень дослідження питання уніфікації та стандартизації торговельної документації, вивчити нормативні документи, стандарти, які нині функціонують у торговельній галузі.

Розглянемо теоретико-методологічні основи класифікації торговельної документації. Класифікація документів — це поділ їх на класи за найзагальнішими ознаками подібності та відмінностями. Класифікація — важливий засіб у процесах обробки торговельної інформації, яка характеризується великими обсягами, різноманітністю та відмінністю інтересів користувачів до одних і тих самих даних в документних потоках. Відмінність інтересів користувачів визначається ознаками, які є основними критеріями для класифікації.

Об'єктом класифікації і стандартизації в торговельній галузі є торговельна документація, яка створюється, опрацьовується, використовується і зберігається у торговельних установах і організаціях.

Метою класифікації цих документів є:

- зменшення кількості документів, які використовуються в їх діяльності;
- типізація їх форм;
- зниження трудомісткості їх обробки як основи спільності або суміжності функцій управління;
- використання технічних засобів для підготовки, обробки і використання торговельної документації.

Класифікація як метод удосконалення документування для забезпечення торговельних процесів передбачає локальну і комплексну уніфікацію документів.

До локальної уніфікації означених документів належать розробка, апробація і використання окремих уніфікованих форм конкретних документів у межах однієї установи або її структурного підрозділу.

Кінцевим продуктом такої уніфікації може бути збірник уніфікованих форм для внутрішнього користування або певні уніфіковані форми документів для реалізації конкретного завдання чи напряму діяльності установи, наприклад:

комплексна уніфікація — це:

- державна відповідно до якої уніфіковані форми документів набувають статусу загальнодержавних, доповнюючись Державним класифікатором управлінської документації (ДК 010-98). Кінцевим продуктом такої уніфікації є видання державного стандарту, що функціонує в масштабі країни;
- галузева, що передбачає закріплення специфічних особливостей документування в конкретній галузі. Кінцевим продуктом є затвердження міністерством або відомством збірника уніфікованих форм документів для їх обов'язкового використання установами, підприємствами та організаціями в межах цієї галузі;
- міжнародна — міжнародні стандарти є закріпленням міжнародного досвіду у сфері уніфікації документів на основі його

узагальнення їх результатом є міжнародний стандарт (наприклад, ISO 15489-2201. Інформація та документація. Управління документацією).

Для вирішення більшості управлінських завдань торгівлі недостатньо використання окремих форм документів, необхідно ґрунтуватися на системі торговельних документів, що перебувають у взаємному зв'язку. Незважаючи на відмінності між ними, зумовлені галузевою специфікою, результативність цієї діяльності визначається знаходженням точок дотику, що забезпечить ефективне використання різної торговельної документації у межах галузі чи економіки країни загалом.

Таким чином, ключовою проблемою класифікації торговельної документації є правильний вибір галузевих пріоритетів, на досягнення яких повинна працювати торговельна документація, використовуючи локальну та комплексну уніфікацію, визначивши що є на першому місці в розв'язанні поставлених завдань.

У цьому контексті актуалізується питання нормативно-правового забезпечення сфери торгівлі, що нині є стандартом для функціонування галузі. Стандартизація — це встановлення в межах країни, галузі економіки єдиних норм і вимог, щодо сировини, матеріалів, виробничих процесів, виробів, товарів, послуг [6, с. 582].

Важливого значення набувають укази Президента України і інші нормативно-правові акти, ухвалені Кабінетом Міністрів України. Так, Указом Президента України №560/95 від 5 липня 1995 року створено Міністерство зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України, яке реалізує державну політику щодо розвитку торгівлі.

Нині документаційне забезпечення в організаціях і установах торгівлі регулюється чинним законодавством, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, розпорядчими документами вищих організацій, положеннями про установи, інструкціями щодо документування торговельної діяльності та посадовими інструкціями.

Право видання розпорядчих документів визначене Основним Законом — Конституцією України. Діяльність кожної торговельної установи, організації та підприємства визначається положенням. Нині законодавством передбачено певні нормативно-правові та управлінські документи, що регулюють торговельну діяльність.

Таким чином, основоположних стандартів, які б визначали організаційно-методичні положення для функціонування торговельної документації поки що не існує, ними є вищеперелічені законодавчі документи.

Слід зазначити, що в Україні сформована система нормативних документів зі стандартизації, а саме:

- державні (ДСТУ), які є обов'язковими для усіх суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності;

- галузеві (ГСТУ), які розробляють на продукцію за відсутності державних стандартів України;
- науково-технічних та інженерних товариств і спілок України (СТТУ);
- підприємств (СТП);
- технічні умови України (ТУУ), які містять вимоги, що регулюють відносини між постачальником (розробником, виготовлювачем) і споживачем (замовником) продукції.

На думку фахівців, найповніше відповідає вимогам покупців продукція, виготовлена на підприємствах, де діє система забезпечення якості. Для регулювання процесу перевірки систем якості Міжнародна організація зі стандартизації (ІСО) затвердила серію стандартів ІСО 9000 — ІСО 9004. В Україні вони належать до національних (ДСТУ ІСО 9000-9004) і використовуються як моделі оцінювання систем якості в процесі торговельної діяльності. Сертифікована продукція має гарантований попит на світових ринках [9, с. 251].

Розглянемо стандарти підприємств, оскільки служби стандартизації торговельних підприємств (організацій) розробляють означені стандарти. Діяльність зі стандартизації здійснюють відповідно до річного плану, який формують на основі довгострокових програм і проєктів, планів роботи зі стандартизації. Відповідальність за відповідність нормативних документів зі стандартизації вимогам чинного законодавства, несуть розробники, організації та установи, які провели їх експертизу, підприємства, установи, організації та громадяни-суб'єкти підприємницької діяльності, що затвердили ці документи. Об'єктами стандартизації на підприємстві є:

- загальні функції організації та виконання робіт для забезпечення якості продукції (процесів, послуг), формування і вдосконалення системи якості;
- функції управління та забезпечення діяльності підприємства;
- продукція (напівфабрикати, матеріали, комплектувальні вироби, деталі, складальні одиниці);
- процеси виробничого циклу;
- технологічне оснащення та інструменти, які виробляють та застосовують на підприємстві;
- послуги, що надаються на підприємстві.

На продукцію, призначену для самостійної поставки, стандарти підприємства не розробляються. Порядок розроблення, узгодження, затвердження, реєстрації, видання, застосування, перегляду, внесення змін, скасування стандартів підприємства встановлює підприємство з урахуванням вимог ДСТУ 1.4 — 93 «Державна система стандартизації України. Стандарт підприємства. Основні положення» [10]. Побудова, виклад, оформлення стандарту підприємства визначено державним стандартом ДСТУ 1.5:2003 «Національна стандартизація. Правила побудови, викладення, оформлення та вимоги до змісту

нормативних документів». Загальні вимоги до побудови, викладу, оформлення та змісту стандартів регламентовані ДСТУ 1.5:2003 [11].

Слід зазначити, що стандарти підприємств не повинні суперечити обов'язковим вимогам державних, чинних в Україні міждержавних та галузевих стандартів.

Нині актуальним є питання щодо електронної торгівлі, в якій функціонують торговельна документація та її стандартизація.

«Електронна торгівля» — сучасна форма торгівлі, в межах якої покупець за допомогою комп'ютера може вибрати за каталогами будь-яку необхідну модель виробу й одночасно здійснювати оплату обраних товарів із використанням спеціальних кредитних карток [12, с. 315].

Привертають увагу стандарти OBI (Міжнародний стандарт відкрито торгівлі через Інтернет) та EANCOM (Міжнародний стандарт електронного обміну даними). Стандарти OBI та EANCOM, програмне забезпечення оформлення товарів, обміну даними у відомчій телекомунікаційній мережі, програмні продукти та технології, що застосовуються для декларування товарів детально описує П.В.Пашко в сьомому розділі «Електронний обмін інформацією» навчального посібника «Митні інформаційні продукти» [39].

Розглянемо детальніше характеристику кожного з них. Стандарт OBI — це відкритий гнучкий стандарт для вирішення питань ділової співпраці за допомогою Інтернету. Стандарт EANCOM є практичним підстандартом стандарту UN/EDIFACT (National Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport — UN/EDIFACT (ООН / Електронний обмін даними для адміністрації, торгівлі і транспорту). Характерна особливість EANCOM полягає в тому, що він є однією зі складових всеохоплюючого пакета міжнародних стандартів для ідентифікації товарів, послуг і розміщення, автоматизованої ідентифікації на основі штрихових кодів та електронного обміну даними EAN (Electronic Data Interchange), у комбінації з якими забезпечує засоби для побудови ефективної системи створення, передачі й обробки інформації на основі автоматизованої ідентифікації [13].

Отже, можна підсумувати, що на сучасному етапі розвитку електронної торгівлі функціонують прогресивні стандарти OBI (Міжнародний стандарт відкрито торгівлі через Інтернет) та EANCOM (Міжнародний стандарт електронного обміну даними), що доступні для організацій, завдяки використанню яких відбуваються оперативність обробки комерційних і фінансових даних; поліпшуються умови для функціонування торговельної документації в електронній торгівлі.

Необхідно зазначити, що електронний обмін даними в найближчому майбутньому стане єдиною можливою формою господарської діяльності, оскільки участь і конкурентоспроможність на ринку будуть неможливими без автоматизованого подання інформації і відповіді на потреби клієнтів.

Таким чином, у розвідці встановлено такі результати:

1. В Україні сформована і діє система нормативних документів зі стандартизації (ДСТУ, ГСТУ, СТТУ, СТП, ТУУ), але стандартів, які б регулювали створення та функціонування торговельної документації нині не існує, ними є законодавчі документи України. Стандарти торговельних підприємств функціонують відповідно до вимог ДСТУ 1.4-93 та ДСТУ 1,5:2003.

2. Сертифікована продукція посідає лідируючі позиції на світових ринках, оскільки забезпечена міжнародними стандартами МС ІСО 9000-МС ІС 9004.

3. Проблемаю уніфікації (комплексної та локальної) торговельної документації є орієнтація на пріоритети комерційної діяльності, в сфері якої функціонує торговельна документація.

Постає необхідність створення ефективно діючої системи стандартизації в торговельній документації, яка допоможе скороченню терміну документообігу, зниженню трудомісткості процесів обробки документації та сприятиме підвищенню її якості. Подальші наукові розвідки за цим напрямом пов'язані з ґрунтовним дослідженням чинних державних та галузевих стандартів торговельної галузі.

Список літератури

1. Кулешов С. Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. — К. : ДАКЖКІМ, 2000. — 163 с.
2. Швецова-Водка Г. М. Типологія документа: навч. посіб. для студ. ін-тів культури / Г. М. Швецова-Водка. — К. : Кн. палата України, 1998. — 80 с.
3. Швецова-Водка Г. М. Типологія книги: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів культури і мистецтв / Г. М. Швецова-Водка. — К. : Кн. палата України, 1999. — 68 с.
4. Бездрабко В. В. Класифікація документів: здобутки і нагальні завдання сьогодення [Електронний ресурс] / В. В. Бездрабко. — Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/Portal/Наукова_періодика/.../NVUu/Ist/2009_22/023.htm. — Назва з екрана.
5. Кушнарченко Н. М. Документоведение: учебник / Н. М. Кушнарченко. — К. : Знання, 2000. — 486 с.
6. Ковтанюк Ю. С. Класифікація документів з електронними носіями інформації [Електронний ресурс] / Ю. С. Ковтанюк. — Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/Portal/Наукова_періодика/.../au/2012_2/AU_2/05.pdf. — Назва з екрана.
7. Рудюк В. В. Адаптація класифікації електронних ділових документів для використання в мережі Інтернет / В. В. Рудюк // Архіви України. — 2006. — № 1-6. — С. 94.
8. Елисіна Е. Ю. Классификация электронных документов / Е. Ю. Елисіна // Библиотекосведение. — 2007. — № 5. — С. 59.
9. Савощенко А. С. Інфраструктура товарного ринку : навч. посіб. / А. С. Савощенко. — К. : КНЕУ, 2005. — 336 с.
10. ДСТУ 1.4 — 93. Державна система стандартизації України. Стандарт підприємства. Основні положення [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

- normativ.ucoz.org>...dstu_1...93...standart...polozhennja. — Заголовок з титлу екрана.
11. ДСТУ 1.5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладення, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: document.ua>nacionalna-standartizacija...pobudovi. — Заголовок з титлу екрана.
 12. Осовська Г. В. Економічний словник / Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський. — К.: Кондор, 2009. — 358 с.
 13. Пашко П. В. Митні інформаційні технології [Електронний ресурс]: навч. посіб. / П. В. Пашко. — Режим доступу: pidruchniki.ws>...mitni...tehnologiyi_ -_pashko_pv. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 03.02.2014 р.

УДК 61:070]:316.77

С. А. КОЗИРЯЦЬКА

МЕДИЧНА ЖУРНАЛІСТИКА В СИСТЕМІ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Проаналізовано роль і місце медичної журналістики в системі масової комунікації. Визначено її завдання та принципи. Виокремлено проблему оцінювання якості матеріалів у неспеціалізованих ЗМІ.

Ключові слова: *медична журналістика, неспеціалізовані ЗМІ, інформаційно-просвітницька діяльність, школа медичної журналістики, формування громадської думки.*

Проанализирована роль и место медицинской журналистики в системе массовой коммуникации. Определены ее задания и принципы. Выделена проблема оценивания качества материалов в неспециализированных СМИ.

Ключевые слова: *медицинская журналистика, неспециализированные СМИ, информационно-просветительская деятельность, школа медицинской журналистики, формирование общественного мнения.*

The article deals with the role and place of medical journalism in mass communication. Its tasks and principles are defined. The author determines the problem of the quality of materials evaluation in non-specialized media.

Key words: *medical journalism, mainstream media, information and educational activities, school of medical journalism, public opinion.*

Медична журналістика є особливим видом наукової журналістики, який висвітлює інформацію з медичної галузі. Оскільки з розвитком медицини обсяг наукових новин у цій сфері збільшується, виникає необхідність не лише оприлюднення даних у фахових виданнях, але й повідомлення громадськості про певні здобутки, що передбачає публікації в неспеціалізованих ЗМІ. Відтак, журналіст, котрий пише на медичну тематику, має балансувати на межі «сенсаційності» (наприклад, винайдення лікарського препарату, що врятує

від СНІДу чи раку) та ретельної і прискіпливої уваги до фактів та емпіричних оцінок. Загалом завдання наукового журналіста — це, насамперед, опрацювання специфічної вузькогалузевої інформації, часто перевантаженої науковими термінами, та її «переказ» доступнішою мовою (але не на шкоду її точності й достовірності) і в такій формі, щоб пересічний споживач засобів масової інформації міг її зрозуміти.

Нині з огляду на інтенсивний розвиток медицини та популярність певних її напрямів сучасні ЗМІ пропонують якщо не відповідні рубрики, то принаймні окремі публікації медичної тематики. Вона також є достатньо поширеним явищем на телебаченні та радіо, починаючи від реклами медичних препаратів, послуг і клінік, «інформаційного буму» у сфері народної медицини, косметології, дієтології, здорового харчування і завершуючи телепрограмами, присвяченим здоров'ю, та випусками новин, що містять повідомлення про «скандальні» випадки в галузі медицини, наприклад, ускладнення та летальні наслідки в немовлят після щеплень, труднощі українців, які потребують проведення гемодіалізу, відсутність якісної медичної допомоги на селі, проблеми лікування хворих на рак, СНІД, виникнення нових штамів грипу тощо.

Останнім часом, беручи до уваги новини шоу-бізнесу, зокрема, народження немовлят від сурогатної матері для зірок естради, на піку популярності перебуває тема сурогатного материнства, яка стала предметом обговорення не лише в друкованих ЗМІ, але й на телебаченні, і не лише з погляду медицини, але й з релігії, психології, етики.

У публікаціях медичної тематики важливим є також належне ілюстрування таких матеріалів. Йдеться, зокрема, про випадкові ілюстрації в статтях, які можна легко «назбирати під необхідну тему» в мережі Інтернет. Тому фотографії пацієнтів часто можуть бути використані в контексті, що жодним чином не стосуються реальної ситуації, у якій вони на той час перебували. Тобто тут уже йдеться про порушення не лише такого принципу журналістики, як правдивість, але й про права пацієнтів.

Отже, актуальність звернення до проблем медичної журналістики зумовлена тим, що нині ця сфера наукової журналістики набирає обертів в Україні, стає важливою ланкою комунікації між населенням і такою сферою наукового знання, як медицина, але досі залишається недостатньо вивченою.

Мета статті — проаналізувати роль і місце медичної журналістики у сфері масової комунікації, визначити її завдання та принципи.

Про одностороннє висвітлення медичної проблематики засобами масової інформації науковці заговорили ще в 1998 р. Зокрема, на конференції в Російській академії медичних наук учені звернули особливу увагу на негативний вплив ЗМІ на населення. Так,

Ю. Хрустальов, В. Жирнов, Б. Нувахов відзначали, що медична проблематика висвітлюється не завжди об'єктивно, а престиж лікаря піддається сумніву. На психологічні причини виходу друком подібних публікацій указував В. Деларю в монографії «Соціальна екологія та масова свідомість» (2000 р.). До цього питання звертався й А. Мартиросян у дисертації «Сучасні ЗМІ як фактор ризику в розвитку неврозів» (2003 р.) [5, с. 55–59].

Останніми роками науковці знову звернулися до проблеми випадкових непрофесійних публікацій у сфері медицини (як у традиційних виданнях, так і на сайтах у мережі Інтернет). Зокрема, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент Російської академії природознавства І. Нікберг відзначав тенденцію до популяризації медичних знань, проявом якої є збільшення питомої ваги матеріалів, що висвітлюють різні теоретичні і прикладні аспекти медицини в неспеціалізованих засобах масової інформації. Він акцентував на тому, що немедичні журнали, газети та портали Інтернету мають постійні рубрики, присвячені питанням здоров'я людини, або періодично публікують такі матеріали. При цьому «ознайомлення з публікаціями в цих рубриках свідчить про те, що значна їх частина запозичується з випадкових джерел, часто містить суперечливі і ще не доведені наукою і клінічним досвідом сенсаційні відомості» [6].

І. Нікберг виокремлює важливу проблему неспеціалізованих ЗМІ — критерії оцінювання якості матеріалів, що надходять у редакцію видання (або, зважаючи на існування мережевих видань, надіслані адміністратору сайту), і критерії вирішення питання про доцільність їх публікації. На думку вченого, «особлива відповідальність науково-популярних медичних публікацій виникає у випадках, коли вони містять інформацію з конкретними рекомендаціями читачеві щодо застосування тих чи інших препаратів, вторинної профілактики і лікування захворювання, повсякденного побутового і трудового режиму тощо» [6].

Зрозуміло, що в тих науково-популярних виданнях, які мають у складі редакцій або з-поміж рецензентів компетентних фахівців-медиків, питання доцільності публікації того чи іншого матеріалу може бути вирішено досить легко. Однак у переважній більшості неспеціалізованих ЗМІ таких фахівців немає.

Загалом же про медицину пишуть або лікарі, які прийшли в журналістику, або журналісти, котрі спеціалізуються на цій тематиці. Однак часто лікар, який починає кар'єру журналіста, не усвідомлює, що мова журналістики — це мова публічного простору, тому важливо вміти дещо спрощувати текст, «перекладати» його з мови наукової медицини на мову мас-медіа. Цікавими в цьому сенсі є методичні рекомендації для спеціалістів, що займаються комунікацією у сфері охорони здоров'я, де запропоновано способи адаптації медичного тексту [1, с. 15]. При цьому відзначимо, що журналісти часто говорять

мовою сенсацій. Відтак, постає питання професіоналізму у сфері медичної журналістики.

Таким чином, на нашу думку, писати на медичну тематику повинен фахівець, який, по-перше, має поглиблену підготовку з конкретної спеціальності, по-друге, розуміється на основних напрямках та нормативних документах медичної журналістики, особливо йдеться про конфіденційність, лікарську таємницю, дотримання Етичних кодексів лікаря та журналіста.

Крім того, якщо говорити про етичний аспект медичної журналістики і видання такого типу, то не можна не відзначити, що навіть побіжний аналіз сайтів видань як медичного спрямування, так і тих, які містять лише окремі публікації медичної тематики, свідчить: багато матеріалів мають відверто рекламний зміст і без достатніх підстав пропагують нові ліки, способи лікування, харчові добавки тощо. Загрозливих масштабів набуває також реклама послуг псевдоцілительів.

Рекламу ліків можна не лише спостерігати на екранах телевізорів або чути по радіо, вона активно поширюється в Інтернеті. Більше того, джинса — типове явище сучасних ЗМІ безвідносно до того, якої сфери стосується публікація (релігії, медицини, економіки). Так, у такому контексті цікавою є стаття О. Голуб та О. Романюк, котрі порушують проблему комерційної джинси на рівні всіх ЗМІ. Зокрема, вони наводять такий приклад: у «Фактах» від 14 березня 2013 р. лікар Житомирської обласної лікарні О. Маламийчук, розповідаючи про лікування нежитю, згадує препарат «Синупрет», який, за його словами, «усуває набряк слизової оболонки носа, має проти-запальний, антибактеріальний ефект» [4].

При цьому доводиться визнати, що існування науково-популярних та масових видань медичного спрямування взагалі без реклами лікарських засобів наразі майже не можливе, адже тут «підводним каменем» є залежність від рекламодавців. Однак участь лікарів у цьому заборонена на законодавчому рівні (Закон України «Про рекламу», ч. 7, ст. 21).

Г. Швітцер, один із співавторів видання «Біоетика та ЗМІ: рекомендації для журналістів», з-поміж проблем медичної журналістики також називає «сенсаціонізм», комерціалізацію, походження матеріалів лише з одного джерела, односторонній опис дії нових ліків без обговорення можливих проблем, пов'язаних з їх застосуванням, а також необережне трактування статистичних і медичних даних [2].

Зважаючи на роль, яку відіграє медична журналістика в житті суспільства, цікавими є погляди Г. Холмогорової, які вона висвітлила в Медичному онлайн-журналі для лікарів і пацієнтів [8]. Учена акцентує на значному впливі ЗМІ на поведінку людини, а, відтак, на доцільності їх використання для проведення загальнонаціональних профілактичних програм, що сприяють збереженню здоров'я

населення. Як приклад вона наводить Фінляндію, де за 25 років проведення такої програми вдалося знизити смертність від ішемічної хвороби серця на 65%. Хоча автори книги «Азбука комунікації у сфері охорони здоров'я» стверджують, що медична інформація часто цільовою аудиторією не сприймається адекватно і в чистому вигляді не здатна переконати людину змінити свій звичний спосіб життя, зробивши її здоровою [1]. Загалом же, щоб інформація дійшла до цільової аудиторії, вона має бути доступною і чітко сформульованою, а відтак, викладати її необхідно в максимально популярній формі. І хоча критеріями висвітлення новин є лаконічність і конкретність, у сфері медицини матеріал має містити достатню кількість контексту і передумов для того, щоб бути зрозумілим і корисним для реципієнта.

Оскільки ЗМІ за своєю природою є маніпулятивними, то рівень відповідальності журналістів, котрі пишуть на медичну тематику, є особливо високим. Адже медійні публікації, у яких описуються симптоми хвороб, можуть викликати явище сугестії (навіювання).

Сугестія — це спосіб впливу, оснований на некритичному сприйнятті людиною отримуваної інформації [7], тому доречно згадати як приклад ситуацію з епідемією грипу в Україні в 2009 р. (штам вірусу H1N1, або умовна назва «свинячий грип»), коли ЗМІ спровокували паніку своїми відеосюжетами або публікаціями. І не останню роль у цьому відіграв Інтернет: «Почему глава ВОЗ в Украине скрывает информацию о свином гриппе?» (<http://2000.net.ua/2000/aspekty/problemu/46248>), «В Украине подтвержден свиной грипп» (<http://Obozrevatel.com/news/2009/6/2/305747.htm>) тощо.

Тобто публікації, які хоча б опосередковано стосуються до медицини, можуть стати засобом маніпуляції, те ж саме можна сказати і про рекламу лікарських засобів.

Тому в цьому контексті актуальним є питання завдань та функцій медичної журналістики.

Російська дослідниця А. Боневолєнська виділяє функції медичної журналістики, основуючись на функціях журналістики в цілому. Так, вона виокремлює: 1) пізнавальну (інформаційно-просвітницьку), 2) дослідницьку; 3) організаторську; 4) пропагандистсько-агітаційну. На думку вченої, одним із актуальних завдань теорії журналістики є виявлення специфіки кожної з цих функцій, відкриття їх взаємодії, двостороннього зв'язку преси з читачем [3, с. 22–27].

На запитання «Навіщо ж потрібна медична журналістика?» намагалися відповісти і російські журналісти. Так, на сайті інформаційно-довідкового порталу Приморського краю «ВладМедицина. Ру», який присвячений медицині Владивостока (Росія), подано результати опитування «Для чого потрібна медична журналістика», проведеного на сайті 23 січня 2013 р. Кількість опитаних — 181 особа. Більшість респондентів (57 осіб — 31%) указали на те, що медична журналістика потрібна для розуміння суспільством процесів

у медицині, менша кількість наголошує на її необхідності для формування громадської думки в медицині (36 осіб — 20%), майже однакова кількість опитаних висловила діаметрально протилежні думки: 18% (33 особи) вважають, що така журналістика взагалі не потрібна, а 17% (30 осіб) стверджують, що вона необхідна для діалогу між лікарями й пацієнтами. І лише на думку 23 осіб (13%), така журналістика забезпечує зворотній зв'язок між владою та суспільством.

Таким чином, йдеться про комунікацію у сфері медицини й охорони здоров'я, яку мають забезпечити саме ЗМІ. Принципи, на яких вона має базуватися, а також завдання й правила роботи журналістів, які висвітлюють новини про здоров'я та медицину, розглядали члени Асоціації журналістів у сфері охорони здоров'я (США), до складу якої входять представники мас-медіа різних країн [2].

Зокрема, Асоціація розробила «Положення про принципи» — рекомендації щодо принципів якісної практики в журналістиці у сфері охорони здоров'я.

Акцентовано на стандартах істинності, точності та контексту в кожному репортажі. Для цього журналіст має бути обережним при виборі джерел, ставити перед собою питання, виявляючи фінансові, пропагандистські, особисті й інші інтереси тих, у кого беруть інтерв'ю; незважаючи на багатоманіття позицій у медичній сфері не приймати чію-небудь сторону і надавати а репортажі точну, збалансовану і повну інформацію; зберігати журналістську незалежність та намагатися не використовувати матеріали і цитати з уже опублікованих прес-релізів, а в разі необхідності їх використання посилатися на першоджерела; інформувати про всі ризики та вигоди будь-якого лікування, про можливі наслідки альтернативних підходів; пильнувати, щоб підготовлені до публікації матеріали в цілому (зокрема заголовки, графіка) надмірно не спрощували і не спотворювали новину; вважати суспільний інтерес головним критерієм під час вибору матеріалу повідомлення тощо [2].

На думку авторів видання «Азбука комунікації у сфері охорони здоров'я», комунікація у сфері охорони здоров'я призначена для інформування населення про збереження здоров'я та навчання практичних навичок ведення здорового способу життя, а тому її основою має бути достовірна інформація.

Відтак, така комунікація формує громадську думку, яка впливає на прийняття тих чи інших рішень щодо збереження і зміцнення здоров'я населення [1].

Отже, узагальнивши дані різних джерел та зважаючи на те, що комунікація у сфері охорони здоров'я передбачає не тільки інформування з тих чи інших питань, але й вибудовування стратегій взаємодії з населенням, із засобами масової інформації, можна виокремити такі завдання медичної журналістики:

- здійснення інформаційно-просвітницької діяльності (об'єктивне, незалежне і відповідальне інформування населення про досягнення медицини, про хвороби і способи запобігання їм);
- проведення пропаганди й агітації щодо здорового способу життя;
- привернення уваги до проблеми (ВІЛ, гепатити, онкологія, цукровий діабет);
- розвінчування міфів і стереотипів у громадській думці (дієтологія, онкологія);
- формування громадської думки.

З-поміж основних принципів, якими має керуватися журналіст, котрий пише на медичну тематику, назвемо такі:

- актуальність, популярність та відповідність колу інтересів потенційних читачів;
- професіоналізм у викладі матеріалу, зрозумілість і доступність;
- критичне ставлення до висвітлюваної проблематики, тобто незалежне і всебічне висвітлення теми;
- дотримання принципу соціальної відповідальності.

Таким чином, можна дійти висновку, що медична журналістика є особливим видом наукової журналістики і має бути орієнтована насамперед на об'єктивне, незалежне і відповідальне висвітлення медичної тематики засобами масової інформації, на підтримку ініціатив, спрямованих на проведення загальнонаціональних профілактичних програм, що сприяють збереженню здоров'я населення, а відтак, і на формування громадської думки в цьому напрямі. Основоположними принципами медичної журналістики мають стати об'єктивність і прагнення до багатостороннього висвітлення теми, соціальна відповідальність, професіоналізм.

У розвитку медичної журналістики в Україні в цьому напрямі вже є певні здобутки. Так, у 2011 р. в Академії української преси вийшов друком довідник «Як писати про громадське здоров'я. Права пацієнтів», а у 2013 р. з ініціативи Національної спілки журналістів України та за підтримки Міністерства охорони здоров'я в Києві з 31 січня 2013 р. розпочала свою роботу Школа медичної журналістики, першим здобутком якої став посібник «Медична журналістика». Як писати про онкологію».

Перспективами подальших досліджень може бути вивчення ролі жанру під час висвітлення теми охорони здоров'я (інтерв'ю зі спеціалістами, колонка експерта, репортаж, науково-просвітницька стаття тощо).

Список літератури

1. Азбука комунікації в сфері здравоохранения : методические рекомендации для специалистов, занимающихся коммуникацией в здравоохранении / [Центр общественного здоровья Северной Карелии, Министерство здравоохранения и социального развития Республики Карелия,

- Государственное учреждение здравоохранения «Республиканский центр медицинской профилактики»; под ред.: Туула Кононен; соавт.: А. Партанен, Л. Белая, Д. Трофимова, Ю. Веселова]. — Йёнсуу-Петрозаводск, 2010. — 24 с.
2. Биоэтика и СМИ: рекомендации для журналистов / П. Д. Тищенко, Б. Г. Юдиным. — М., 2008. — 60 с.
 3. Боневоленская Д. А. Медицинская журналистика / А. Д. Боневоленская // Московский вестник. — 2004. — №10. — С. 22–27.
 4. Голуб О. Хто витягне ЗМІ з петлі комерційної джинси [Електронний ресурс] / О. Голуб, О. Романюк // Медіаграмотність. — Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/22784>. — Назва з екрана.
 5. Деларю В.В. Современные средства массовой информации как фактор риска в развитии неврозов / В. В. Деларю, А.В. Мартиросян // Социология медицины. — 2004. — №1 (4). — С. 55–59.
 6. Нікберг І. І. Методологічні аспекти популяризації медичних знань у засобах масової інформації [Електронний ресурс] / І. І. Нікберг // Новості медицини і фармації: інтернет-издание для медичинських і фармацевтичних работников. — 2012. — №5(403). — Режим доступа: <http://www.mif-ua.com/archive/article/27198>. — Назва з екрана.
 7. Клиническая психология. Словарь / [под ред. Н. Д. Твороговой. — М. : ПЕР СЭ, 2007. — 416 с.
 8. Холмогорова Г. Т. Пишем, братцы, пишем... Журналисты о публикациях для населения [Электронный ресурс] / Г. Т. Холмогорова // Медицинский онлайн-журнал для врачей и пациентов. — Режим доступа: <http://www.medcom.spb.ru/publ/info/1063>. — Заглавие с экрана.

Надійшла до редколегії 16.01.2014 р.

УДК [003.345:930.85]:316.773.2

В. М. ШКУРКІНА

СИСТЕМНІ СИМВОЛИ: СОЦІОКОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ

Розглядаються системні символи: прості, складні та макроскладні. Проаналізовано структуру складного системного символу — скандинавського футарку. Визначено види символічної комунікації.

Ключові слова: система, символ, руна, футарк, комунікація.

Рассматриваются системные символы: простые, сложные и макросложные. Проанализирована структура сложного системного символа — скандинавского футарка. Определены виды символической коммуникации.

Ключевые слова: система, символ, руна, футарк, коммуникация.

The system of symbols: simple, complex and makrocomplex is considered. The structure of a complex system symbol — scandinavian futhark is analysed. The types of symbolic communication are determined

Key words: system, symbol, rune, futhark, communication.

Актуальність вивчення сутності символічної комунікації визначається її важливою роллю в історії людської цивілізації: без обміну смислами і комунікаційними взаємозв'язками між людьми жодне

суспільство існувати не може. Головна перевага знаків-символів — семантична багатозначність, метафоричність, здатність заміщати об'єкт, що позначається, в дискурсі, спрощуючи усвідомлення, кодувати в прості графічні форми великий обсяг інформації, впливаючи на свідомість і поведінку реципієнта, проектуючи його подальші дії.

Ще в середині XIX ст. вчені звернулися до дослідження природи знаків та символів як важливого невербального засобу передавання інформації. Виявилось, саме символи є універсальним засобом комунікації. Це доводили Г. Гегель, О. Шпенглер, Г. Гадамер, В. Дільтей та ін.

Символ містить «згорнутий», як паросток, зміст. Безліч речей і явищ об'єднуються в символі. А. Ф. Лосєв зазначає, що символ відкривається лише тому, хто «вміє бачити», тому необхідно навчати людей «бачення» символу [9].

Мета статті — проаналізувати системні символи, визначити види символівної комунікації.

Проблематику наукових досліджень сутності символу як засобу комунікації умовно можна поділити на декілька груп:

а) філософія та культурологія (Г. Гегель, О. Шпенглер, Г. Гадамер, В. Дільтей, Ж. Дельоз, В. Віндельбанд, Е. Кассієр, А. Кобзєв, Г. Лозко та ін.);

б) семіотика (Ч. Пірс, Ч. Морріс, Р. Барт, Ю. Лотман, П. Рікер, Ю. Степанов, Б. Успенський, Г. Фреге, Ю. Шрейдер та ін.);

в) нейрофізіологія, що розглядає проблему несвідомого сприйняття символів (К. Леві-Стросс, З. Фрейд, К. Г. Юнг, Г. Башляр, А. Лосєв та ін.);

г) мистецтвознавство (Дж. Холл, А. Суріна, В. Смирнов та ін.);

д) герменевтика та соціологія (М. Гайдеггер, У. Еко, Ч. Кулі, В. Куракіна, Ю. Кім, Дж. Мід, Г. Блумер, Т. Парсонс, Д. Рассмусен, М. Чарон та ін.);

е) теорія соціальної комунікації (А. Соколов, Б. Семеновкер, Г. Почепцов, І. Демидова, Д. Шишкін, В. Райх, Ю. Тен та ін.);

є) економіка, менеджмент, реклама та зв'язки з громадськістю (Р. Батра, Л. Борисов, Р. Дафт, Дж. Майєрс, К. Муравйова, Дж. Россієтер, Л. Персі, А. Кривоносов, С. Катліп та ін.);

ж) лінгвістика (Н. Костомаров, О. Потебня та ін.);

з) дослідження, присвячені безпосередньо тлумаченню символів (Р. Кох, Н. Рогалевич, В. Похльобкін, Г. Бідерман, А. Єгазарова та ін.) [3; 4; 7; 9; 19].

Проте вже в Й. Гете можна знайти розуміння символу як універсальної форми людської творчості. Цей підхід набув розвитку у філософії Г. Гегеля, в якій символ — насамперед, засіб людської комунікації, умовний знак для передавання смислів.

Б. Успенський розглядає символ як знак особливого типу. Якщо простий знак — це своєрідні двері в предметний світ значень (образів і понять), то символ є дверима в непередметний світ смислів [21].

Через символи нашої свідомості відкриваються смисли, які існують у невідомих глибинах душі й об'єднують людей у єдиному переживанні таємниць світу зовнішнього і внутрішнього. При цьому справжній символ не просто «позначає» сенс, він містить усю повноту його дієвої сили.

Знання про систему знаків, символів, кодів в науці називають: семіотикою (від грец. — знак) — наука про знаки й знакові системи, поведінку, комунікацію (вербальну й невербальну) [18].

Сучасна семіотика оснований на ідеях американського філософа Ч. Пірса (1839–1914 рр.) і швейцарського філолога й антрополога Ф. де Соссюра (1857–1913 рр.), котрі досліджували природу знака, мови, в результаті чого виникла ідея єдиної дисципліни, що вивчає всі знакові системи. Семіотика складається з трьох основних галузей: синтактики (або синтаксису), семантики й прагматики. Синтактика вивчає відношення між знаками та їх складовими; семантика — між знаком і означуванним; прагматика — між знаком та його користувачами.

Ч. Пірс створив базу для семіотики класифікацію знаків [21]:

1) знаки-ікони (icon) — образотворчі знаки, в яких те, що означається, та те, що означає, подібні між собою;

2) знаки-індекси (index), в яких те, що означається, та те, що означає, пов'язані між собою належністю до часу або простору;

3) знаки-символи (symbol), в яких те, що означається, та те, що означає, пов'язуються в межах певної конвенції.

Основоположниками теорії символної комунікації стали американські соціальні психологи Джордж Мід і Герберт Блумер, котрі заснували в Чикаго наукову школу символного інтеракціонізму (соціальної взаємодії за допомогою символів). Знаками-символами вони вважали вербальні й невербальні дії, що мають певний зміст, завдяки взаємодії за допомогою символів (символної інтеракції) люди передають один одному знання, духовні цінності, зразки поведінки. Мислення також представники цього вчення розуміли як оперування символами. Людство, згідно з твердженням представників Чиказької школи символного інтеракціонізму, живе у світі символів, постійно творячи символи й обмінюючись ними. Так уперше була науково обґрунтована модель соціальної комунікації, в якій символна інтеракція визнавалася головним дієвим фактором суспільного розвитку.

Символно-інтеракціоністська модель комунікації пояснює комунікацію як сенсово-символну взаємодію. У її основі — антропологічна теорія комунікації, в контексті якої специфічно людська комунікація можлива завдяки створенню загальнозначущих символів (Дж. Г. Мід), а соціальна дія реалізується, коли комунікант й реципієнт зважають на сенс повідомлення. Комунікація зумовлена взаємним прийняттям комунікантами ролей для розуміння перспектив дій, що пов'язані з нею.

Дослідники Л. Ілічов, П. Федосєєв, С. Ковальов, В. Панов визначають символ як ідею, образ або об'єкт, що мають власний зміст і водночас являють собою в узагальненій, нерозгорнутій формі деякий більший сенс. Символ перебуває між «чистим» знаком, у якого власний зміст мізерний, і моделлю, безпосередньо подібною до модельованого об'єкта, що дозволяє моделі заміщати останній у процесі дослідження [22].

Сама символізація передбачає, з одного боку, багатозначність символу (символ може мати інформаційне, емоційне, смислове навантаження) і складний спосіб його сприйняття (раціональне пізнання, інтуїтивне розуміння, асоціативне усвідомлення, естетичне відчуття, традиційне співвіднесення) — у цьому полягає відмінність символу від алегорії або метафори, з іншого, — динамічність існування символу: його функціонування цілком залежить від комунікативної актуальності певного сенсу.

Отже, символ — інформаційний контент, зміст якого містить ідею, пізнається інтуїтивно і не може бути виражений повністю адекватно-вербальним способом.

Специфічними відмінностями символу від знаку є такі його функції: 1) нескінченне розкриття змісту символу; 2) встановлення комунікації, яка у свою чергу утворює спільноту «посвячених», тобто суб'єктів, котрі розуміють його значення; при цьому кожен може знайти свій, доступний йому рівень розуміння [5].

Окрему групу складають системні символи, які можна класифікувати за кількістю складових і поділити на види: прості, складні й макроскладні.

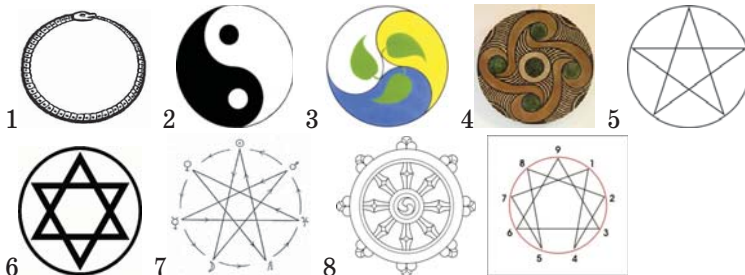

Рис. 1. Прості графічні системні символи (зліва направо):
 1. Уроборос (Давні Китай, Єгипет, Греція та Скандинавія).
 2. Інь — Ян (Трипілля, Тибет, Індія). 3. Три доші (Трипілля, Індія). 4. Стилїзована свастика (Трипілля, Давня Русь, Тибет, Німеччина). 5. Пентакль (Давній Китай — п'ять стихій Фен-шуй; символ магів і алхіміків Середньовічної Європи; символ комуністичної партії). 6. Гексаграма (Троя; символ євреїв). 7. Астрономічна середньовічна система. 8. Символ восьмиричного шляху буддизму.
 9. Енеаграма Г. І. Гурджієва.

Рис. 2. Складні та макроскладні графічні знаково-символьні системи (1. Астрологічна система (12 символів). 2. Рунічна система (24 символи). 3. Мандала Тибету як макроскладна графічна знаково-символьна система (50 символів і більше).

Складні й макроскладні символні системи характеризуються взаємозв'язком між елементами, циклічністю, динамічністю внутрішніх процесів, семантичною, синтаксичною та прагматичними складовими, які утворюють емерджентну якість — цілісність символу — і забезпечують узагальнююче символне значення. Складні графічні системні символи поділяються на групи: дванадцять астрологічних символів — на 4 групи за видами стихій; рунічна знаково-символьна система — на 3 групи по 8 знаків-символів. Мандала — це макроскладна графічна система впорядкованих і взаємопов'язаних символів; кожен елемент цієї системи містить певну інформацію, зашифровану у формі та кольорі. Слово «мандала» означає «сакральне коло»; як і рунічне, коло мандала має системну емерджентну якість — це символи балансу, гармонії та єдності. Деякі дослідники стверджують [6], що форми мандал існують у природі на рівні атомів, у сніжинках, суцвіттях, орбітах планет і навіть галактик, тобто в символах закодовані архетипічні образи.

Семантичний аналіз системних символів створив теоретичне підґрунтя для надання робочого визначення для цього дослідження. Отже, символна комунікація — вид соціальної комунікації, в якій передавання смислів здійснюється архетиповими образами.

Прикладом зашифрування архетипічних образів у символах є рунічні знаки-символи, в яких розшифровується не тільки статична інформація, але простежуються й динамічні процеси розвитку комунікативної ситуації.

Розглянемо системні характеристики рунічного футарку як символної системи.

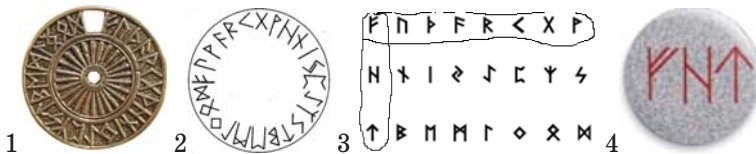

Рис. 3. Амулет футарк. Рунний цикл. Структура футарку 3*8. Руни перемоги (Зліва направо).

Рунологи поділяють футарк на три групи — атти (фізичний, емоційний, ментальний рівні) по вісім символів. Кожна група, або атт, пов'язується з міфічними героями Фреймом, Хагалом та Туром відповідно. Однак у мантиці руни поділяють ще на вісім груп по три символи. Тобто футарк є складною системою з формулою поділу на групи 3*8 та 8*3. Магічні властивості восьми груп рун описані в піснях «Старшої Едди» [11]. Кожна з них має свою назву, певну послідовність знаків-символів і прагматичну комунікаційну спрямованість: руни перемоги; руни пива (для захисту від отруєння); руни волшби (захист та звільнення від фізичного та ментального понодження); руни прибою (для безпеки морських плавань і швидкого прибуття до берега); цілющі руни; руни мови (для переконливих доповідей), руни думки (сприяння розумовій концентрації набуття мудрості).

Не знаючи специфіки синтактики (формування) і прагматики (призначення), тлумачити символну систему достатньо складно — семантична складова не відкривається. Узагальнюючи вищесказане, можна констатувати, що графічна знаково-символьна система — це сукупність графічних знаків-символів, об'єднаних семантичним полем, єдиною прагматичною спрямованістю і синтаксичними правилами структурування. Характерними особливостями графічної знаково-символьної системи є: відкритість, взаємозумовленість компонентів, спільність за певною ознакою.

На основі цих характеристик можна визначити два види символної комунікації:

- а) моносимвольна — реципієнти оперують знаками-символами всередині однієї символної системи;
- б) полісимвольна — реципієнти мають інформацію про значення символів багатьох символних систем, якими вільно оперують у процесі комунікації, створюючи концептуальне семантичне поле.

Таким чином, символний комунікативний простір дозволяє людині передавати інформацію з покоління в покоління системними символами, сприймати й опановувати великі пласти стародавньої інформації, зберігати знання тисячоліттями в «згорнутій» формі. Подальше декодування змісту смислів рунічних символів уможливить відтворити комунікативну цінність системних символів.

Список літератури

1. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. — учеб. пособие для вузов. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 287 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин — Изд. 2-е. — М.: Искусство, 1986. — С. 381–393, 429–432.

3. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология : тексты. — М., 1984. — С. 173.
4. Кассирер Э. Философия символических форм / Э. Кассирер. В 3-х т. Т. 1: Язык. Т. 2 : Мифологическое мышление. Т. 3: Феноменология познания: пер. с нем. — М.; СПб. : Университетская книга, 2002. — 271с., 280 с., 398 с.
5. Кобзев А. И. Учение о символах и числах в китайской классической философии / А. И. Кобзев. — М. : Наука-ВЛ., 1994. — 432 с.
6. Королев К. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / К. Королев. — М. : Изд-во Эксмо, 2003. — 259 с.
7. Лозко Г. Українські символи / Г. Лозко. — К. : Редакція часопису «Народознавство», 1995. — С. 5—15, 115—125.
8. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / К. Леви-Стросс. — М. : Республика, 1994. — 384 с.
9. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. — 2-е изд., испр. — М. : Искусство, 1995. — 320 с.
10. Семеновкер Б. А. Эволюция информационной деятельности : Бесписьменное общество / Б. А. Семеновкер ; Рос. гос. б-ка. — М. : Пашков дом, 2007. — 144 с.
11. Макаев Э. А. Язык древнейших рунических надписей / Э. А. Макаев. — М., 1965. — 180 с.
12. Муравьева К. Ю. Символическая составляющая рекламы / К. Ю. Муравьева : дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. — СПб., 2006. — 181 с.
13. Мид Д. Г. От жеста к символу / Д. Г. Мид // Американская социологическая мысль. — М., 1994. — С. 217.
14. Полная энциклопедия символов / сост. В. М. Рошаль. — М. : Изд-во Эксмо; СПб.: Сова, 2003. — 260 с.
15. Потанина Л. Т. Символика поведения / Л. Т. Потанина, Н. Е. Щуркова. — М. : Педагогическое общество России, 2001. — 96 с.
16. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. — Х. : Мирный труд, 1914. — 245 с.
17. Свасьян К. А. Проблема символа в современной философии / К. А. Свасьян. — Ер., 1980. — 186 с.
18. Степанов Ю. С. Семиотика / Ю. С. Степанов. — М., 1971. — 280 с.
19. Тен Ю. П. Символ в межкультурной коммуникации / Ю. П. Тен : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.13. — Грозный, 2008. — 333 с.
20. Тодоров Ц. Теории символа / Ц. Тодоров. — М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. — 408 с.
21. Успенский Б. Семиотика культуры / Б. Успенский. — М. : Гнозис, 1994. — 432 с.
22. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. — М. : Советская энциклопедия, 1983. — 408 с.
23. Философия : энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. — М. : Гардарики, 2004. — 330 с.
24. Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов / Е. Я. Шейнина. — Х. : ООО «Торсинг», 2003. — 592 с.

Надійшла до редколегії 15. 01.2014 р.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ В СУБКУЛЬТУРІ НАВКОЛОФУТБОЛУ

Досліджені комунікаційні процеси, які відбуваються в субкультурі навколофутболу. Розглянуто особливості кожного типу любителів футболу, проаналізовано види, засоби, функції соціальної комунікації, які застосовуються в діяльності угруповань уболівальників.

Ключові слова: соціальна комунікація, субкультура, навколофутбол, фанатизм, любителі футболу, угруповання.

Исследованы коммуникационные процессы, которые происходят в субкультуре околофутбола. Рассмотрены особенности каждого типа любителей футбола, проанализированы виды, средства, функции социальной коммуникации, применяемые в деятельности группировок болельщиков.

Ключевые слова: социальная коммуникация, субкультура, околофутбол, фанатизм, любители футбола, группировки.

This article is devoted to the research of communication processes arising in the near football subculture. Characteristics of each type of football fans have been examined, there have been analyzed the following: types, means and functions of social communications that are used during the activities of groups of fans.

Key words: social communications, subculture, near football, fanaticism, football fans, groups.

Невпинний розвиток суспільства в усіх сферах буття створює і продукує зміни в культурі, породжує нові культурні практики. Спорт як елемент культури став основою для створення субкультури спортивного фанатизму, яка, у свою чергу, є окремим комунікативним середовищем.

Проблематиці спортивного фанатизму, зокрема футбольного, присвячено немало досліджень зарубіжних (Д. Брімсон, П. Марш, Я. Тейлор, Н. Хорнбі) та вітчизняних учених (П. Артёмов, А. Журавков, Е. Салахетдінов), переважна більшість із котрих вивчає субкультуру хуліганів, поведінку уболівальників, психологічні та соціологічні аспекти фанатизму. Проте комунікаційна складова субкультури фанатів або навколофутболу, залишається поза увагою дослідників, тому актуальним є виокремлення та дослідження саме цього питання.

Мета статті — розглянути комунікаційну складову субкультури футбольного фанатизму, з'ясувати її місце, значення та роль у навколофутбольних практиках. Для досягнення поставленої мети слід визначити сутність понять «соціальні комунікації» та «субкультура», а також дослідити субкультуру навколофутболу за допомогою аналізу заходів футбольних фанатів, які проводяться безпосередньо в їхньому середовищі. Оскільки наукових студій про події, які нині відбуваються, немає, то джерелом є спеціалізовані Інтернет-ресурси та ЗМІ.

Як зазначив В. Різун, «...під соціальними комунікаціями необхідно розуміти таку систему суспільної взаємодії, яка передбачає визначені способи, засоби, принципи встановлення і підтримання контактів на основі професійно-технічної діяльності, ... які відбуваються між різними соціальними інститутами» [10]. Тобто для здійснення соціальної комунікації необхідні наявність учасників процесу комунікації; джерело інформації та її отримувач; зворотний зв'язок, а також застосування символічно-знакової схеми процесу, розбіжність інформаційних потенціалів систем, що беруть участь у процесі комунікації. Учасниками комунікації в навколофутболі є угруповання фанатів, їхні окремі члени, керівні підрозділи футбольних організацій (керівництво клубів, управлінські структури), громадськість, правоохоронні органи тощо. Оскільки комунікації, на думку В. Ільганаєвої, здійснюються в субкультурі, то вони «протилежні за ідейним спрямуванням стандартним моделям інформаційно-розважальної індустрії», а, отже, є видом альтернативної комунікації [3, с. 39].

Згідно з визначенням в енциклопедичному словнику, субкультура — це соціальна, етнічна або економічна група з особливим власним характером у межах загальної культури суспільства [2]. Кожне угруповання містить набір правил, що регулюють сутність субкультури. Вибір відбувається свідомо, зазвичай до них приєднується молодь, шукаючи друзів за інтересами, світоглядом, для самовираження, зміни звичного ритму життя. Стаючи прихильником певного напрямку, людина є членом спільноти, окремого комунікативного простору, приймаючи правила й умови існування в тому чи іншому середовищі та суб'єкта альтернативної комунікації. Заслужують на увагу стосунки між представниками різних угруповань одного напрямку та їхня взаємодія з іншими рухами, тобто міжособистісна, міжгруповая та міжкультурна комунікації. Вибираючи субкультуру вболівальника, варто зважати на відмінності в ідеології, поведінці, інтересах певного типу підтримки, відповідно до якого визначаються тип навколофутбольної практики, її зміст, наповнення, види комунікації із суспільством.

П. Артёмов у своєму дисертаційному дослідженні «Субкультура футбольних хуліганів: фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі», присвяченому вітчизняним футбольним практикам, любителів футболу поділяє на декілька типів:

а) ситуативний глядач — періодично відвідує футбольні матчі та розглядає це як одну з альтернатив проведення вільного часу;

б) любителі футболу — група вільного часу, чисельність якої залежить від рівня популярності футболу в конкретному в місці, регіоні;

в) футбольні фанати — група, яку відрізняє власна субкультура, що суттєво впливає на створення типу поведінки відвідувачів футбольних матчів та на футбольну культуру в цілому;

г) футбольні хулігани — група, яка дотримує основних навколофутбольних практик фанатів, але пріоритетними для неї є агресивні та насильницькі практики [1, с. 112].

Уважаємо, що до класифікації необхідно внести певні уточнення. Українські вболівальники оперують власною термінологією, яка за змістом ідентична до запропонованих П. Артьомовим: «кузьмичі», «вболівальники», «ультрас» та «хулігани». У цьому дослідженні використовуватимемо всі визначення.

Розглянемо детальніше кожен тип фанатизму.

Група ситуативних глядачів (кузьмичі) — активніші «споживачі» спортивного продукту. Міжорганізаційна комунікація, яка виникає в означеному разі, встановлює чіткі та постійні зв'язки між отримувачем (глядачем) та джерелом інформації (структурою, яка здійснює вплив). Джерелом інформації може бути керівництво, спонсори клубу або турніру, угруповання активних уболівальників (ультрас).

Керівництво клубу. Здійснює заходи з метою збільшення чисельності прихильників команди, підвищення відвідування матчів, зростання об'ємів продажу атрибутики, популяризації футболу в регіоні. З цією метою можуть використовуватися будь-які канали комунікації: оголошення інформації на стадіоні; спонсорська допомога дитячим будинкам; зустрічі з футболістами; розповсюдження перед початком матчу листівок, журналів, атрибутки, безплатних квитків; замовлення статей та сюжетів у ЗМІ, власні телеканали та радіостанції; створення шкільних, студентських, сімейних секторів (ФК «Шахтар» (Донецьк)), автоколони з прапорами клубу напередодні матчу (ФК «Ворскла» (Полтава), ФК «Динамо» (Київ), ФК «Карпати» (Львів), ФК «Севастополь» (Севастополь)), знижки на квитки тощо.

Спонсори команди або турніру. Беруть участь у комунікаційних процесах з метою власної реклами. Здійснюючи маніпулятивну комунікацію, вони залишаються в спогадах глядача та неодмінно асоціюються зі спортивними змаганнями, завдяки рекламному слогану пов'язаному із футболом (пиво «Оболонь»: «Футбол без пива не футбол», пиво «Чернігівське»: «Об'єднані футболем»), логотипу на квитку або посуді із буфету на стадіоні, дрібній сувенірній продукції, банерах по периметру поля, реклама на інформаційному табло, лотереї та конкурсам під час перерви тощо.

Угруповання активних уболівальників (ультрас). Синтетичний вид комунікації (поєднання вербального та символічного), який використовують ультрас, привертає увагу всіх відвідувачів стадіону і спонукає до активних дій. У цьому разі ситуативний уболівальник здійснює стихійну комунікацію [3, с. 165], несвідомо долучається до процесу і стає об'єктом комунікації, оскільки його дії спрямовані на інших суб'єктів — гравців, керівництво клубу, гостей. Контакт може здійснюватися у формі діалогу між групами вболівальників (переключка), хорového співу відомих пісень, одночасного вигукування

зарядів, підхоплення «мексиканської хвилі», розгортання великих банерів, участі в модульних шоу. Яскраве дійство неодмінно викликає інтерес та може зумовити долучення до навколофутбольної субкультури.

Зазвичай не обізнаний у футболі та невизначений у своїх уподобаннях глядач є ідеальним споживачем будь-якого запропонованого продукту і під дією комунікаційного впливу програмується на подальшу зміну своїх інтересів, потреб, стилю та способу життя.

На відміну від активних ситуативних глядачів, група любителів футболу або звичайні вболівальники, є пасивним членом комунікаційного процесу з найменшими комунікаційними потребами. Це зумовлено їхніми визначеними та сталими інтересами, старшим віком; вони мало піддаються впливу таких комунікантів, як керівництво клубу, ультрас, хулігани, але досить адекватно сприймають рекламну інформацію.

Фанати (ультрас) є найчисельнішим, найпотужнішим, найактивнішим рухом, важливим членом футбольного комунікаційного простору, носієм та розповсюджувачем альтернативної комунікації. За визначенням самих фанатів, ультрас — це зазвичай офіційно зареєстрована структура, що поєднує від десятка до кількох тисяч активних фанатів та забезпечує підтримку команди (створення та розповсюдження атрибутики, активна візуальна підтримка, організація виїзних матчів). Оскільки хуліганські практики від ультрас відрізняються лише насильницькими діями, то ці напрями розглянемо разом, не розмежовуючи. Угрупування можуть належати до офіційних фан-клубів або бути окремим товариствами. Фанати є одночасно комунікатором (тим, хто ініціює комунікаційні зв'язки) і комунікатом (отримувачем інформації). Для здійснення комунікації використовують аудитивно-візуальні та штучні (технічні) канали. Прикладом першого типу розповсюдження інформації є перформанс на стадіоні, коли до безпосередніх учасників цього дійства долучаються всі глядачі (представники різних субкультур навколофутболу) завдяки хорovому співу, який розпочинають активні вболівальники, участі в модульному шоу, розтяжці великих банерів, переключці.

Візуальними засобами зовнішньої й альтернативної комунікації є графіті, трафарети, стікери. Зображення графіті та трафарети, елементи художньої культури, стріт-арт, наповнені значним інформаційним змістом, додають нові цікаві складові до субкультури. Так, нині в Інтернеті триває конкурс на найкраще графіті «Битва за місто», який раніше не проводився [5]. Стікери, наліпки, хоча й малі за розміром, але є важливим носієм інформації, оскільки на аркуші розміром 7*7 см може міститися важливе повідомлення у вигляді малюнку або тексту.

Внутрішня комунікація здійснюється завдяки безпосередньому спілкуванню членів спільноти під час особистих зустрічей, за

допомогою різних технічних засобів, у закритих спільнотах у мережі Інтернет. Великою популярністю користуються спеціалізовані друковані ЗМІ (листівки або фантини). Листівки вже майже не використовуються, але досі не втратили актуальності. Попри доступність Інтернету не завжди є можливість донести негайну інформацію, тому іноді члени спільноти зустрічаються на стадіонах. Фанзин — офіційний друкований орган спільноти вболівальників тих чи інших клубів, є цікавим видом преси завдяки його наповненню. Особливість кожного фанзину полягає в тому, що для його створення принципово не використовуються спонсорські кошти. Перші українські фанзини являли собою ксерокопії рукописів на тему фанатизму. З архівними матеріалами можна ознайомитися на сайті магазину фанатської літератури «Mag shop», де всі випуски зберігаються у відцефрованій формі [6]. Сучасні фанзини — це повноцінні газети та журнали, якісні за оформленням, з публікаціями, присвяченими навколофутболу.

Мережа Інтернет є популярним каналом комунікації. Сайти окремих угруповань, спеціалізовані форуми — найінформативніші і найшвидші засоби для здійснення міжособистісного та міжгрупового обміну інформацією.

Крім комунікації міжгрупової, з представниками інших напрямів навколофутбольних практик, угруповання ультрас активно співпрацюють з офіційними органами — такими, як керівництво клубів, вибираючи зручні та доступні канали для налагодження комунікаційних процесів. Діалог може відбуватися і з представниками спеціальних відділів по роботі з уболівальниками та з безпосереднім керівництвом у вигляді листування або особистих зустрічей. Така співпраця здійснюється для організації відвідування матчів за спеціальними квитками, абонементами, здійснення виїздів на кошти або за допомогою клубу, регулювання поведінки на стадіонах, проведення спільних акцій.

Комунікаційне середовище навколофутболу не обмежується кордонами країни. Здійснюється активна міжнародна комунікація з представниками зарубіжних фанатських угруповань та міжнародними футбольними організаціями. Український навколофутбол перебуває під пильною увагою міжнародних футбольних організацій, зокрема ФІФА, УЄФА та ФАРЕ у зв'язку з поведінкою відвідувачів спортивних змагань. Великий резонанс викликали події у 2013 р., спровоковані фанатами ФК «Динамо» (Київ), які призвели до накладання штрафу на ФФУ через використання забороненої символіки, переліченої в спеціальних методичних виданнях ФАРЕ та ФФУ [11]. Цікавим є те, що на сайті ФФУ про цей факт не йдеться в зверненні голови структури А. Конькова; про застосування ФІФА санкції сказано не в повному обсязі, зокрема замовчане фінансове питання, текст адаптовано відповідно до прийнятних умов української сторони [4].

Згідно з маніфестом українських ультрас (пункт 2 «Футбол поза політикою») [7], політична комунікація не має місця, але з огляду на події, які відбуваються нині в Україні, представники навколофутбольних спільнот беруть у ній активну участь. Першими виступили вболівальники ФК «Динамо» (Київ), розмістивши на своїй сторінці в соціальній мережі «ВКонтакте» та в Інтернет-журналі «Святослав» заклик вийти на боротьбу проти «тітушок», акцентуючи, що цей захід спрямований суто для підтримки громадського порядку, водночас самі активісти не підтримують жодну з конфліктуючих сторін [13]. До них долучилися представники інших рухів з усіх областей України, оголосивши символічне перемир'я у фанатських війнах навіть для непримиренних ворогів (ФК «Динамо» — ФК «Шахтар», ФК «Дніпро» — ФК «Металіст», ФК «Карпати» — ФК «Чорноморець»). У ЗМІ й Інтернеті це викликало жваве обговорення. Так, у новинах телеканалу «1+1» від 26.01.2014 р. зазначено, що це єдиний у світі випадок, коли футбольні вболівальники, зокрема хулігани, згуртувалися для підтримки порядку, запобіганню вандалізму та захисту громадян від розбійницьких нападів [8].

На окрему увагу заслуговує благочинна діяльність фанатів. Кілька років тому угруповання WBC (ФК «Динамо» Київ) започаткувало проект «Small Smile», мета якого — допомогти дітям-сиротам із дитячих будинків [12]. Час від часу оголошується про збір необхідних речей, до якого можуть долучитися всі бажаючі. Про час та місце зборів оголошується на різних ресурсах Інтернету та стадіонах. Крім подарунків для дітей, організуються зустрічі з футболістами, влаштовуються імprovізовані концерти, вистави, тобто здійснюються масова й альтернатива, міжгрупові комунікації. Особливо активною була кампанія «Свободу Павличенкам», яка проводиться на захист Сергія та Дмитра Павличенків, засуджених за вбивство судді С. Зубкова, яке сталося 21.03.2011 р. Підтримали родину не лише соратники Сергія — вболівальники ФК «Динамо» (Київ), але й представники інших клубів зокрема й зарубіжних. Детальніше про заходи можна дізнатися на спеціальному сайті [9]. У цьому процесі комунікації задіяні: велика кількість учасників (вболівальники, правоохоронні органи, родина Павличенків); різноманітні канали комунікації (аудіальні, візуальні, технічні, синтетичні); різні комінкації (міжособова, міжгрупова, політична, міжнародна).

Розглянувши особливості складових субкультури футбольного фанатизму можна дійти таких висновків: комунікаційні процеси нерозривно пов'язані з функціонуванням кожного угруповання навколофутбольних практик; учасником соціальної комунікації стає будь-яка особа, котра зацікавилась футбольним дійством; ситуативний глядач стає учасником процесу альтернативної, масової та маніпулятивної комунікацій; відбувається несвідоме отримання інформації та долучення до діяльності інших фанатських спільнот; активні футбольні

практики є окремим видом альтернативної комунікації, в яких використовуються різні канали та способи комунікацій — і міжособистісні, і міжнародні, і політичні.

Перспективами подальших наукових досліджень може бути детальніше вивчення окремих навколофутбольних практик, особливостей комунікаційного процесу безпосередньо в конкретному середовищі, що надасть змоги зосередити увагу на позитивному аспекті діяльності угруповань, які сповідують субкультуру футбольного фанатизму, з метою зменшення конфліктних ситуацій із правоохоронними та керівними органами, що виникають на стадіоні та поза ним.

Список літератури

1. Артёмов П. М. Субкультура футбольних хуліганів: фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі: дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04 / П. М. Артёмов; ХНУ імені Н. В. Каразіна. — Х. : 2009. — 214 с.
2. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. Під заг. ред. В. І. Воловича. — К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
3. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник / [под ред. В. А. Ильганаевой]. — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
4. Анатолій Коньков: «Ми засуджуємо таку поведінку на українських трибунах» : Федерація футболу України [Електроний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ffu.org.ua/ukr/ffu/about/ffu_news/11952/. — Назва з екрана.
5. Битва за місто [Електроний ресурс] : Журнал Святослав on-line#3. — Режим доступу: <http://www.wbc.kiev.ua/magazine/3.php>. — Назва з екрана.
6. Маг шоп [Електроний ресурс] : фанатська література. — <http://magshop.torgg.com/index.php?route=product/category&path=151>. — Назва з екрана.
7. Маніфест. Фанати за традиційний футбол [Електроний ресурс] : Український ультрас портал. — Режим доступу : <http://ultras.org.ua/00695.html>. — Назва з екрана.
8. Випуск ТСН.Тиждень за 26 січня 2014. [Електроний ресурс] : Новини ТСН. — Режим доступу : http://tsn.ua/vypusky/tsn_tyzhden/vipusk-tsn-tizhden-za-26-sichnya-2014-roku-331371.html. — Назва з екрана.
9. Волю Павліченкам! [Електроний ресурс] : They are not killers. — Режим доступу : <http://theyarenotkillers.com/>. — Назва з екрана.
10. Різун В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій [Електроний ресурс] : Електронна бібліотека інституту журналістики. — Режим доступу : http://journlib.univ.kiev.ua/Nacherky_do_metodologiyi.pdf. — Назва з екрана.
11. Sanctions of the FIFA Disciplinary Committee against Ukraine and Peru [Electronic source] : Fédération Internationale de Football Association. — Made of access: <http://www.fifa.com/aboutfifa/organisation/news/newsid=2182133/>. — Title from screen.

12. Small Smile [Електронний ресурс] : Дитячий будинок «Горобинка». — Режим доступу : <http://www.wbc.kiev.ua/gorobynka.php>. — Назва з екрана.
13. WBC формує свій отряд самооборони [Електронний ресурс] : Журнал Святослав on-line#9. — Режим доступу : <http://www.wbc.kiev.ua/magazine/9.php>. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 10.01.2014 р.

УДК "2-285.4(049.2)"15/16

Н. В. ПАРФЕНЮК

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЕМІЧНОГО ТЕКСТУ КІНЦЯ XVI–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА

Досліджено специфіку текстів православної та уніатської полеміки кінця XVI — першої половини XVII ст. (на прикладі творів острозького культурного осередку). Розкрито основні мотиви створення, проаналізовано інформаційно-психологічну складову написання полемічних текстів, осмислено їх значення в церковно-політичному житті.

Ключові слова: полеміка, полемічна література, інформаційно-психологічний вплив, маніпуляція.

Исследована специфика текстов православной и униатской полемики конца XVI — первой половины XVII в. (на примере произведений острожского культурного центра). Раскрыты основные мотивы создания, проанализирована информационно-психологическая составляющая написания полемических текстов, осмыслено их значение в церковно-политической жизни.

Ключевые слова: полемика, полемическая литература, информационно-психологическое влияние, манипуляция.

The specific of orthodox and unitarian polemics texts of the close of XVI — first part of XVII cen. (by example of works of Ostrog cultural center) is discovered. Basic motives of creation are disclosed, the informative and psychological components of writing of polemic texts is analysed, the significance of them in church and politic life is pecepted.

Key words: polemics, polemic literature, informative and psychological influence, manipulation.

Суспільство впродовж своєї історії винайшло лише три основні способи впливу на людину: примус, маніпуляцію та співпрацю. У контексті дослідження сфери літературної полеміки й можливостей застосування різноманітних технологій впливу означені способи використовуються в суспільно-політичній практиці. Проте в усіх суспільствах, навіть у найдемократичніших, не відмовляються від маніпулювання тією чи іншою мірою свідомістю населення. Маніпуляції стали звичним явищем у повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі.

Досі полемічні тексти не досліджувалися як одні з найпотужніших трансляторів маніпуляції та інформаційно-психологічного впливу. Нині така необхідність існує, оскільки інформація, подана в друкованих текстах, дуже часто містить певні приховані методи інформаційно-психологічного впливу на суспільство. Тому вивчення цієї проблеми в контексті полемічних текстів є актуальним.

Об'єкт дослідження — тексти уніатської та православної полемік XIV-XVII ст. на прикладі острозьких книжників («Апокрисис» Х. Філалета; «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького; «О Единой Истинной Православной Вере» В. Суразького; «Отпис на лист...», «Отпис на другій лист ...» Клірика Острозького; «Унія» П. Скарги; «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потія, «Тренос» М. Смотрицького, «Оборона єдності церковної» Л. Кревзи).

Проблеми розгляду полемічної літератури широко висвітлюються в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. У російській та українській науках феномени полеміки активно досліджуються. Я. Головацький, Я. Запаско, А. Зернова вивчають причини виникнення книгодрукування в Росії та Україні, подають каталог стародруків, виданих в Україні; І. Огієнко та Н. Поплавська аналізують історію українського друкарства й українську публіцистичну прозу кін. XVI — поч. XVII ст. С. Бабич, Я. Бондарчук, П. Кралюк, І. Пасічник, Г. Охріменко, Л. Квасюк розглядають діяльність відомих острозьких просвітителів, котрі значно вплинули на зародження та розвиток друкарства: Г. та М. Смотрицьких, І. Вишенського. Учені М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, відомі твори, видані в друкарні при навчальному закладі.

Мета статті — розкрити особливості полемічного тексту кін. XVI — пер. пол. XVII ст., специфіку написання твору та його інформаційно-психологічну складову, а також охарактеризувати основні етапи створення текстів полемічної літератури; на основі досвіду написання діячами острозького культурного осередку полемічної літератури розкрити суть полемічного тексту. Вирішення означених проблем матиме позитивний ефект у процесі подальшого дослідження цієї теми, а також дозволить визначити основні методи написання полемічних творів.

Для досягнення мети дослідження необхідним є вирішення таких завдань: 1) висвітлити поняття інформаційно-психологічного впливу та дослідити особливості використання його прийомів у полемічних текстах інформаційно-психологічного впливу; 2) дослідити методи означеного впливу в друкованих видання Острозького культурного осередку та з'ясувати, як за допомогою вдалого використання мовних конструкцій означена проблема вирішується в текстах острозьких книжників.

Для аналізу відібрано десять текстів острозьких книжників, які яскраво представляють діяльність острозького культурного осередку та детально розкривають особливості полеміки його діячів: «Апокрисис» Х. Філалета; «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького; «О Единой Истинной Православной Вере» В. Суразького; «Отпис на лист...», «Отпис на другій лист ...» Клірика Острозького; «Унія» П. Скарги; «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потія, «Тренос» М. Смотрицького, «Оборона єдності церковної» Л. Крєвзи.

Нині проблема інформаційно-психологічного впливу є однією з актуальних. Епоха масової інформації зумовлює використання для управління суспільством і конкуренції із суперниками не стільки силових аргументів, скільки інформаційних технологій, оснований на знанні людських особливостей, міфологічної основи колективного несвідомого. Створення певної суспільної думки через засоби масової інформації, маніпулювання громадською свідомістю і вплив на неї дедалі частіше стають невід'ємною складовою життя демократичного суспільства.

Процес маніпуляції тісно пов'язують з інформаційно-психологічним впливом, розглядають, передусім, як психологічний вплив на об'єкт. У сучасній науковій літературі [3, с. 34] під інформаційно-психологічним впливом розуміють приховану цілеспрямовану дію на суспільну психологію, свідомість та інстинкти людини; приховане управління людьми зі спритністю та зневажливим підтекстом.

Інформаційно-психологічний вплив здавна використовувався для залякування, обману, підкупу, погрози і шантажу противника, впливу на його поведінку. У ХХ ст. його застосування стало особливо масштабним: це були безпрецедентні, цілеспрямовані, ретельно сплановані дезінформаційні акції [6, с. 47]. З'ясувалося, що інформаційно-психологічними засобами можна дуже ефективно впливати на інтелектуальну діяльність, психіку, свідомість, підсвідомість політичного і військового керівництв противника й особового складу його військ (сил), а також населення країни, проти якої ведуться бойові дії. Відтак, означений вплив стає потужним інструментом інформаційної боротьби.

Інформаційно-психологічний вплив (часто його ще називають інформаційно-пропагандистським, ідеологічним) — це спрямована дія словом, інформацією [10, с. 102]. Такий вплив має на меті передусім формування певних ідеологічних (соціальних) ідей, поглядів, подань, переконань, водночас він викликає в людей позитивні або негативні емоції, почуття й навіть бурхливі масові реакції.

Існує безліч ситуацій, у яких одна людина впливає на поведінку, діяльність, учинки, стани, думки, почуття, волю, мислення іншої. У реальному житті зміст форма такого діяння надзвичайно різноманітні, оскільки воно може охоплювати не лише особу, а й групу,

організацію чи соціум. Проблематика психологічного діяння і нині є важливою сферою не лише наукових, а й практичних інтересів психології, політології, теорії комунікації та багатьох інших наук, оскільки означене явище спрямоване на розкриття структури, механізмів, принципів, класів, способів, методів, технік управління психічними станами.

Значну роль у повсякденному житті відіграють засоби масової інформації, які стають важливим компонентом демократичних форм управління соціально-політичними процесами. Динамічні зміни в суспільстві активізують попит людей на об'єктивну інформацію і потребують орієнтування в політичній та соціально-економічній обстановці [12, с. 121]. В умовах розвитку соціально-політичного процесу демократизації виникає проблема якісного переходу особи від примусу до відносно добровільного прийняття рішень, які базуються на власних переконаннях.

Проблему психологічного впливу досліджувало багато вітчизняних та зарубіжних науковців-психологів. Зокрема, Г. Ковальов обґрунтував взаємозв'язок стратегій, парадигм та класів діяння; Г. Андреева, М. Корнев виявили психологічні способи впливу в процесі спілкування; О. Гуменюк запропонувала концепцію соціально-психологічного впливу, що висвітлюється в контексті проблематики соціально-культурно-психологічного часопростору.

Інформаційно-психологічний вплив — це один із двох аспектів єдиного процесу взаємодії, комунікації; під час його розгляду до уваги береться лише односторонній вплив, долучений до складу цілісної взаємодії; результатами цього впливу є деякі зміни в психологічних характеристиках чи стані адресата впливу [4, с. 143].

Насправді способи впливу за допомогою знаків, механізмів ідентифікації, рефлексії реалізуються в процесі діяльності й визначаються її характеристиками. Сенс реального діяння індивідів полягає в трансформації поведінки та дій, вектор яких визначається спільними цілями, метою і завданнями [2, с. 58]. Зміст і форми такого діяння надзвичайно різноманітні, оскільки можуть охоплювати не лише особу чи групу, а й організацію чи навіть соціум.

Розпочати характеризувати й аналізувати тексти острозьких книжників слід із використання текстологічного аналізу зовнішньої та внутрішньої структури таких творів православної й уніатської полемічної літератури: «Апокрисис» Х. Філалета; «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького; «О Единой Истинной Православной Вере» В. Суразького; «Отпис ...» та «Отпис на другій лист...» Клірика Острозького; «Унія» П. Скарги; «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потія, «Тренос» М. Смотрицького, «Оборона єдності церковної» Л. Крєвзи.

Насамперед, розглянемо зовнішні особливості вибраних полемічних трактатів. Так назва творів Г. Смотрицького написана червоним

чорнилом з вирівнюванням тексту по центру для кращого візуального сприйняття інформаційного повідомлення. Посилання на Святе Письмо всі полемісти виносять у супертекстову структуру своїх творів для досягнення наочності та обґрунтованості власних суджень, використовуючи риторично-маніпуляційний засіб «аргумент до авторитету». Наприклад, у творі Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» всього використано 11 посилань на різні книги Біблії, серед яких посилання на притчу про Корниїла Сотника.

Структура творів містить також посилання на визнання офіційного опонента та реципієнта цього трактату — П. Скаргу. Саме з ним ведеться основна полеміка щодо його діяльності та поглядів на церковні канони.

У творі П. Скарги «Унія» теж використана велика кількість посилань на Святе Письмо, а також наведення аргументів, котрі для людей того часу були достатньо вагомими. Так лише обіцянки «вічного спасіння», «істинної церкви» викликали в них розуміння необхідності об'єднання з Римокатолицькою церквою. Крім того, єзуїтський полеміст проголошував, що підпорядкування «єдиному пастиреві», власне папі римському, забезпечує людям успіх у світських справах, в іншому ж разі на них очікують нещастя.

Наприкінці своєї книги єзуїтських ідеолог ніби від імені всіх греків звертається до православних Речі Посполитої: «Ви, рештки церкви грецької, які ще не потрапили під руку крутого турка, не наслідуйте гріхів наших і відщепенства нашого, за що віддав нас Господь Бог у таку неволю... Краще христового намісника на вільній службі Божій слухати, ніж у неволі поганим кланятись» [9, с. 76].

Маніпулятивні засоби, що використовуються в текстах, не є чітко вираженими. Однак вживаються специфічні та наближені до простонародної мови слова та словосполучення, іноді в текстах трапляються розмовні вислови, наприклад, у творі Клірика Острозького «Отпис на другій лист ...» уживається словосполучення «в дому великом (церкви божой) чителнику ласковый...». Автори легко оперують матеріалом біблійних джерел, використовують образи та символи, що походять ще з добіблійної епохи.

Використовуються багаторазові повтори слів та мовних зворотів, одних і тих самих образів, а також дієслова в наказовій формі, наприклад, у творі В. Суразького «О Единой Православной Вере» — «Зрите убо, яко и вину назнаменашя», що сприяє кращому запам'ятовуванню образів та метафоричних порівнянь.

Уживання суперлативів (найвищий ступінь порівняння прикметників) сприяє ліпшому сприйняттю текстової інформації та створенню цілісних образів [5, с. 84]. Достатньо яскраве використання прийому продемонстровано у творі М. Смотрицького «Тренос»: «найпрекрасніша була серед усіма...», «найблагодословеннішою королевою називали...», «ох той непорядний, переінакшений, ненаситний,

безбожний звичай...» [13, с. 82]. Проте цей прийом є найуживанішим і для всіх інших вибраних творів полемічної літератури Острозького культурного осередку.

Також широко використовуються метафори, алегорії, прислів'я, що наближає полемічний трактат до читача, який має тезаурус розмовно-побутового рівня. Так, у творах «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потій зазначає: «Сльоза моя стала для мене поживою вдень та вночі», «О преславний князю! Пагіння благочестивого великого Володимира, котрий хрестив Руську землю», «А такъ, пане милый, Аврааме Острозкий», «твои гороховые кули зъ соломенныхъ делъ, яко отъ скалы недвижимое, отлетаютъ».

Використання прийому «запитання — відповідь» (його можна назвати одним з випадків використання аргумента до невігластва), подібного до софістичних риторичних засобів, дозволяє чітко маніпулювати логічним ходом думки читача полемічних трактатів [11, с. 58]. У реципієнта створюється хибне уявлення про те, що він сам дійшов таких обґрунтованих і цілісних висновків, хоча, насправді, він був непомітно схилений до думки автора твору.

Описуючи інститут церкви та Папи Римського, автори трактатів зазвичай уживають дифузну лексику та дієслова, що мають першопочатково негативне значення (наприклад, у творі Клірика Острозького «Отпис на другий лист» використовуються такі словосполучення: «гірко ставитись», «карати», «відступництво», «змішувати», «вознесення» тощо). Тому сприйняття цієї текстової інформації відбувається «зі знаком мінус» та змушує читача негативно ставитися до описаного явища.

«Оповідь стара та проста, що спирається нову та хитру» — цей вислів, який використав Г. Смотрицький у трактаті, відображає думку про давні основи конфлікту між християнськими конфесіями східного та західного обряду. А вживання прикметників на позначення належності до певної конфесії «невірні» та «правовірні», які вживає у своєму творі «Апокрисис» Х. Філарет, є актуальним і нині. Особливо ці маніпулятивні прийоми впливу на супротивника використовуються в інформаційних і психологічних кампаніях та війнах, а також у міжконфесійних звинуваченнях тощо.

Г. Смотрицький, В. Суразький, І. Потій, М. Смотрицький звертаються до аргументів до авторитету — діяння апостолів, «те, що зав'язується на землі, буде розв'язане на небі», «істина посередині», «боязнь Бога», Ісус Христос, Господь Бог як «остання інстанція» [7, с. 103]. У творах інших полемістів теж уживається ця категорія, проте вона немає змісту певного авторитету, а радше є засобом досягнення царства божого, вищої милості.

«Оборона єдності церковної» Л. Крєвзи — полемічний твір, що використовує значну кількість маніпулятивних методів та прийомів

інформаційно-психологічного впливу, насамперед звернення до авторитетів та використання посилань на інші твори полемічної літератури. Так, автор наводить цитату митрополита Григорія Цамблака про панегірик Петру й Павлу: «У похвальнім слові на свято Петра і Павла сказано: «Справжнє диво: перевершив Мойсея Петро, перевищив пророків усіх! Мойсей до одного єврейського народу посланим був, Петро ж — до всього світу»» [1, с. 142].

Уживання уточнень у текстах є одним із несвідомих маніпуляційних впливів, а систематичне їх застосування стає дієвим засобом інформаційно-психологічного впливу [8, с. 23]. Так, у творах І. Потія, М. Смотрицького, Клірика Острозького та інших використовуються словосполучення, що надають додаткову інформацію про подію, особу, місце, явище, що трапилося: «Поведають о зацномъ поете Греческомъ Пиндарусе, ижъ, написавши вирши неякиеся, невесте велце учоной, которую звали Сафо, офероваль, въ которыхъ полно было прикладовъ и подобеньствъ rozmaитыхъ», «Во и самъ господаръ ведаеть [и] ..., которымъ ихъ баламутня ведома..., яко сами зъ другими мовляли».

«Правду кажучи» вживається як прийом «ставка на хибний сором» у творі В. Суразького «О Единой Православной Вере». І. Потія «Отпис Клірику Острозькому» цей метод демонструється використанням таких словосполучень: «Неправду мовишь, бо того всего не доведешь!», «не дивуюсе тому!», «А што мовишь, ижъ его княжацкая милость панъ твой не естъ Павломъ» та ін.

Одним із мовно-маніпуляційних прийомів, що використовується в трактатах, є також «примноження аргументів», суть якого полягає в тому, що одне і те саме словосполучення повторюється декілька разів у різних формах та словах [14, с. 63]. Створюється ілюзія того, що полемісти застосовують декілька аргументів.

Застосування у викладі тексту аргументів до пихи та суб'єктивних аргументів створює поміркований інформаційно-психологічний вплив на реципієнта. Аргумент до публіки, який також використано в трактатах, — це прийом, що радше передбачає емоційно-психологічний вплив, аніж раціонально-логічне сприйняття інформації читачем.

Ознайомившись із внутрішньою структурою вібраних православних полемічних творів, можна стверджувати, що інформаційно-психологічний вплив у них здійснюється значною мірою завдяки використанню мовних зворотів та словосполучень, а також умілому оперуванню біблійними текстами.

Отже, стає очевидним, що тексти обох опонентів полемічного конфлікту багато в чому подібні: інтенціональне ядро для обох — вираження своєї ворожої позиції щодо супротивника. На основі цього можна припустити, що такі сторони (з однаковою силою протилежно спрямовані) навряд чи зможуть знайти компроміс на цьому етапі розвитку конфлікту. Уважаємо, що полемічний дискурс в Україні під

час берестейської релігійної кризи переживав певне звуження інтенційного репертуару. Про це, насамперед, свідчить використання деструктивних інтенцій, таких як «звинувачення», «викриття», «явна або неявна само презентація».

Список літератури

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. — репринтне вид. 1955 року. — К., 1998. — Т. 1. — 294 с.
2. Дмитриев М. В. Православие и реформация: реформационные движения в Восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / М. В. Дмитриев; рец. док. истор. наук А. И. Клибанов, канд. истор. наук И. В. Созин. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 135 с.
3. Кара-Мурза, С.Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. — 832 с.
4. Квасюк Л. В. Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI-XVII століття / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2008. — Книга II. — Л.: Колос, 2008. — С.141–149.
5. Крालюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. / П. Крालюк. — Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. — 208 с.
6. Косенко О. П. Структурно-семантические особенности текстов медийного дискурса / О. П. Косенко // Культура народов Причерноморья : научн. журн. — Симферополь : Крым, 2008. — № 142. — Т.1. — 397 с.
7. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква: нариси з історії Української православної церкви : У 2 т.: Т. 1. / І. Огієнко. — К.: Україна, 1993. — 284 с.
8. Охріменко Г. В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI — початку XVII століття: історико-культурні передумови формування / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. Випуск 8. — Рівне. — 2009. — С. 21–27
9. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. — М. Пресса, 1988. — 413 с.
10. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII ст.): монограф. / Н. М. Поплавська. — Тернопіль: ТНПУ, 2007. — 379 с.
11. Шешов А. В. Как победить в споре. О культуре полемики : учеб. / А. В. Шешов. — Л.: Освіта, 1991. — 154 с.
12. Сухарева С. Етапи розвитку поберестейської польськомовної полеміки в Україні на тлі Європейської інтеграції суспільства / С. Сухарева // Волинь філологічна: текст і контекст: зб. наук. праць. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2008. — С. 114–130.
13. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. — Тернопіль: МПП «Презент», 1994. — 480 с.
14. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми удійності в житті Русі-України доберестейського періоду : моногр. / В. Шевченко; рец.: д-р філос.наук М.М. Закович, д-р філос.наук В.М. Нічик. — К.: Преса України, 2002. — 321 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2014 р.

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Аналізуються розвиток поняття «національний характер», специфіка тлумачення цього феномену вітчизняними та зарубіжними науковцями. Досліджується проблема національного характеру українців, еволюція поглядів учених на питання національного характеру.

Ключові слова: *публіцистика, національний характер, українці.*

Анализируются развитие понятия «национальный характер», специфика толкования данного феномена отечественными и зарубежными учеными. Исследуется проблема национального характера украинцев, эволюция взглядов ученых на вопросы национального характера.

Ключевые слова: *публицистика, национальный характер, украинцы.*

The evolution of the concept of «national character» is analyzed, the specificity of the interpretation of this phenomenon by native and foreign researchers is studied. The problem of national character of Ukrainians, the evolution of the views of scientists on these issues are investigated.

Key words: *publicism, national character, Ukrainians.*

Дослідження проблем національної ідентичності нині є актуальним для багатьох соціально-гуманітарних дисциплін: філософії, соціології, філології, культурології, психології, етнології, журналістики та ін. Особливого значення ці питання набули зі здобуттям Україною незалежності, коли постала необхідність переорієнтації національної свідомості, створення нових орієнтирів та переосмислення національних проблем.

Об'єктом цього дослідження є український національний характер. Предмет дослідження — специфіка тлумачення феномену національного характеру в працях вітчизняних і зарубіжних учених.

Мета статті — розкрити варіанти осмислення проблем національного характеру українців.

Питання національного характеру здавна викликало неабиякий інтерес серед дослідників. Перші спроби визначення рис національного характеру були зроблені задовго до нашої ери. Ще Геродот, Гіппократ, Тацит, Плутарх, Ксенофонт, Платон, Арістотель, Страбон намагалися виявити різницю між народами, ідентифікувати особливості характеру. Питання національної ментальності хвилювали Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лебона, М. Бердяєва, А. Інкелеса, Д. Левінсона та ін.

Сучасний український дослідник П. Гнатенко визначає «національний характер» як «сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі,

традиціях, звичаях, обрядах» [3, с. 6]. І. Грабовська так тлумачить поняття «національний характер»: «темперамент, душа, психологія, вдача певної соціальної чи етнічної єдності в поєднанні зі специфікою світосприйняття взагалі» [4, с. 58]. Під національним характером найчастіше розуміють притаманний представникам конкретної нації набір основних особистісних ознак.

Питання національного характеру першими почали досліджувати З. Фрейд та К. Юнг. Австрійський психолог Зигмунд Фрейд довів, що людська психіка складається зі свідомої та підсвідомої сфер, серед яких визначальну роль відіграє підсвідома. Швейцарський психіатр Карл Юнг увів до наукового обігу поняття «груповий менталітет», або «колективне підсвідоме». Згідно з теорією Юнга, люди народжуються із психічною спадковістю — своєрідними інстинктами, які складаються з архетипів (їх породжує підсвідоме), що визначають нашу поведінку та досвід. Утопічну концепцію розуміння нації, яку обґрунтували представники німецького романтизму (І. Гердер, Вільгельм та Фрідріх Шлегелі, Якоб та Вільгельм Грімми) й історичної етнопсихології (М. Лацарус, Х. Штейнталь), дослідники також вважають важливими чинниками розвитку вчення про національний характер. На думку представників німецької школи психології народів у середині XIX ст., національний характер проявляється у властивих народові ознаках життя, мові, релігії, мистецтві, культурі. Так, учені зазначили, що в представників одного народу є спільні бажання, нахили, почуття, але саме «народний дух» об'єднує людей в одне ціле. До проявів народного духу належать мова, традиції, пісні, вдача тощо. Через деякий час цю концепцію розкритикував В. Вундт, наголосивши на тому, що слід відрізнити індивідуальну психологію від колективної, народної [1, с. 37].

Виникнення активних досліджень українського національного характеру науковці пов'язують із німецьким романтизмом. На українську суспільну думку значною мірою вплинули філософські погляди І. Гердера, який зазначав, що людство існує, передусім, у національних проявах. На думку вченого, кожна нація є самобутньою та неповторною, а народна поезія якнайкраще розкриває особливості народного духу.

Деякі українські вчені (такі, як А. Швецова [18], В. Янів [20]) вважають, що перші спроби дослідити риси характеру українців були здійснені ще за часів Київської Русі (початок XII ст.). Так, «Повість временних літ», на їхню думку, — яскравий приклад твору, де чітко простежуються риси характеру слов'янських племен: «... усі ці племена мали свої звичаї і закони, своїх батьків, кожен свій норів і побут» [15, с. 10].

Загалом формування національного характеру відбувається протягом усього етногенезу народу. І. Федорченко [16] виокремлює три етапи цього процесу.

1. Племінний (з V ст. до IX–X ст.) — становлення й розвиток праукраїнських племен та особливостей їх взаємодії зі світом.

2. Власне етнічний (з IX–X ст. до XVI–XVII ст.) — становлення та розвиток типової з етнічної точки зору поведінки українців-руси́нів.

3. Національний (із XVI–XVII ст. і триває донині) — становлення і розвиток власне українського національного характеру.

Слід зазначити, що історичні умови, в яких відбувався розвиток України, відбилися на формуванні національного характеру українців, національної ідеї, ментальних особливостей народу. Вигідне геополітичне положення України завжди викликало бажання сусідніх держав господарювати на наших землях. Протягом тривалого часу Україна перебувала під владою різних держав: Росії, Польщі, Литви, Австро-Угорщини. Без сумніву, панування інших держав не минуло безслідно: зі встановленням нової влади відбувалася зміна всього способу життя українців, соціального устрою, політичних, економічних і культурних умов; виникали суспільно-політичні, революційні рухи, повстання, різноманітні організації, головна мета яких полягала у відродженні національної свідомості українського народу, зміні влади, утворенні самостійної, сильної та незалежної держави. До складу численних угруповань входили відомі українські письменники, культурні, політичні та громадські діячі, які друкували брошури та книги, що згодом стали «золотим» фондом української літератури та публіцистики й предметом багатьох досліджень з літературознавства, соціології, філософії, політології, культурології, журналістикознавства й інших дисциплін.

Вагомий внесок у розвиток української національної психології зробили вітчизняні філософи та поети середини XVIII — початку XX ст. — Г. Сковорода, Т. Шевченко й І. Франко. Цим питанням цікавилися також М. Боришевський, Д. Донцов, М. Костомаров, А. Кульчицький, М. Кушнір, Ю. Липа, В. Липинський, І. Мірчук, І. Нечуй-Левицький, Є. Онацький, Л. Ребет, Ю. Русов, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський, В. Янів, Я. Ярема та ін.

Г. Сковорода запевняв, що кожна людина має пізнавати себе за допомогою пізнання свого народу. Тільки такий підхід може стати запорукою успішного розвитку нації: «Кожен повинен пізнати народ і в народі пізнати себе. Якщо ти українець, будь ним... Ти француз? Будь французом. Татарин? Татарствуй! Все добре на своєму місці і своєю мірою. І все прекрасне, що чисте, природне, тобто непідробне» [6].

Т. Шевченко також звертався до питання національного характеру. Його збірка поезій «Кобзар» набула неабиякої популярності серед українців і відіграла важливу роль у розвитку національної свідомості українського народу. 1892 р. засновано Братство тарасівців, учасники якого дали клятву «всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря» [8]. Нація, згідно з Т. Шевченком, — це група людей, об'єднаних, передусім, спільним

походженням, історичною долею, територією, мовою, дотриманням і знанням культурних елементів життя, самоусвідомленням та самовизначенням своєї національної ідентичності, національним формовивавом поняття «Батьківщина» [19].

Філософська поетика Т. Шевченка позначена проблемами націосвідомості: автор порушує питання специфіки національної культури, самоідентифікації українського народу.

Серед особливостей характеру українського народу називають «кордоцентризм» (від лат. «кордос» — серце), тобто перевагу ірраціонального розуміння дійсності (серцем, душею) над раціональним (логікою). Т. Шевченко, як і багато інших українських митців (І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький та ін.), поділяв думку про те, що українцям необхідно врегулювати баланс розумового й емоційного, — це сприятиме подоланню вад українського народу, таких як надмірна емоційність, незібраність, брак дисципліни, на відміну, зокрема, від німців. Слід зазначити, що Т. Шевченко, як і М. Костомаров, обґрунтував образ української нації (тільки в поетичній формі) як ідеальний фактор буття. Шевченкове «і чужому навчаєтесь, й свого не цураєтесь» — яскравий приклад поєднання національного та загальнолюдського.

Одним із представників Братства тарасівців був М. Міхновський (1873-1924). Його погляди певною мірою стали фундаментом розвитку української національної ідеї в політичному аспекті. На відміну від Т. Шевченка та М. Костомарова, М. Міхновський не лише виражав загальнонаціональні погляди, а й визначив і обґрунтував власне бачення національних питань і проблем національної державності, використовуючи вже розроблені теорії, втілював свої погляди в життя. «Самостійна Україна» — головна праця ідеолога української самостійності та співзасновника Революційної української партії (РУП) М. Міхновського стала програмою для революції 1917 р., а також сформулила національну ідею та самосвідомість мільйонів українців. М. Міхновський був чи не першим громадським діячем, хто висловив достатньо радикальну думку: «необхідно боротися проти Росії як проти ворога української державності» [13].

Одну з перших спроб осмислити явище характеру нашого народу здійснили представники Кирило-Мефодіївського братства. Так, М. Костомаров у праці «Дві руські народності» (1861) ґрунтовно охарактеризував внутрішній світ українців, порівнюючи його з російським світобаченням. М. Костомаров уважав, що особливості характеру народу залежать від історичних умов, а також від географічного положення: «Певна річ, що географічне положення було першою причиною того, що витворилися між людьми ріжниця народностей узагалі» [11].

Іншою важливою працею стосовно питань своєрідності українського національного характеру є дослідження М. Костомарова

«Слов'янська міфологія» (1847), у якій автор подає тлумачення характеру народу та його світогляду на основі народнопоетичної символіки. Науковець виокремив три головні сфери світобачення співвітчизників: духовну, історичну та суспільну. Духовна — ставлення до Бога та природи, історична — погляди на минуле й історію, суспільна — оцінка особливостей суспільних відносин у різні епохи. Цей підхід дозволив дослідникові простежувати мінливість т. зв. «символів» українського національного характеру в різні часи: починаючи з козака (воїна, захисника), який поступається образів чумака, і до селянина, котрий уособлює тотальну втрату минулої відваги та воїновничості. Таким чином, саме М. Костомаров був одним із перших, хто констатував такі провідні риси українців, як індивідуалізм, чуттєвість, замилювання природою тощо.

Про створення нової ментальності та національного характеру українців говорив І. Франко. У 1890 р. в Галичині за ініціативи І. Франка та М. Павлика створено першу в Україні Русько-українську радикальну партію (РУРП) [9]. На ідею створення партії вплинули погляди М. Драгоманова. І. Франко у своїй творчості закликав український народ обрати свободу, національну суверенність, будувати власну міцну та незалежну державу.

Важливий внесок у розвиток концептуальних засад українського національного характеру зробив П. Куліш, який уважав основою нації народну масу, а найяскравішим виразником та носієм української «душі» — українського селянина. Усамітнення і зосередженість українців, замилювання природою, особливу сердечність та виражені жіночі засади культури мислитель пояснював звичаєм християнської моралі, духовно-культурною традицією народу, своєрідним способом господарювання. П. Куліш указував на важливість «етнографічної» точності в художньому мистецтві. Вона, на його думку, надає можливості достеменно розкрити суттєві риси національної вдачі співвітчизників.

Фундаментальним внеском у розвиток української етнопсихологічної науки стали також дослідження О. Потебні (1835-1891) про єдність свідомості, мови та психіки народу. Учений зазначав, що базою формування народної психології є мова, адже саме вона зумовлює існування різних етнічних спільнот.

Як відомо, в радянський період проблема національної ідентичності та дотичні до неї питання націєтворення «знаходилися під тінню звинувачень у буржуазному націоналізмі» [10]. У цей час формувалася збірний образ соціалістичної людини, громадянина СРСР, який не має власних національних особливостей та рис національного характеру. Тоді національні питання порушували, передусім, українські дослідники з діаспори. Зі здобуттям Україною незалежності їхні праці почали досліджувати сучасні науковці. Важливим є внесок у процес дослідження українського національного характеру

й етнопсихології українців, який здійснили такі учені з діаспори: Ф. Вовк («Студії з української ментальності та антропології», Прага, 1927), Д. Донцов («Дух нашої давнини», Прага, 1944), Ю. Ліпа («Призначення України», Львів, 1938), І. Мірчук («Світогляд українського народу», Прага, 1942), В. Петров («Походження українського народу», Регенсбург, 1947), Д. Чижевський («Головні риси українського світогляду в українській культурі», Подебради, 1940), В. Щербаківський («Формація української нації», Подебради, 1937), Я. Ярема («Українська духовність в її культурно-історичних виявах», Львів, 1935) та ін.

Д. Чижевський [17] акцентував на тому, що є три способи пізнання національного характеру: 1) дослідження народної творчості; 2) характеристика яскравих історичних епох, які пережив народ; 3) характеристика найяскравіших представників народу (П. Куліш, Г. Сковорода та ін.).

Використовуючи перший спосіб, автор виокремлює такі особливості українського характеру: емоціоналізм, сентименталізм, чутливість, ліризм, індивідуалізм, своєрідний український гумор, прагнення до «свободи», неспокій, рухливість, «тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм» [17, с. 20].

Підґрунтям історії Д. Чижевський уважає українську природу — степ, князівську добу та добу бароко. Степ викликає естетичне і релігійне почуття, філософічну свідомість, неспокій (адже він був відкритим для кочівників) [17, с. 20]. Епохи романтизму та бароко відбилися на українському національному характерові у формі «декоративності», «психічному авантюризмові» [17, с. 21].

Незважаючи на те, що на національний характер українців, на думку Д. Чижевського, вплинула історія, народний характер увібрав із великої кількості подій саме те, що відповідало його сутності [17]. Він зазначає, що національний характер не є цілісним. У кожній нації є різні психологічні та соціальні типи. Існують відмінності, зумовлені місцевими умовами буття нації, тому аналіз українського національного характеру є неповним і недетальним: «... риси є, на жаль, лише дуже загальні і без великого уточнення навряд чи можуть вважатися основою «характерології» українського народу» [17].

Спостерігаючи за яскравими представниками українського народу, Д. Чижевський підсумовує: українцям властива емоційність, «ухил до духовного усамітнення», «плюралістична етика» (індивідуальний етичний шлях), мир (як згода і гармонія), внутрішня гармонія, релігія, симпатія до інших націй (німців, італійців тощо) [17, с. 22 — 23].

Питання етнічної психології українського народу розглядав і Д. Донцов. У своїх працях він розширив концепцію національно-політичної самобутності держави, довів необхідність створення самостійної України, проаналізував національні проблеми та стратегічні

недоліки, серед яких передусім назвав геополітичне положення України (роздвоєність між Сходом і Заходом). На думку дослідника, українська нація культурно та ментально ближча до європейських країн, а не Росії чи «євразійського народу». Д. Донцов також стверджував, що головне для народу — його традиції: «Прив'язання до мови, віри, звичаїв, до ідеалів предків, їх моральних, релігійних, політичних, економічних і соціальних догм, вистражданих і викутих в огні змагань і переказаних прадидами внукам, — це прив'язання є фундаментом нації» [7]. Науковець зазначає, що традиції на кожному етапі розвитку суспільства були різними, що певною мірою ускладнює визначення орієнтирів для становлення національної ідентичності. Відтак, віра і патріотизм — невід'ємні складові формування національного характеру народу.

Ще один дослідник української ідентичності О. Кульчицький зосереджував свою увагу на чинниках творення національного характеру. До них, на думку вченого, належать: расові, географічні (геопсихічні — географічні чинники, які можуть формувати психіку людини), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні та глибинно-психічні (розгляд людини в глибинно-несвідомому психічному житті).

О. Кульчицький уважав, що степова смуга з великою амплітудою найвищих і найнижчих річних температур, із тривалими періодами сильних морозів і літніх спек певною мірою обмежують життєвий потенціал людини, оскільки не стимулюють до вияву постійної енергії та діяльності, а сприяють періодичним коливанням самопочуття і життєвого настрою [12, с. 70].

Думку О. Кульчицького поділяє Н. Григорієв: «Великі простори України привчили українців до байдужості, пасивності, охлялості, небалості: «до нас ще далеко», «ще встигнемо», «якось-то буде» [5]. При цьому ще античний філософ та історик Геродот у своїй «Історії» стверджував, що основною детермінантою міжкультурних відмінностей є природне середовище, в умовах якого проживають представники тих чи інших народів [2, с. 11]. Погляд Геродота стосовно впливу географічних детермінант (ландшафту та кліматичних умов) на психологічні особливості народу також поділяв інший відомий давньогрецький мислитель — Гіппократ.

Наведена вище думка актуалізувалася лише у XVIII ст. Французькі та німецькі філософи дійшли висновку, що не тільки географічні, а й соціальні детермінанти зумовлюють дух народу. Французький філософ Ш. Монтеск'є найважливішою серед географічних детермінант називав клімат, а соціальними детермінантами вважав історичне минуле народу, особливості правління державою, традиції та звичаї. Представник німецької філософії історії І. Гердер стверджував, що крім клімату і географічного положення, на специфіку рис характеру народу впливають виховання, стиль життя, історичні

умови і суспільний лад. Науковець зазначав, що народний дух проявляється в усній творчості цього народу. Саме поняття «народний дух» І. Гердер називав однією з ознак народу серед таких його характеристик, як фольклор чи мова [14].

Гідне місце серед дослідників національного самопізнання належить М. Грушевському, котрий проблеми національної самоідентифікації вивчав насамперед як історик. Вагомим внеском у національне відродження є праця «Історія України-Руси». У своїх працях учений важливу роль приділяв аналізу соціально-політичних особливостей українців порівняно із сусідами. У дослідженнях, створених М. Грушевським в еміграції, акцентується увага на тому, що саме земля і свобода для українців були основною метою, чинником формування народного права, моралі, світобачення, утворивши своєрідну релігію праці.

Підсумовуючи, можна зазначити, що дослідження проблем національного характеру має давню історію. Проблеми етнопсихології та національної ідентифікації привертала увагу ще античних учених, а нині є актуальними для багатьох науковців соціально-гуманітарних дисциплін. Виникнення досліджень українського національного характеру вчені пов'язують із німецьким романтизмом. Багато видатних дослідників, громадських діячів і письменників зверталися до питання українського національного характеру. Учені досліджували цей феномен з різних концептуальних позицій за допомогою аналізу мови, історії, культури, традицій, народної творчості тощо.

Під поняттям «національний характер» зазвичай розуміють притаманий певній нації набір основних особистісних рис. Науковці виокремлюють такі чинники формування національного характеру, як географічні, історичні, соціальні, культурні тощо. Провідними рисами українського національного характеру вчені зазвичай вважають індивідуалізм, «кордоцентризм», прагнення до свободи, емоційність, пасивність, байдужість, релігійність, любов до природи та ін. Складні історичні умови, тривалий період бездержавного розвитку, боротьба українців за незалежність, у яких формувалася українська нація, суттєво вплинули на національний характер, особливості національної ідеї та специфіку ментальності українського народу.

Саме тому подальшого дослідження потребують такі питання, як історія розвитку поняття «національний характер», еволюція поглядів учених на проблеми етнопсихології, а також національний характер українців у працях вітчизняних публіцистів.

Список літератури

1. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. — М. : ЭКСМО–Пресс; СПб. : Terra Fantastica, 2002. — 864 с.
2. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Геродот; переклад А. О. Білецького. — К. : Наукова думка, 1993. — 576 с.

3. Гнатенко П. Український національний характер / П. Гнатенко. — К. : Док-К, 1997. — 116 с.
4. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. — 1998. — №5. — С. 58–70.
5. Григоріів Н. Українська національна вдача / Н. Григоріів. — Вінніпег, 1941. — 61 с.
6. Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.skovoroda.org.ua/>. — Назва з екрана.
7. Донцов Д. Дух наших традицій / Д. Донцов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : chtuvo.org.ua // Dukh_nashykh_tradytsii.doc. — Назва з екрана.
8. Енциклопедія українознавства: у 10-х томах / Під ред. В. Кубійовича. — Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954–1989. — 4016 с.
9. Історія України: підручник // Кормич Л., Багацький В. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Алерта, 2006. — 412 с.
10. Каганов Ю. Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації / Ю. Каганов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/31/kaganov.pdf>. — Назва з екрана.
11. Костомаров М. Дві руські народности / М. Костомаров [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.utoronto.ca/elul/Kostomarov/DviNarodnosty.html>. — Назва з екрана.
12. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/lib/kulczyski.html>. — Назва з екрана.
13. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. — К. : Діокор. — 2002 — 80 с.
14. Павленко В. Етнопсихологія: навч. посібник / Павленко В., Таглін С. — К. : Сфера, 1999. — 408 с.
15. Повесть временных лет / Подг. текста, перевод, статьи и ком. Д. Лихачева. — СПб : Наука, 1999. — 667с.
16. Федорченко І. Становлення національного характеру українського народу: теоретико-методологічні засади / І. Федорченко // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: українознавство. Вип. 11. — К., 2007. — С. 17–20.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К., 1992. — 230 с.
18. Швецова А. Національний характер як феномен культури / А. Швецова. — Сімферополь : Таврія, 1999. — 264 с.
19. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev1.htm>. — Назва з екрана.
20. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. — Мюнхен : Cirero, 1993. — 220 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2014 р.

МЕДІАПОВЕДІНКА УКРАЇНСЬКИХ ТЕЛЕГЛЯДАЧІВ: АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ, ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ ТА ІНТЕРЕСІВ

Простежені актуальні тенденції в медіаповедінці українських телеглядачів на основі вторинних соціологічних і власних досліджень (веб-опитування та дискурс-аналізу дописів Інтернет-користувачів).

Ключові слова: *медіаспоживання, медіаповедінка, стратегії телеперегляду, інформаційні потреби й інтереси телеглядачів.*

Прослежены актуальные тенденции в медиаповедении украинских телезрителей на основании вторичных социологических и собственных исследований (веб-опроса и дискурс-анализа сообщений Интернет-пользователей).

Ключевые слова: *медиапотребление, медиаповедение, стратегии телепросмотра, информационные потребности и интересы телезрителей.*

On the basis of secondary sociological studies and our own research (Web-survey and discourse analysis of Internet users' posts) the current trends in media behavior of Ukrainian viewers were traced.

Key words: *consumption media, media behavior, watching TV strategy, information need and interests of viewers.*

У сучасних соціальних комунікаціях важливого значення набуває чинник клієнта, в медіакомунікаціях — глядача, читача, слухача, Інтернет-користувача. Звісно, це трансформуватиме (і вже трансформує) медіа загалом і телебачення зокрема, тому актуалізуються спостереження за поведінкою медіаспоживачів.

Серед дозвіллевих практик українського населення значне місце продовжує посідати телеперегляд, але водночас простежуються тенденції переходу до інших практик, зокрема Інтернет-серфінгу. Таким чином, постає необхідність вивчати зміни пріоритетів у медіавподобаннях українців.

Дискурс-аналіз реклаमाцій Інтернет-користувачів виявив критичну оцінку численних телепродуктів, що свідчить про невідповідність існуючих концепцій і якості телепрограм реальним запитам телеглядачів. Виявлення й узагальнення критичних оцінок для подальшого корегування телепродуктів також є актуальним.

Мета статті — простежити актуальні тенденції в медіаповедінці українських телеглядачів.

За десятиліття існування телебачення в українського телеглядача сформувалося своєрідне амбівалентне ставлення до телевізора, яке в кожному разі реалізується в практиках на розсуд людини. Унаслідок цього українських медіаспоживачів можна поділити на тих, хто залишився в лавах телеглядачів, і тих, хто ці лави залишив майже остаточно.

Поведінкова стратегія 1: «Телевізор як джерело безкорисливої радості». У 2011 р. соціологічна група «Рейтинг» методом особистого формалізованого інтерв'ю з'ясувала, що найбільше радості дорослим у віці понад 18 років надають родина (66 %), діти (53 %) та друзі (41 %).

До першої п'ятірки «Рейтингу радості» потрапили також гроші (31 %) та перегляд телевізора (27 %). Останній як джерело радості випередив роботу, перебування на природі, подорожі, музику, святкування дня народження, дарування й отримання подарунків.

Абсолютними лідерами за відчуттям радості від перегляду телевізора стали мешканці Південного регіону України [8].

Слід зазначити, що телебачення як джерело радості не значно поступається родині, дітям, друзям. Більше того, згідно з іншими даними, телевізор привертає де-факто увагу дорослих більшою мірою, ніж власні діти: майже три з чотирьох українських сімей (72,5%) не можуть знайти більше години для спілкування з дітьми в будні дні, а кожна друга (55,5%) приділяє дітям не більше години у вихідні [15], натомість телеперегляд у період 2003–2011 рр. становив понад чотири години [12].

У 2010 р. Київський міжнародний інститут соціології провів 18 фокус-груп у різних регіонах України і навів результати у звіті «Ставлення громадян до ролі ЗМІ. Оцінка якості місцевих ЗМІ та рівень довіри до них», де зазначається, що найчастіше респонденти переглядають телевізор увечері. Часто перегляд супроводжує сімейну вечерю, виконання хатніх справ. Певні учасники дискусій умикають його вранці, поки збираються на роботу / навчання [11].

Фонова роль телеперегляду виявлена під час вуличного опитування «Чи дивитесь Ви телевізор?» чернігівського порталу god.ua, де респонденти розповіли про свої звички:

Ольга, менеджер: «Телевізор я не дивлюся, оскільки в мене немає на це часу. Іноді телевізор увімкнений як фон, а я в цей час виконую побутові домашні справи»;

Дмитро, веб-програміст: «Перегляду телевізора я приділяю доволі мало часу, вмикаю його приблизно тричі на тиждень. Та й то переважно ввімкнений телевізор більшою мірою слугує фоном під час якого-небудь іншої справи» [10].

У цьому разі важливим є психологічний момент: телевізор — атрибут домашньої атмосфери, буденності. Він — майже член сім'ї: говорить, але його можна не слухати, має недоліки, та це не означає, що він не потрібний. Більше того, на відміну від членів сім'ї, телевізор нічого не вимагає, все знає і швидко замовкає. Телевізор зручний ще й тим, що великою мірою передбачуваний: під Новий рік — «Іронія долі, або З легкою парою!», на День перемоги — «У бій ідуть одні «старики», в певні години — новини й улюблені розважальні передачі.

Телеперегляд — це пасивна форма присутності, ілюзія особистої участі. Для того, щоб опинитися десь на Евересті чи в глибинах океану, не слід докладати зусиль і мати вміння, щоб відвідати концерт знаменитості чи міжнародний футбольний матч, не обов'язково витрачати кошти, можна не брати на себе відповідальності, але «побувати» на всіх вирішальних подіях у житті країни.

Поведінкова стратегія 2: «Бунт проти телевізора». Згідно з даними веб-опитування «Яким телепередачам Ви надаєте перевагу?» (листопад 2012 р. — листопад 2013 р., <http://podrobnosti.ua/voting/>), певні медіаспоживачі демонструють протестну реакцію щодо телебачення: «Швидкість руйнування мозку прямо пропорційна квадрату діагоналі телевізора», «Зомбоящик — для біомаси», «Телебачення — це радість недоумкуватих», «Подарував свій зомбоящик родичам. Мені достатньо книг та Інтернету», «Взагалі не дивлюся ваше ... телебачення. Це такий рецепт щастя». Принципово відмовились від телеперегляду 98 респондентів (10 % від тих 990 респондентів, котрі надали власні відповіді); вони пишуть, що не дивляться телевізор узагалі — хто три роки, хто п'ять, хто десять.

Респонденти веб-опитування, а також Інтернет-користувачі називають такі причини відмови від телеперегляду:

- засилля реклами («Через надмірність реклами зникає всяке бажання дивитися будь-які передачі»);
- втрату інтелектуальної основи («Телебачення втратило інтелект, усі передачі для дебілів»);
- маніпулятивне спотворення подій («Телевізор краще не дивитися. Промивання мізків»);
- агресивність і депресивність контенту («Усе TV України — депресивне і гнітюче! Таке відчуття, що народ спеціально «плющать» психічно!»);
- брак оригінальних ідей і цікавих медіагероїв («Як не ввімкнеш ТВ — одні й ті ж пики. Нудно, панове»);
- зручність новітніх технологій («Телевізор не дивлюся взагалі. Комп'ютер та Інтернет повністю його замінили. Ще 1-2 роки
- телевізор буде не потрібний, як зараз не потрібні стаціонарні телефони»).

Означений висновок аналогічний поданому ще у 2010 р. у звіті «Ставлення громадян до ролі ЗМІ. Оцінка якості місцевих ЗМІ та рівень довіри до них» Київського міжнародного інституту соціології (на підставі 18 фокус-груп у різних регіонах України): «Телебачення поступово втрачає лідируючу позицію найпопулярнішого ЗМІ, поступаючись Інтернету, особливо як інформаційне джерело» [11].

Через рік соціологічна група «Рейтинг» засвідчила, що «...за два роки українці почали відчувати радості від телевізора менше, а від Інтернету — більше» [8].

Зниження споживчої оцінки телебачення порівняно з Інтернетом пояснюється не тільки його вищезазначеними недоліками, а й трендами медіакультури: для медіаспоживача телебачення вже не є таким престижним, як Інтернет. Відповідно до теорії демонстративного споживання американського економіста і соціолога Т. Веблена [2], засвідчувати свою прихильність до телебачення вже не модно, радше навпаки — соромно. Актуальним у медіаспоживанні є інше: виявляти свою активність у соцмережах, користуватися планшетами і телефонами останніх (бажано дорогих) моделей тощо. Цікавий факт: у 2010 р., згідно з даними Gemius и GfKUKraine, 77 % українських Інтернет-користувачів щодня дивилися телевизор [5]. Отже, ймовірно, що ті, хто так активно критикує телевізор, радше за все, просто не зізнаються, що періодично його вмикають.

Принадність і відразливість телебачення для глядача особливо позначаються на результатах фокус-групових дискусій КМІС. У їхньому звіті зазначено: «Основними перевагами ТВ респонденти вважають достатньо високий професійний та технічний рівень програм (робота ведучих, оператора тощо), цікавий і різноманітний розважальний контент. Серед основних недоліків національних ЗМІ респонденти називають «гонитву за рейтингами» та прибутком, яка призводить до скорочення інформаційної складової на користь реклами та розважальних програм» [11].

У цьому разі розважальність медіаспоживачі вважають і перевагою, і недоліком телебачення (!), що спонукає до детальнішого вивчення інформаційних інтересів медіаспоживачів.

Інформаційні потреби й інтереси українських телеглядачів — явище неоднозначне, еkleктичне, які найліпше узагальнити словом «попури», оскільки вони апелюють до різної проблематики — настільки ж різної, як і фізичні й емоційні стани людей, періоди їхнього особистого життя й існування країни.

На сайті телеканалу «Інтер» (<http://podrobnosti.ua/voting/>) подане веб-опитування: «Яким телепередачам Ви надаєте перевагу?». За період листопад 2012 — листопад 2013 рр. проголосувало 14 414 користувачів, згідно із цим надано такі результати: новини — 30 %; про природу — 20,5 %; історичні хроніки — 18 %; політичні ток-шоу — 8,4 %; творчі (танцювальні та ін.) конкурси — 4,3 %; про техніки виживання — 3,3 %; ток-шоу про життя звичайних людей — 2,4 %; кулінарні шоу — 2,4 %; про життя багатих — 1,2 %; власний варіант — 2,7 % (990 відповідей).

Слід зазначити, що протягом періоду опитування коливання в усіх варіантах відповідей було незначним — не більше 1 %. Таким чином, поділ декларованих інформаційних інтересів медіаспоживачів виявився стабільним: при найвищому інтересі до новин (30 %) і при найменшому — до телепередач про життя багатих (1 %).

Власні відповіді (всього — 990) увиразнюють високу популярність розвивально-пізнавальних передач про науку, техніку, природу, історію, подорожі, а також трансляцій спортивних змагань, зокрема футболу. Телеглядачі зацікавлені в перегляді кінофільмів (29 відповідей), акцентуючи, що йдеться про історичні стрічки, кіно, «основане на патріотизмі та духовності», «про любов», «старе хороше». Мінімальним виявився запит на телепередачі про культуру, мистецтво, літературу — лише 5 відповідей.

Отримані результати подібні до свідчень вторинних соціологічних досліджень, наприклад, Інституту Горшеніна, відповідно до яких українці виявляють значний інтерес до новин та інформаційних програм, передусім, політичного, економічного та соціального змісту [3, с. 9].

Результати цього дослідження відповідають й положенням доповіді «Культурні практики і культурна політика» (2012) Центру соціальних досліджень «Софія»: «Під час перегляду телепередач українці надають перевагу насамперед новинам, сучасним російським художнім фільмам, старим вітчизняним (радянським) художнім фільмам, розважальним та гумористичним передачам, шоу і конкурсам, українським та російським серіалам, іноземним (окрім російських) художнім фільмам, прогнозу погоди. Передачі, присвячені питанням культури та мистецтва, а також концерти класичної музики (концерти джазу, опера, балет), цікавлять дуже незначну частину телеаудиторії» [4, с. 19].

Проаналізовано дані Індустріального телевізійного комітету (ІТК) — фахового об'єднання провідних телеканалів та медійних агенцій, що представляє інтереси телевізійної галузі України, — ТБ-панелі листопада 2012 р. (табл. 1) і 2013 р. (табл. 2):

Таким чином, в інформаційних уподобаннях українського телеглядача у 2012 р. домінували новини, аналітика, талант-шоу, соціальні ток-шоу, художні фільми. У позиціях, які не зазначено в таблиці, — бокс, комедійна передача «Розсміши коміка», телесеріал «Шеф», музичне шоу «Х-Фактор. Третій сезон», лотерея «Червоне або чорне».

За рік у топ-10 телепрограм відбулися несуттєві зміни (хоча в досліджуваній період розгорталися події, пов'язані з Євромайданом):

Після першої десятки — телесеріал «Береги моєї мрії», «Х-Фактор. Четвертий сезон», розважальне шоу «Київ вечірній», соціальне ток-шоу «Один за всіх».

Таким чином, на основі вторинних соціологічних досліджень, а також результатів цієї розвідки можна визначити найпоширеніші інформаційні інтереси українського телеглядача: новини — аналітика — талант-шоу — соціальні ток-шоу — художні фільми — спорт — гумор, що відображає світосприйняття українського телеглядача, «картину світу».

Таблиця 1

**Топ-10 телепрограм
(листопад 2012)**

Програма	Канал	Дата	Universe		Міста 50+		Міста 50-	
			рейтинг rat	аудитор. shr%	рейтинг rat	аудитор. shr%	рейтинг rat	аудитор. shr%
ТСН	1+1	02.11.12	10,32	25,62	7,08	19,25	13,06	30,20
ТСН-тиждень	1+1	04.11.12	9,89	24,38	6,74	16,68	12,56	30,85
Голос. Діти	1+1	04.11.12	9,41	24,02	6,56	16,41	11,82	30,72
Подорожі тижня	Інтер	11.11.12	8,58	21,00	8,43	21,07	8,72	20,94
Подорожі	Інтер	29.11.12	8,49	20,55	8,32	21,53	8,63	19,81
Красуня і чудовисько х/ф	Інтер	18.11.12	7,99	20,54	5,95	15,87	9,73	24,23
Про життя!	Інтер	20.11.12	7,89	20,50	6,16	17,29	9,36	22,86
Величне століття. Роксолана т/с	1+1	29.11.12	7,71	21,05	3,99	12,21	10,86	27,18
Новини	Інтер	05.11.12	7,47	24,28	5,60	19,94	9,06	27,41
Подорожі. Неформат	Інтер	01.11.12	7,22	18,08	7,33	18,57	7,13	17,68

[1].

Таблиця 2

Топ-10 телепрограм
(листопад 2013)

Програма	Канал	Дата	Universe		Міста 50+		Міста 50-		аудитор. шр% top. shg%
			рейтинг rat	аудитор. шр% shr%	рейтинг rat	аудитор. шр% shr%	рейтинг rat	аудитор. шр% shr%	
Футбол. Відбірковий матч ЧС-2014. Франція-Україна	Інтер	19.11.13	12,87	40,34	14,68	43,97	11,44	37,24	
Футбол. Відбірковий матч ЧС-2014. Україна-Франція	Інтер	15.11.13	10,28	32,34	11,93	36,41	8,99	28,97	
Подорожі	Інтер	30.11.13	10,04	23,98	9,19	22,79	10,71	24,86	
Шустер Live	Інтер	29.11.13	9,46	23,58	9,83	25,91	9,17	21,92	
ТСН	1+1	18.11.13	8,88	22,61	5,79	16,35	11,30	26,73	
Птахи у клітці х/ф	Інтер	30.11.13	8,21	22,30	6,29	17,12	9,72	26,35	
Вечірній квартал	1+1	08.11.13	8,03	21,62	6,42	17,60	9,29	24,69	
Подорожі тижня	Інтер	17.11.13	7,89	19,22	7,73	19,66	8,01	18,91	
Два Івани х/ф	Інтер	09.11.13	7,87	20,04	5,59	14,52	9,66	24,22	
ТСН-тиждень	1+1	24.11.13	7,39	18,07	6,27	15,77	8,28	19,78	

[13].

Ці зацікавлення підтверджують висновок КМІС, датований ще 2010 р.: «Телебачення виконує для більшості... інформаційну та розважальну функції» [11].

Закономірності серфінгу по каналах. Пересічний українець відчуває залежність власного становища від ситуації в країні і тому вмикає передусім новини, в яких йому не все зрозуміло і не відповідає дійсності: офіційні особи говорять, що економіка зростає, але людина цього не відчуває. У веб-опитуванні «Яким телепередачам Ви надаєте перевагу?» характерною респондентською відповіддю є така: «Оцінювати нічого, жодної конкретики немає».

Відчуття інформаційної дезорієнтації замість орієнтування в подіях зовсім не суб'єктивне — дані моніторингу політичних новин, проведеного Академією української преси за участю співробітників Інституту соціології НАН України у 2010–2011 рр. та в 2013 р., засвідчують: «проблеми прав і свобод, громадянського суспільства — на периферії уваги», «чим менше політичних новин, тим частіше вони подаються з однією точкою зору» [7], «дисбаланс уваги та синхрону влади й опозиції в новинному потоці, канали помітно диференційовані за цими показниками» [6].

Крім того, в ефірі переважають новини про різні соціальні лиха: вбивства, зґвалтування, шахрайство, що зневірює медіаспоживача ще дужче. Перегляд випуску новин завершується малоцікавими для нього приватними історіями «зірок», репортажами про чупакабру або народження левеняти в якомусь зоопарку.

Найдопитливіші вмикають політичні ток-шоу. У вересні 2012 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки, в рамках якого здійснювалося вивчення популярності й аудиторії суспільно-політичних програм у структурі української телевізійної мережі України. Виявлено відмінності в знаннях про ці передачі та фактичному їх перегляді.

Так, найвідомішими суспільно-політичними програмами в Україні виявилися «Шустер Live» на Першому національному з ведучим Савіком Шустером (84 % опитаних) і «Велика політика» з Євгеном Кисельовим на «Інтері» (80 % опитаних).

Насправді ж їх переглядала менша кількість людей: на момент опитування найпопулярнішими передачами були «Шустер Live» на Першому національному (53 %) та «Велика політика» з Євгеном Кисельовим на «Інтері» (46 %). Далі — «Свобода слова» на ICTV з ведучим Андрієм Куликовим (32 %) та програма «Республіка» з Анною Безулик на 5-ому каналі (20 %).

Постійних глядачів суспільно-політичних програм в Україні взагалі небагато: «Шустер Live» (3–4 із 4 випусків програми протягом останнього місяця) — 12 % населення; «Велика політика» — 11 % населення; «Свобода слова» — 5 %; «Республіка» — 3 % [16]. Таким чином, тих, хто хоче регулярно дивитися на безкінечні дискусії

політиків в ефірі (а саме таке сприйняття подібних програм виявлено в результаті ФГД у рекламаціях Інтернет-користувачів), не так уже й багато.

Розраду і поліпшення настрою глядач знаходить у численних телерозвагах: «... незважаючи на популярність політичних ток-шоу, на українському телевізійному ринку домінують розважальні програми — передусім кінопоказ і талант-шоу».

Українська телеаудиторія, цілком очікувано, демонструє свою залежність від кінофільмів і телесеріалів. Аудиторія в деяких серіалах перевищує 20 %, що значно більше, ніж у політичних ток-шоу [14, с. 16]. Це спостереження медіаексперта В. Єрмоленка подано декілька років тому в аналітичному звіті «Український медіа ландшафт — 2010», однак і нині воно є актуальним.

Таким чином, телебачення інформує глядача, розважаючи, і розважає, інформуючи, в чому полягає секрет його популярності серед мас.

Телеспоживання в Україні протягом останніх десятиліть і нині посідає провідне місце в дозвіллевих практиках населення, що засвідчують численні вторинні соціологічні дослідження. Однак простежено й новітні тенденції в медіаповедінці українців

1. Чітко виявлені дві поширені стратегії телеперегляду: здебільшого фоновий до основних занять телеперегляд і відхід від телеперегляду на користь Інтернет-серфінгу; з-поміж цих тенденцій домінує перша;

2. Найпоширеніші інформаційні інтереси українського телеглядача такі: новини — аналітика — талант-шоу — соціальні ток-шоу — художні фільми — спорт — гумор;

3. Найбільшим є запит на новинну інформацію. Водночас, виявлене невдоволення глядачів якістю теленовин (незрозумілість, відверта маніпулятивність, агресивність контенту тощо).

Подальшого дослідження потребують поширені моделі медіаспоживання, мотиви медіаповедінки, визначення рівнів медіаграмотності різних соціальних груп, способи адаптації медіапродукції до новітніх вимог медіаспоживача тощо.

Список літератури

1. Аналітика: 50 найкращих програм листопада : дані Індустріального телевізійного комітету за період 1–30 листопада 2012 р. [Електронний ресурс] (19.12.2012) // Режим доступу: <http://itk.ua/ua/press/item/id/1298>. — Назва з екрана.
2. Веблен Т. Теорія праздного класу / Пер. с англ., вступ. ст. С. Г. Сорокиной; Общ. ред. В. В. Мотылевой. — М. : Прогресс, 1984. — 368 с.
3. Доверие к СМИ в Украине: телефонный опрос Института Горшенкина (22.10.2010 — 24.10.2010) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://institute.gorshenin.ua/researches/28_doverie_k_smi_v_ukraine.html. — Назва з екрана.

4. Культурні практики і культурна політика : аналітична доповідь Центру соціальних досліджень «Софія». — К., 2012. — 164 с.
5. Кутик М. 77 % українських користувачів Інтернету кожен день дивляться ТВ [Електронний ресурс] (30.08.11)/ Максим Кутик // Режим доступу: <http://ain.ua/2010/09/30/33104#more-33104>. — Заголовок з екрана.
6. Моніторинг політичних новин. Основні результати (вересень 2013). — К. : Академія Української Преси за участю співробітників Інституту соціології НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://aup.com.ua/?cat=monitoring&subcat=press_0212&menu=September_2013. — Назва з екрана.
7. Моніторинг політичних новин: основні результати. — К. : Академія Української Преси за участю співробітників Інституту соціології НАН України, (грудень 2010-червень 2011) [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://www.aup.com.ua/?cat=analytics&subcat=news&menu=newst>. — Назва з екрана.
8. Рейтинг радості: динаміка : результати особистого формалізованого інтерв'ю соціологічної групи «Рейтинг» (17–27 вересня 2011) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13973/>. — Назва з екрана.
9. СМІ в Україні: телефонний опрос Інституту Горшеніна (14.11.2011 — 16.11.2011) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/99_smi_v_ukraine_.html. — Заголовок з екрана.
10. Смотрите ли вы телевизор? [Електронний ресурс] (28.10.2013). — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_say_49512.html. — Заголовок з екрана.
11. Ставлення громадян до ролі ЗМІ. Оцінка якості місцевих ЗМІ та рівень довіри до них: звіт КМІС про медіадослідження (драфтова версія). На правах рукопису. — К., 2010. — 38 с.
12. Телеперегляд (2003–2011) : дані Індустріального телевізійного комітету [Електронний ресурс] (11.12.2013). — Режим доступу: <http://itk.ua/ua/page/maintrends/>. — Назва з екрана.
13. ТОП-програми : дані Індустріального телевізійного комітету за період 1–30 листопада 2013 р. [Електронний ресурс] (11.12.2013). — Режим доступу: <http://itk.ua/ua/page/topprograms/>. — Назва з екрана.
14. Український медіа-ландшафт 2010: аналітичний звіт [Електронний ресурс] / <http://www.kas.de/ukraine/ukr/publications/23004/>. — Назва з екрана.
15. Українські батьки приділяють своїм дітям не більше години на день [Електронний ресурс] (29.05.2012). — Режим доступу: <http://shlapak.com/ukrayinski-batki-pridilyayut-svoym-dityam-ne-bilshe-godini-naden/>. — Назва з екрана.
16. Українці широко обізнані про політичні шоу : дослідження КМІС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=124>. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 28.01.2014 р

Третій розділ

Педагогіка

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА САМООСВІТНЬОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглядається формування самоосвітньої компетентності майбутніх учителів технологій. Відображається сутність і розкривається структура самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя технологій.

Ключові слова: компетентнісний підхід, самоосвітня компетентність, учитель технологій.

Рассматривается формирование самообразовательной компетентности будущих учителей технологий. Отображается сущность и раскрывается структура самообразовательной компетентности будущего учителя технологий.

Ключевые слова: компетентностный подход, самообразовательная компетентность, учитель технологий.

The formation of self-education of future teachers of technology is discovered. The essence of the structure of self-education of future teachers of technology appeared and revealed.

Key words: competence approach, self-educational competence, technology teacher.

Нині на ринку праці склалася ситуація, яка свідчить про те, що тільки компетентні, самоорганізовані й ініціативні фахівці, здатні самовдосконалюватися професійно та особистісно, можуть бути конкурентоспроможними та найбільше затребуваними. У зв'язку із цим особливою актуальності набувають проблеми саморозвитку, самовиховання й самовдосконалення майбутніх спеціалістів, які здобули досконалі предметні знання за обраною спеціальністю та здатні до самостійної творчості. Проте, як зазначають науковці, серед педагогів загалом та вчителів технологій зокрема, спостерігається дефіцит самостійності, внутрішнього прагнення до самореалізації за допомогою самоосвіти [1 та ін.].

Важливість самоосвіти полягає в тому, що вона сприяє формуванню соціальної конкурентоспроможності випускника, надаючи можливості здобути якісну вищу освіту, опанувати на високому рівні кваліфікації професії та, за необхідності, змінити спеціальність.

Педагогічна самоосвіта, спрямована на вдосконалення спеціальної, психолого-педагогічної та методичної підготовки, є основою самоосвітньої компетентності. Проблему професійної компетентності вчителя висвітлено в таких працях учених-педагогів і психологів, як Д. Алфьорова, М. Єрмоленко, Н. Кузьміна, А. Маркова, В. Мижерикова, Н. Разіна, Є. Чеботарьова, С. Шишова та ін. У вітчизняній літературі цю проблему аналізували С. Бондар, Н. Глинянюк, Є. Павлютенков, С. Тищенко та ін. Сутність поняття «компетентність» розглядали такі вчені, як Т. Воронова, С. Іванова, Г. Сухобська та ін.

Самоосвітню компетентність досліджували О. Айзенберг, С. Архангельський, А. Громцева, Г. Гусев, Ю. Дмитрієв, Л. Колесник, І. Малкін, П. Підкасистий, Б. Райський, О. Фоміна, О. Ястребцева та ін. Але нині є недостатньо дослідженим розвиток самоосвітньої компетентності в майбутнього вчителя технологій.

Мета статті — виявити сутність і структуру самоосвітньої компетентності майбутніх учителів технологій.

Перш ніж розглянути сутність поняття «самоосвітня компетентність», проаналізуємо поняття «самоосвіта», «компетентність» та їхні складові.

Так, самоосвіта [4, с. 511] визначається як освіта, що здобувається в процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в навчальному закладі. Найпоширенішою формою самоосвіти є читання та вивчення навчальної літератури. У системі безперервної освіти самоосвіта виконує роль сполучної ланки між ступенями та стадіями організованого навчання, надаючи освітньому процесу цілісності. Самоосвіта вчителя є основною формою підвищення його кваліфікації, яка полягає в удосконаленні знань і узагальненні педагогічного досвіду завдяки цілеспрямованій самостійній роботі з літературою та матеріалами.

Самоосвіта — це безперервний процес саморозвитку та самовдосконалення педагога, який здійснюється індивідуально або колективно. Особистість, яка поглиблено долучається до нього, має вміти: оцінювати свої можливості, якості, обирати своє місце в житті, суспільстві, усвідомлювати свої інтереси, знаходити джерело пізнання та відповідні до своїх можливостей форми самоосвіти, планувати власну діяльність, реалізовувати особисті можливості тощо [5, с. 89].

Компетентність (із латинської «competentia», що означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід) — це проінформованість, обізнаність, авторитетність [4, с. 511], набута в процесі навчання інтегрована здатність особистості, знання, досвід, цінності і ставлення, що можна цілісно реалізувати на практиці.

У психолого-педагогічній літературі немає достатньо чіткого визначення поняття «компетентність», яке переважно вживається інтуїтивно. Тлумачний словник надає подібні визначення понять «компетентності» та «компетенції». Останнє поняття традиційно використовується в значенні «коло повноважень» суб'єкта. «Компетентність» же пов'язана з його інформованістю, авторитетністю, кваліфікацією, є здатністю успішно реалізувати індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання. На думку О. Васічкіної, «... компетентність — атрибут професіоналізму. Зазвичай, компетентність взаємопов'язана з професією, під якою розуміють певний вид трудової діяльності, занять, що потребує спеціальних теоретичних знань і практичних навичок...» [6, с. 29]. Таким чином, використання терміна «компетентність» у цьому дослідженні є доцільним.

Н. Кузьміна вважає компетентність суб'єктивним фактором продуктивної діяльності педагога [8, с.105].

Самоосвітня компетентність ґрунтується на самоосвіті, яка є необхідною складовою життя сучасної людини і єдиною детермінантою саморозвитку її внутрішнього світу. Згідно з О. Чеботарьовою, «...самоосвітня компетентність притаманна суб'єкту та реалізується ним не тільки в результаті діяльності, а й у ньому самому, перетворюючи себе в ній. Таким чином, самоосвітня компетентність — це творіння людиною самої себе...» [12, с. 185].

Особливістю самоосвітньої компетентності є формування її на основі набуття досвіду самостійних спроб і досягнень у самоосвітній діяльності, вироблення власної індивідуальної системи навчання, переходу від копіювання зразків самоосвіти до створення власної моделі, долучення самоосвіти до способу життя студента.

Удосконалення самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя технологій не припиняється й після закінчення вищого навчального закладу. Основними його формами є самостійне ознайомлення з педагогічними статтями, книгами, журналами, участь у діяльності методичних об'єднань, предметних комісій, педагогічних семінарів і читань, різних нарад, конференцій. Учитель постійно має вдосконалюватися, стежити за досягненнями науково-технічного прогресу та використовувати свої знання практично. Отже, не набувши навичок самоосвітньої компетентності, майбутній учитель технологій не може успішно самоствердитися та повністю реалізуватися в професійній діяльності.

Сутність самоосвітньої компетентності полягає в здобутті знань із різноманітних джерел, використанні їх у професійній діяльності, розвитку особистості та власній життєдіяльності.

Самоосвітня компетентність є одним із проявів і показником соціальної та професійної зрілості особистості, що має особливе значення в умовах переходу до інформаційного суспільства, слугує одним із головних критеріїв оцінки якості випускника, невід'ємною й природною складовою способу його життя в будь-якому віці.

Самоосвітня компетентність випускників вищої школи, на думку О. Чеботарьової, це передусім цілеспрямованість, відповідальність, підприємливість, наполегливість, ініціативність, креативність, воля, активність мислення, розумова самостійність, самоорганізація, здатність до рефлексії [12, с. 186].

Професійне самовдосконалення здійснюється завдяки цілеспрямованій самоосвітній діяльності, яка передбачає систему вмінь, що є основою формування самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя, котрий має вміти оцінювати свої можливості; брати до уваги наявність своїх якостей; посісти своє місце в житті, суспільстві; знаходити джерело пізнання та доступні своїм можливостям форми

самоосвіти; планувати свою діяльність; реалізовувати особисті можливості [11, с.149].

На думку вчених [3; 6; 13 і ін.] структура самоосвітньої компетентності має такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, організаційний, процесуально-інформаційний і контрольньо-рефлексивний.

Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає активність, прагнення, усвідомлену особистісну настанову на самовдосконалення в інтелектуальній сфері; усвідомлення самоосвіти як особистісно та суспільно значущої діяльності; внутрішню потребу в систематичному оновленні й збагаченні професійних знань; емоційно-вольовий механізм щодо подолання труднощів під час самоосвітньої діяльності; наявність ціннісних орієнтацій і мотивів здійснення самоосвіти.

Організаційний компонент — чітка побудова самоосвітньої діяльності, цілеспрямованість, сконцентрованість, самокерування, рефлексія в пізнавальній діяльності; цілепокладання (орієнтація, визначення мети); раціональне планування й організація самостійної пізнавальної діяльності (проектування власних дій, регламентація часу, вибір форм, прийомів, джерел самоосвіти, створення оптимально сприятливих умов для самоосвіти та організація робочого місця).

Процесуально-інформаційний — самокерування рухом від пізнавальної мети до результату засобами самостійно організованої пізнавальної діяльності, функціональність знань, умінь, навичок, їхнє самостійне вдосконалення; інформаційно-пошукові (пошук, відбір потрібної інформації), навчально-інформаційні та технологічні вміння (ефективне й раціональне використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій для роботи з інформацією); здатність і готовність працювати з інформацією, інформаційними технологіями з метою власної самоосвіти, самореалізації.

Контрольно-рефлексивний — уміння самоаналізу та самооцінки; самоконтролю та саморегуляції, рефлексивні (самозвітування щодо результативності роботи, розроблення нових завдань для наступного циклу самоосвіти, визначення напрямів удосконалення власної самоосвітньої діяльності).

Розвиваючи пізнавальну самостійність у процесі навчання, студент набуває самоосвітню компетенцію, що дозволяє йому бути успішним у житті, конкурентоспроможним у подальшій професійній діяльності.

Таким чином, самоосвітня компетентність — це знання і розуміння особистістю принципів самоосвіти та здатність їх застосувати під час набуття компетентностей і, як результат, використання набутого досвіду для вирішення професійних завдань.

Формування досвіду самоосвітньої діяльності починається з найпростіших спроб самостійного визначення мети й реалізації освітніх намірів, які потім трансформуються у власну самоосвітню систему фахівця.

Майбутнім вчителям технологій особливу увагу слід приділити розвитку самоосвітньої компетентності. Ця спеціальність потребує постійного підвищення професіоналізму, оскільки безпосередньо залежить від багатогранності вмінь та знань, у свою чергу пов'язаних з новітніми технологіями, які постійно змінюються.

Реалізація означених положень без достатнього рівня самоосвітньої компетентності, яка передається учням, прагнення більше знати, краще зробити сприяє посилення їх інтересу до роботи.

Отже, розглянуто сутність самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя технологій, яка впливає на формування професійної компетентності. Огляд досліджень надав можливість виявити структуру самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя технологій, яка полягає в різнопланових психолого-педагогічних напрямках розвитку його особистості. Учителю технологій, має опанувати педагогічну майстерність, методику усіх видів інструктажу, вміти чітко, переконливо пояснювати теоретичний матеріал, показувати трудові дії та прийоми, організувати самостійну роботу учнів.

Перспективою подальших досліджень є детальне розроблення кожного з компонентів структури самоосвітньої компетентності та їх дослідження.

Список літератури

1. Арынханова Э. К. Формирование готовности студентов к самообразовательной деятельности на основе профессиональной компетенции [Электронный ресурс] / Э. К. Арынханова // Веб-версия материалов международного науч.-практ. конф. «Инновации и подготовка научных кадров высшей квалификации в Республике Беларусь и за рубежом». — Мн. : ГУ «БелИСА», 2008. — Режим доступа: <http://belisa.org.by>. — Заглавие с экрана.
2. Балыхина Т. М. Структура и содержание российского филологического образования. Методологические проблемы обучения русскому языку: Науч. издание / Т. М. Балыхина. — М.: Узд-во МГУП, 2000. — 400 с.
3. Білоусова Л. І. Технологія формування у майбутніх педагогів компетентності самоосвіти з використанням потенціалу інформаційно-навчального середовища / Л. І. Білоусова, О. Б. Кисельова // Інформаційні технології в освіті: зб. наук. праць / Гол. ред. Співаковський О. В. — Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. — Випуск III. — С. 11–20.
4. Большая современная энциклопедия. Пед. издание / — Мн: ИООО «Современное слово», 2005. — 511 с.
5. Бухлова Н. В. Навчаємо вчитися: діагностика і формування самоосвітньої компетентності учнів. — К. : Вид. дім «Шкіл. світ» : Вид. Л. Галіцина, 2006. — 128 с.
6. Васичкина О. Н. «Информационно-коммуникационные технологии как средство формирования профессиональной коммуникативной компетентности студентов экономических специальностей»: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Ольга Николаевна Васичкина. — Ставрополь, 2009. — 225 с.
7. Громцева А. К. Самообразование как социальная категория: Учебно-методическое пособие к спецкурсу / Ангелина Константиновна Громцева. — Л., 1976. — 159 с.

8. Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища / Н. В. Кузьмина. — М.: Высш. Шк., 1989. — 167 с.
9. Ратушинська А. С. Розвиток самоосвітньої компетентності студентів ВНЗ / А. С. Ратушинська. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: збірник наукових праць. — Переяслав-Хмельницький, 2012. — Вип. 26. — С. 258–263.
10. Тхоржевский Д. А. Методика трудового обучения и общетехнических дисциплин: учеб. пособ. / Д. А. Тхоржевский; — М : Просвещение, 1982. — 447 с.
11. Фомина Е. Н. по теме «Формирование самообразовательной компетентности на основе применения модульной технологии (на примере средних профессиональных учебных заведений)»: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Елена Николаевна Фомина. — Санкт-Петербург, 2007. — 182 с.
12. Чеботарева Е. С. Информационные технологии в развитии самообразовательной компетентности студентов / Е. С. Чеботарева // Вестник Московского городского педагогического университета : (материалы II Международной науч.-практ. конф. «Информационные технологии в образовании (ИТО—Черноземье—2008)» (8–11 декабря 2008 г. г. Курск). Серия «Информатика и информатизация образования»/ под ред. С. Г. Григорьева [и др.]. — М. — Курск : КГУ, 2009. — Вып. 6 (16). — С.185–186.
13. Щолок О. Б. Компетентність самоосвіти як педагогічна проблема / Олеся Борисівна Щолок // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Луганськ, 3-5 жовтня 2007 р.). — Луганськ : Альма-матер, 2007. — Ч. 3. — С. 167–175.

Надійшла до редколегії 27.01.2014 р.

УДК 378.013.42.091.212-054.6

О. М. БІЛИК

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

На основі аналізу сучасних вітчизняних педагогічних досліджень виокремлено проблеми соціалізації іноземних студентів в освітньо-культурному середовищі вищого навчального закладу.

Ключові слова: соціалізація, іноземні студенти, освітньо-культурне середовище вищого навчального закладу.

На основе анализа современных отечественных педагогических исследований выделены проблемы социализации иностранных студентов в образовательно-культурной среде высшего учебного заведения.

Ключевые слова: социализация, иностранные студенты, образовательно-культурная среда высшего учебного заведения.

The problems of socialization of foreign students in the educational and cultural environment of higher education are emphasized on basis of the analysis of modern domestic educational research.

Key words: socialization, foreign students, educationally cultural environment of higher educational establishment.

Сучасною світовою тенденцією є зростання ролі освіти, яка розглядається як засіб інтернаціоналізації та інтеграції. Основне завдання української вищої школи в галузі міжнародної освіти — якісна професійна підготовка іноземних студентів. Проте вирішення цього завдання неможливе без створення сприятливих умов для входження іноземного громадянина в український соціум, побудови парадигми міжнародної комунікації іноземців та українського студентства, тобто без комплексного підходу до соціалізації іноземної студентської молоді.

Процес соціалізації молоді став предметом особливого вивчення з початку ХХ ст. в працях Г. Тардта, Г. Гіддінгса, Г. Лебона, Т. Парсонса, Е. Дюркгейма, Ч. Кулі та ін.

У сучасних наукових дослідженнях соціалізації виокремлюють три основні напрями: соціально-філософський (С. Батенін, О. Іванов, В. Москаленко, Б. Паригін, Е. Пеньков, Л. Синькова, А. Харчев, Р. Дарендорф, Т. Парсонс, Дж. Перрі, Дж. Хевенгерет та ін.); соціально-психологічний (Г. Андреева, Н. Андреевкова, І. Антипова, С. Белічева, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та ін.); соціально-педагогічний (Б. Бім-Бад, О. Безпалько, В. Бочарова, Ю. Василькова, О. Газман, І. Зверева, Н. Заверико, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, А. Мудрик, Л. Новикова, С. Омельченко, М. Плоткін, Ю. Поліщук, А. Рижанова, І. Рогальська, С. Савченко, В. Штифурак та ін.).

У сучасному науковому просторі зі сфери соціально-філософських досліджень проблема соціалізації особистості дедалі більше переміщується до площини педагогічних досліджень, оскільки соціалізація, яка здійснюється передусім через освіту та виховання, відбувається протягом усього життя людини. Важливим соціалізаційним етапом у житті людини є час навчання у ВНЗ. Особливої актуальності нині набуває проблема соціалізації іноземних студентів, які є специфічною категорією соціалізаційного процесу в будь-якій країні.

Мета статті — виокремити основні проблеми соціалізації іноземних студентів у контексті сучасних вітчизняних педагогічних досліджень.

Соціалізація студентської молоді є предметом розгляду багатьох дисертаційних досліджень вітчизняної соціальної педагогіки. Так, праця С. Савченка присвячена аналізу соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності з урахуванням особливостей регіонального освітнього простору. Науковець зазначає, що «системі вищої освіти в нинішніх умовах відводиться особлива роль — стати основним соціалізуючим чинником, який забезпечує розвиток у молоді позитивної соціалізаційної траєкторії» [17, с. 5]. На його думку, оволодіння студентською субкультурою є основним змістом соціалізаційних процесів у ВНЗ. Як найважливішу мету соціалізації і критерій соціалізованості студентства в системі вищої освіти України автор

визначає інтелігентність [17, с. 106]. Виділяються три етапи в соціалізації студентства: адаптаційно-ознайомлювальний (1 курс); основний виховний (3-4 курси); завершальний (5 курс) [17, с. 115]. Самовиховання особистості студента, реалізоване через саморозвиток, самореалізацію, самоактуалізацію й саморегуляцію, розглядається як «провідний механізм соціалізації студентської молоді» [17, с. 300].

Дослідження С. Савченка є детальним, різноаспектним, ґрунтовним вивченням соціалізаційних процесів студентської молоді, але в ньому не виокремлюється така специфічна категорія студентів, як іноземні, не розглядаються проблеми їхньої соціалізації, можливості залучення до позанавчальної діяльності, не аналізуються особливості існування іноземних студентів у регіональному освітньому просторі як носіїв іншої культури, представників інших традицій і способу життя, іншої системи цінностей. Хоча серед студентської молоді іноземці (майже 60 тисяч іноземних громадян навчаються нині у вищих навчальних закладах України), які потребують особливої уваги щодо їх соціалізаційних процесів, складають значну групу.

Питання соціалізації студентської молоді порушує у своєму дисертаційному дослідженні також В. Штифурак, яка розглядає особливості виховної роботи зі студентською молоддю та її значення для соціалізаційних процесів серед студентства. Автор указує на необхідність обов'язкового співвідношення процесів соціалізації та адаптації, пропонує розглядати соціальну адаптацію як один із механізмів соціалізації, вивчає професійну соціалізацію студентів, підготовку їх до успішної кар'єри, виокремлює роль викладацького корпусу в організації виховної роботи зі студентами, значну увагу приділяє формуванню здорового способу життя студентства. Але, на жаль, у дослідженні не розглядається роль студентського самоврядування в становленні виховної роботи у вищій школі, не йдеться про виховну роботу з іноземними студентами, хоча цей контингент студентської молоді потребує особливої організації виховного процесу, оскільки відрізняється специфікою національного виховання, життєвих принципів, стереотипів поведінки представників іншої культури, які в освітньому процесі активно взаємодіють із вітчизняними студентами, впливаючи на соціалізацію один одного [27].

Соціалізаційні процеси серед студентської молоді вивчає і Ю. Богинська, котра зосереджує увагу на особливостях соціально-педагогічної підтримки студентської молоді з обмеженими можливостями життєдіяльності, подає методологічні засади цієї підтримки, розробляє теоретичні основи її організації у вищому навчальному закладі, а також аналізує ресурсне забезпечення [3]. Хоча Ю. Богинська розглядає супровід і підтримку інвалідів у системі вищої освіти за кордоном та в Україні, але у своїх працях не приділяє уваги іноземним студентам українських ВНЗ, серед яких також є молодь з обмеженими можливостями життєдіяльності.

Виховні аспекти соціалізації досліджують також: Ж. Баб'як, О. Севастьянова, Л. Шеїна, Л. Дябел, Н. Грищенко. Зокрема, Ж. Баб'як діагностування соціально-виховного процесу розглядає як умову соціалізації студентської молоді [2]. Л. Шеїна зосереджується на вивченні соціально-педагогічних умов організації студентського самоврядування, які впливають на підвищення рівня соціальної активності студентської молоді [26]. О. Севастьянова розглядає соціалізацію студентства «як специфічний педагогічний феномен, управління яким здійснюється не прямо, а опосередковано, через організацію виховного процесу» [19, с. 9]. Л. Дябел зосереджує увагу на соціалізації студентів-першокурсників у позанавчальній діяльності, зазначаючи, що «соціалізуючий процес має розгортатися у сприятливому педагогічному середовищі» [9, с. 12]. Н. Грищенко вивчає проблему формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді в позанавчальній діяльності [6].

У деяких дослідженнях соціалізація молоді розглядається в контексті соціокультурних процесів. Так, Н. Самохіна вважає, що на ефективність громадянської соціалізації студентів педагогічних ВНЗ суттєво впливає посилення соціокультурної спрямованості освітнього процесу [18]. М. Алексеева-Вовк наголошує на тому, що опанування культури мовлення сприяє успішній соціалізації студентів [1]. Ю. Лисенко вивчає соціально-педагогічні чинники впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру [12]. Н. Міщенко досліджує студентську субкультуру як фактор соціалізації майбутніх соціальних педагогів [13].

Чимало науковців розглядають соціалізаційні процеси в умовах соціокультурного середовища: О. Туріна вивчає культурно-мистецьке середовище як чинник творчої соціалізації особистості; О. Холоденко аналізує соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів у контексті соціокультурного середовища [22, 24]. Як особливий соціально-педагогічний феномен розглядає культурно-освітнє середовище В. Стрельцова, зосереджуючись на проблемі соціальної адаптації студентів культурно-мистецьких напрямів до умов такого середовища [21].

Отже, науковий доробок представників української соціальної педагогіки свідчить про те, що проблема соціалізації студентської молоді є актуальною і розглядається в різних аспектах. Незважаючи на актуальність, соціалізація саме іноземних студентів ще є малодослідженою, особливо, якщо йдеться про вивчення цієї проблеми в контексті соціокультурних процесів у сучасному освітньому середовищі вищого навчального закладу.

У працях, присвячених питанням підготовки іноземних студентів, аналізуються переважно аспекти мовного та професійного навчання, а також проблеми міжетнічних відносин. Зокрема, досліджувалися: процес формування комунікативної компетенції іноземних студентів

під час навчання на підготовчому факультеті (Г. Дементьєва), використання комплексних дидактичних ігор для формування професійних мовленнєвих умінь іноземних студентів (В. Коломієць), особливості створення підручника з мови навчання для іноземних студентів у контексті сучасної освітньої парадигми (Н. Ушакова); загальні вимоги до пропедевтичної підготовки іноземних громадян із природничих дисциплін у технічному університеті (Н. Булгакова); методичні засади вокальної підготовки студентів КНР у системі музично-педагогічної освіти України (Цзінь Нань) [8, 10, 23, 4, 25]. Варто згадати дисертаційні дослідження, в яких порушуються питання соціокультурного змісту навчання іноземних студентів (І. Кушнір), формування етнокультурної компетенції (О. Гуренко), особливості міжетнічних відносин у полікультурному середовищі (Є. Степанов) [11, 7, 20].

Важливим для осмислення особливостей міжнародної освіти в Україні є дослідження Л. Рибаченко, в якому систематизовано досвід підготовки іноземних студентів у навчальних закладах України в другій половині ХХ ст. Науковцем визначено напрями реформування системи навчання іноземних студентів в умовах сучасного освітнього процесу, проаналізовано її сутність і суперечності [16].

Цікавою стосовно соціалізаційних процесів іноземних студентів є праця О. Резван, у якій автор розглянула педагогічні умови розвитку пізнавальних потреб іноземних студентів, указала на зв'язок рівня розвитку цих потреб із успішністю соціалізації іноземців у ВНЗ [15].

Серед соціально-педагогічних досліджень останніх років на особливу увагу заслуговує дисертація Д. Порох, в якій розглядаються соціально-педагогічні умови адаптації іноземних студентів медичних навчальних закладів. Дослідниця визначає компоненти адаптації іноземних студентів до навчання у вищому медичному закладі, серед яких: соціокультурний, соціопобутовий, соціокомунікативний, професійний, наголошує на створенні полікультурного освітнього простору як особливого соціально-педагогічного середовища, спрямованого на організацію міжкультурного діалогу [14].

Серед наукових публікацій в українських педагогічних виданнях актуальною є стаття Н. Грищенко, в якій порушуються питання особливості соціалізації іноземних студентів у вищих навчальних закладах. Зокрема, дослідниця зазначає, що соціалізація іноземців на початковому етапі залежить від успішної соціальної адаптації. На думку автора, для вирішення проблеми соціальної адаптації іноземних студентів необхідні соціально-педагогічні умови, які сприятимуть цьому процесу, зокрема: створення сприятливого соціально-педагогічного середовища, єдність навчального та виховного процесів іноземних студентів, співпраця вищого навчального закладу з іншими соціальними інститутами щодо перебування іноземних студентів [5, с. 193].

Н. Грищенко дійшла висновку, що для вирішення проблеми соціалізації іноземних студентів необхідно створити освітню систему, спрямовану на формування «ефективної соціальної адаптованості студентів, соціальної компетентності, яка підпорядковуватиметься внутрішній мотивації особистості» [5, с. 195].

Таким чином, вивчення теоретичних засад педагогічного напрямку соціалізації студентської молоді, зокрема іноземних студентів, у працях вітчизняних дослідників, узагальнення практичного досвіду соціалізації іноземних студентів у вищих навчальних закладах та власного багаторічного досвіду роботи щодо організації навчання іноземних студентів у вищому навчальному закладі культурно-мистецького спрямування дозволили дійти таких висновків: 1) недостатня теоретична розробленість у соціальній педагогіці проблеми соціалізації іноземних студентів в освітньо-культурному середовищі вищого навчального закладу зумовлена її складністю і багатогранністю, оскільки вона поєднує значний обсяг наукових знань із філософії, психології, соціології, культурології, соціальної педагогіки; 2) наявна суперечність між процесами інтеграції України в міжнародний освітній простір і відсутністю концептуальних обґрунтувань щодо соціально-педагогічних умов, які сприяють успішній соціалізації іноземних студентів в освітньо-культурному середовищі вищих навчальних закладів України, а також недостатня розробленість у сучасній педагогічній науці та практиці ефективних соціалізаційних заходів, спрямованих на розвиток соціалізаційних можливостей освітньо-культурного середовища вищого навчального закладу; 3) на методичному рівні, на нашу думку, процес соціалізації іноземних громадян в умовах освітньо-культурного середовища вищого навчального закладу України необхідно розглядати як такий, що складається з трьох етапів: соціальної адаптації, яка відбувається на підготовчому факультеті або на першому курсі за відсутності потреби мовної підготовки, соціальної інтеграції, яка охоплює навчання на базових факультетах, та індивідуалізації, що реалізується в системі післядипломної освіти іноземців (навчання в аспірантурі, докторантурі, стажування), якщо вищу освіту вони здобули в Україні; 4) вважаємо, що процес керування соціалізацією іноземних студентів в умовах освітньо-культурного середовища вищого навчального закладу слід розглядати як комплексну організаційно-методичну систему, складовими якої є: адміністративно-організаційна робота з іноземними студентами; організація їхньої навчальної діяльності в контексті соціалізаційних процесів в освітньо-культурному середовищі вищого навчального закладу; виховна робота з іноземними студентами з урахуванням соціалізаційних можливостей освітньо-культурного середовища вищого навчального закладу; сприяння самоорганізації іноземних студентів.

Метою подальших досліджень щодо соціалізації іноземних студентів в освітньо-культурному середовищі вищого навчального закладу України буде теоретичне осмислення запропонованої організаційно-методичної системи, проведення соціально-педагогічного експерименту та аналіз його результатів.

Список літератури

1. Алексеева-Вовк М. І. Педагогічні умови соціалізації студентів засобами культури мовлення: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / М. І. Алексеева-Вовк. — К. : КНПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. — 20 с.
2. Баб'як Ж. В. Діагностика соціально-виховного процесу як умова соціалізації студента вищого навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Ж. В. Баб'як. — Луганськ: ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2004. — 20 с.
3. Богинская Ю. В. Сопровождение и поддержка инвалидов в системе высшего образования за рубежом и в Украине: методическое пособие / Ю. В. Богинская. — Ялта: РИО КГУ, 2008. — 112 с.
4. Булгакова Н. Б. Система пропедевтичної підготовки іноземних громадян з природничих дисциплін у технічному університеті: дис. ... докт. пед. наук 13.00.04 — теорія і методика професійної освіти / Н. Б. Булгакова. — К. : Інститут педагогіки АПН України, 2002. — 446 с.
5. Грищенко Н. А. Особливості соціалізації іноземних студентів вищих навчальних закладів / Н. А. Грищенко. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2012. — № 5 (240). — Ч. II. — С. 192—196.
6. Грищенко Н. А. Формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Н. А. Грищенко. — Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2009. — 20 с.
7. Гуренко О. І. Формування етнокультурної компетенції студентів педагогічного університету в умовах поліетнічного середовища: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.04 — теорія і методика професійної освіти / О. І. Гуренко. — Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2005. — 20 с.
8. Дементьева Т. І. Формування комунікативної компетенції студентів-іноземців підготовчих факультетів у процесі навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.09 — теорія навчання освіти / Т. І. Дементьева. — Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2005. — 20 с.
9. Дябел Л. І. Соціалізація студентів-першокурсників в умовах педагогічного університету: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Л. І. Дябел. — К. : КНПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. — 20 с.
10. Коломієць В. С. Формування професійних мовленнєвих умінь у студентів іноземного походження засобами комплексних дидактичних ігор: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.04 — теорія і методика професійної освіти / В. С. Коломієць. — К. : КНПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. — 19 с.

11. Кушнір І. М. Формування соціокультурної компетентності іноземних студентів у процесі навчання російської мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.02 — теорія та методика навчання (російська мова) / І. М. Кушнір. — Херсон : Херсонський державний університет, 2012. — 20 с.
12. Лисенко Ю. О. Соціально-педагогічні чинники впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Ю. О. Лисенко. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 20 с.
13. Міщенко Н. І. Студентська субкультура як фактор професійної соціалізації майбутніх соціальних педагогів : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Н. І. Міщенко. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 20 с.
14. Порох Д. О. Соціально-педагогічні умови адаптації іноземних студентів до навчання у вищих навчальних медичних закладах України : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Д. О. Порох. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 20 с.
15. Резван О. О. Педагогічні умови розвитку пізнавальних потреб іноземних студентів у процесі навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.04 — теорія і методика професійної освіти / О. О. Резван. — К. : Інститут професійно-технічної освіти, 2008. — 20 с.
16. Рибаченко Л. І. Підготовка іноземних студентів у навчальних закладах України (1946–2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки / Л. І. Рибаченко. — Луганськ : ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2001. — 20 с.
17. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального простору : дис. ... докт. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / С. В. Савченко. — Луганськ : ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2004. — 455 с.
18. Самохіна Н. М. Громадянська соціалізація майбутніх вчителів засобами мистецтвознавчого краєзнавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Н. М. Самохіна. — Луганськ : ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2005. — 20 с.
19. Севастьянова О. А. Соціально-педагогічні умови соціалізації студентської молоді у виховному процесі вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / О. А. Севастьянова. — Луганськ : ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2007. — 20 с.
20. Степанов С. П. Формування культури міжнетічних відносин у студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.07 — теорія і методика виховання / С. П. Степанов. — Луганськ : Східноукр. наці. ун-т ім. В. Даля, 2004. — 20 с.
21. Стрельцова В. Ю. Соціальна адаптація студентів інституту культури і мистецтв до умов відкритого культурно-освітнього середовища : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / В. Ю. Стрельцова. — Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2009. — 20 с.

22. Туріна О. А. Культурно-мистецьке середовище як чинник творчої соціалізації особи : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства 26.00.01 — теорія та історія культури / О. А. Туріна. — К. : Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2009. — 20 с.
23. Ушакова Н. І. Багатоаспектна модель підручника з російської мови для іноземних студентів у вищих навчальних закладах України : автореф. дис. ... докт. пед. наук 13.00.02 — теорія та методика навчання (російська мова) / Н. І. Ушакова. — Херсон : ХДУ, 2010. — 45 с.
24. Холоденко О. В. Педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / О. В. Холоденко. — К. : КНПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 20 с.
25. Цзінь Нань. Методичні засади вокального навчання студентів з КНР у системі музично-педагогічної освіти України : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.02 — теорія та методика музичного навчання / Нань Цзінь. — К. : КНПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 20 с.
26. Шеїна Л. О. Студентське самоврядування як засіб соціалізації молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / Л. О. Шеїна. — Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. — 20 с.
27. Штифурак В. Є. Соціально-педагогічні засади виховної роботи зі студентською молоддю у вищих навчальних закладах : дис. ... докт. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка / В. Є. Штифурак. — Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. — 457 с.

Надійшла до редколегії 06.02.2014 р.

НАШІ АВТОРИ

- Білик О. М.** докторант ХДАК
- Бірьова О. Ю.** викл. ХДАК
- Блажесєвська Ю. М.** аспірант ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Богущкий Ю. П.** засл. діяч мистецтв, канд. філос. наук, проф., академік Національної академії мистецтв України, директор Ін-ту культурології НАМУ
- Божко Л. Д.** докторант ХДАК
- Бойцов Є. С.** викл. ХДАК
- Бублій М. П.** канд. наук з держ. управління, доц. ХарПІ НАДУ при Президентові України
- Воронова Л. М.** канд іст. наук, доц. ХДАК
- Галацька В. Л.** канд. філол. наук, доц. Дніпропетровського нац. ун-ту ім. Олеса Гончара
- Грицюга Н. М.** д-р наук із соц. комунікацій, доц. Ін-ту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка
- Давидова І. О.** д-р наук із соц. комунікацій, проф., зав. кафедри бібліотекознавства та соціальних комунікацій ХДАК
- Дегтяр А. О.** д-р наук з держ. управління, проф., зав. кафедри менеджменту ХДАК
- Дроздова О. В.** докторант ХДАК
- Єфанова К. В.** здобувач КНУКіМ
- Жукова В. П.** канд. наук із соц. комунікацій, доц. ХДАК
- Козиряцька С. А.** ст. викл. Класичного приватного ун-ту ін-ту журналістики і масової комунікації (м. Запоріжжя)
- Крайнікова Т. С.** докторант Ін-ту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка
- Кухаренко А. Л.** доц. ХНТУСГ ім. П. Василенка
- Кушнарєнко Н. М.** д-р пед. наук, проф., засл. працівник культури України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН, проректор з наукової роботи ХДАК

Мазоренко М. О.	канд. філос. наук, доц. ХНТУСГ ім. П. Василенка
Макаренко П. Д.	аспірант ХДАК
Мартем'янова Н. С.	канд. іст. наук, доц. ХДАК
Миколаєнко А. Ю.	аспірант КНУКіМ
Моїсєєва Н. І.	канд. філос. наук, доц. ХНТУСГ ім. П. Василенка
Парфенюк Н. В.	здобувач Нац. ун-ту «Острозька академія»
Полупанов Д. С.	аспірант ХНПУ ім. Г. С. Сковороди
Русавська В. А.	канд. іст. наук, доц. КНУКіМ
Сищенко С. В.	канд. пед. наук, доц. ХДАК
Спасенова Ю. М.	аспірант ХДАК
Степанов В. Ю.	д-р наук з держ. управління, проф., декан ф-ту управління та бізнесу ХДАК
Терентєєва Г. П.	канд. пед. наук, доц. ХДАК
Тітов С. В.	канд. техн. наук, доц. ХДАК
Тітова О. В.	канд. техн. наук, доц. ХДАК
Ткаченко Т. П.	здобувач ХДАК
Тодорова Є. М.	канд. пед. наук, доц. ХДАК
Федоренко О. Г.	аспірант ДВНЗ «Донбаського державного педагогічного університету»
Філіпова Л. Я.	д-р пед. наук, проф., декан ф-ту документознавства та інформаційної діяльності ХДАК
Шейко В. М.	д-р іст. наук, проф., зав. кафедри культурології та медіакомунікації, ректор ХДАК, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, засл. діяч мистецтв України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН
Шемаєв С. О.	аспірант ХДАК
Шемаєва Г. В.	д-р наук із соц. комунікацій, проф. ХДАК
Шкуркіна В. М.	докторант ХДАК

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Ю. П. Богуцький, В. М. Шейко

Реформування науково-освітньої галузі в умовах
глобалізаційно-цивілізаційних культурологічних
трансформацій сучасного соціуму. 4

Л. М. Воронова, Н. С. Мартемя'нова

Педагогічний аспект діяльності музеїв при закладах освіти
на Харківщині на межі ХХ–ХХІ ст. 15

А. Ю. Миколаєнко

Український період видавництва «Смолоскип» (1992–2013):
трансформації редакційно-видавничого процесу. 24

Д. С. Полупанов

Соціальна політика П. Врангеля в Криму та Північній Таврії. 32

В. А. Русавська

Святкова гостинність у побутовій культурі ХІХ ст. 38

Л. Д. Божко

Історіографія досліджень туризму за доби незалежності
України 47

О. Ю. Бір'юва

Харків — полкове місто Слобожанщини 55

О. О. Шемаєв

Бібліотечний напрям у біографії відомого вченого-ветеринара
професора М. В. Рязанцева (1856-1930) 60

ДО 85-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ
АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ*Н. М. Кушнарєнко*

Вища бібліотечна освіта України в контексті гендерного
підходу 69

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Л. Я. Філіпова

Наукові школи соціальної інформатики та напрями її розвитку
в Україні 80

С. В. Сищенко

Комунікатизація навчально-виховного процесу у вищій
бібліотечно-інформаційній школі України 88

П. Д. Макаренко, Г. В. Шемасва Інфраструктура інтелектуальної власності в Україні: комунікаційний аспект	96
В. Ю. Степанов Соціокультурний простір сучасності	104
Н. І. Моїсєєва Глобалізаційні тенденції у сфері соціальних комунікацій	110
І. О. Давидова Реінжиніринг як складова наукової організації праці в управлінні бібліотекою	119
Ю. М. Спасенова Термінологічний аналіз понять «інформаційні архівні ресурси» й «електронні архівні ресурси»	126
Є. М. Тодорова Методологічно-концептуальні засади сучасного бібліографознавства (частина 1)	136
С. В. Тітов, О. В. Тітова Інформаційно-освітнє середовище навчального закладу: розвиток засобів і способів комунікаційної й інформаційної взаємодії	144
А. Л. Кухаренко Бібліотека ВНЗ як соціально-комунікаційний центр творчого розвитку і самореалізації особистості	150
Т. П. Ткаченко Упровадження системи управління якістю в бібліотеках України	157
А. О. Дегтяр, М. П. Бублій Внутрішні комунікації підприємства як чинник мотивації персоналу	165
М. О. Мазоренко Медіаантропологія як міждисциплінарна парадигма мас-медійних досліджень	173
В. П. Жукова Архітектура та дизайн бібліотек: історія і сучасність	181
Г. П. Терентьєва Основи патентно-кон'юнктурних досліджень для студентів документно-інформаційного профілю навчання	189

В. Л. Галацька

Засоби декодування принципів режисерської системи
К. С. Станіславського в театральній журналістиці
незалежної України 196

Н. М. Грицюта

Загальні принципи державного регулювання етичних
стандартів рекламної комунікації 204

Є. С. Бойцов

Трансформація структури комунікації в процесі розвитку
оптичних медіа 212

О. В. Дроздова

Сучасні погляди на проблему уніфікації та стандартизації
торгівельної документації 220

С. А. Козицяцька

Медична журналістика в системі масової комунікації 227

В. М. Шкуркіна

Системні символи: соціокомунікативний аспект 234

К. В. Єфанова

Соціальні комунікації в субкультурі навколофутболу 241

Н. В. Парфенюк

Особливості полемічного тексту кінця XVI–першої половини
XVII ст.: інформаційно-психологічна складова 248

Ю. М. Блажесівська

До питання розвитку концептуальних засад вивчення
українського національного характеру 256

Т. С. Крайнікова

Медіаповедінка українських телеглядачів: аналіз стратегій,
інформаційних потреб та інтересів 265

РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІКА**О. Г. Федоренко**

Сутність і структура самоосвітньої компетентності
майбутнього вчителя технологій 276

О. М. Білик

Соціалізація іноземних студентів як педагогічна проблема 281

Наші автори 290

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ ДЛЯ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА УМОВИ ЇХ ОПУБЛІКУВАННЯ

- Статті, які подаються до публікації в збірнику, готуються автором у двох форматах: надрукований на лазерному чи струйному принтері текст та текстовий файл на електронному носіїві (USB-накопичувач «флешка»).
- Зміст має відповідати профілю збірника. Обсяг статті зі списком літератури має становити 0,5 друк. арк., тобто 12 стор. тексту, надрукованого через 1,5 інтервали на аркушах стандартного (A4) формату.
- Рукопис українською мовою подається в 1 примірнику, надрукованому на білому папері з однієї сторони аркушу (формат A4). Розмір шрифту (кегель) — 14. Шрифт «Times». Береги по 25 мм.
- До рукопису додається диск з текстовим файлом у форматі WORD for Windows. Параметри тексту на електронному носіїві повинні відповідати таким вимогам: формат сторінки A5 (14,8 см x 21 см); розмір кегля — 10; береги по 20 мм без колонтитулів; міжрядковий інтервал — одинарний; розрив сторінок та їх нумерація, а також відступ першої строки абзацу не потрібні; посилання (примітки) подаються в кінці статті без використання функції виноски Word; табуляція не використовується; таблиці, графіки, формули, ілюстрації тощо виконуються у форматі сторінки A5 (бажано в графічних редакторах).
- На першій сторінці статті зазначаються індекс УДК (по лівому краю), ініціали та прізвище автора в називному відмінку (з нового рядка по правому краю), назва статті, анотація українською, російською та англійською мовами (1-2 речення, розмір кегля — 12 для тексту на сторінці формату A4 та 9 для текстового файлу на дискеті, відокремлюється від назви й основного тексту 1 порожнім рядком), ключові слова.
- На останній окремій сторінці рукопису подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові повністю; науковий ступінь; вчене звання; повна назва організації, де працює автор; посада; країна, поштова адреса, телефон, e-mail.
- Статті підлягають редагуванню. На кожну статтю має бути рецензія.
- Рукопис авторові не повертається.
- Умови опублікування платні. Автор зобов'язується придбати певну кількість примірників виданого збірника.
- Якщо автор не дотримуватиме хоча б одного правила оформлення, стаття не публікуватиметься.

Наукове видання

Вісник ХДАК

Збірник наукових праць

Випуск 43

Редактори:

Л. Ф. Торбовська,

Ю. М. Заклінська

А. Г. Лисенко

А. А. Троян

Художній редактор

І. Г. Колесник

Комп'ютерна верстка

С. В. Яшиш

Підписано до друку 20.02.2014. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Times». Папір для мн. ап. Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,69. Обл.-вид. арк. 18,07.
Наклад 500 пр. Зам. №

Адреса редакції і видавця:
ХДАК, 61057, Харків-57, Бурсацький узвіз, 4
Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК